

Науково – дослідний центр гуманітарних
проблем Збройних Сил України

На правах рукопису

Свистович Степан Михайлович

УДК 623.4 (4) (09)

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВІЙСЬК
ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ VII – XIII СТ.СТ.

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Бережинський Володимир
Григорович, кандидат
історичних наук, старший
науковий співробітник

Київ – 2002

З М І С Т

	стор.
ВСТУП	4
 РОЗДІЛ 1	
ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ, ВОЛЗЬКОЇ БУЛГАРІЇ ТА ДАВНІХ МАДЯРІВ.....	12
1.1. Огляд літератури.....	12
1.2. Загальна характеристика військової організації держав Східної Європи (VII – XIII ст.ст.).....	21
1.2.1. Хозарський каганат (VII-X ст.ст.)	21
1.2.2. Волзька Булгарія (VIII – XIII ст.ст.)	28
1.2.3. Давні мадяри (VIII-XIII ст.ст.)	34
 РОЗДІЛ 2	
ОЗБРОЄННЯ ВІЙСЬК ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	48
2.1. Комплекс озброєння війська Хозарського каганату.....	48
2.2. Озброєння війська Волзької Булгарії	56
2.3. Зброя і спорядження мадярського війська.....	90
 РОЗДІЛ 3	
ВІЙНИ І ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ХОЗАРІВ, ВОЛЗЬКИХ БУЛГАР І МАДЯРІВ.	111

3.1. Війни і воєнне мистецтво Хозарського каганату	111
3.2. Розвиток воєнного мистецтва Волзьких булгар	125
3.3. Воєнне мистецтво мадярів	137
ВИСНОВКИ	164

ВСТУП

Найважливішими державами середньовічної Східної Європи були Хозарський каганат, Волзька Булгарія і державні утворення давніх мадярів – Леведія, Ателькуза та їхня держава в Паннонії. Вивчення їхньої військової організації, воєн і воєнного мистецтва є одним з важливих напрямів воєнно-історичної науки. Це пояснюється значенням і роллю воєн, військової справи у житті феодальних суспільств, які прискорювали чи сповільнювали економічний і соціальний розвиток народів, сприяли об'єднанню або ж розпаду держав, служили засобом збагачення, посилювали або послаблювали соціальні суперечності.

Історія держав і народів Східної Європи VII – XIII ст.ст. насичена збройною боротьбою, міжплемінними зіткненнями, війнами за державотворення, феодальними міжусобицями і народними повстаннями, навалами кочівників і завойовницькими походами. Особливу гостроту і драматизм цим військовим подіям додавало те, що у Східній Європі у добу раннього середньовіччя йшов активний процес становлення і зміцнення феодального ладу з його характерним зв'язком між політичною структурою суспільства й організацією військової справи [1.-С.74].

Держави хозарів, волзьких булгар і мадярів утворилися з кочових державних об'єднань. Їх утворили кочівники, які поступово переходять до осілого способу життя. Вивчення питань, пов'язаних з формуванням кочових держав, зародженням і розвитком їхньої військової організації має велике військово-теоретичне значення. Виявлення причин і динаміки виникнення і розвитку цих державних утворень та їхніх військових структур дозволяє виявити умови, за яких відбувалися процеси взаємовпливу різних етнічних спільностей євразійського степу у військовій сфері. Адже кожна з цих держав у різний час та у різному ступені конфліктувала з сусідами – слов'янами і найбільш могутньою їхньою державою – Київською Руссю, формування і розвиток військової організації, якої неможливо уявити поза зв'язком із загальними тенденціями розвитку військової справи у східноєвропейському регіоні в цілому. Тільки відновивши розвиток кожного етносу і народу, визначивши

місце, яке займало кожне державне об'єднання у різні періоди світової історії, з'явиться можливість реконструювати воєнну історію Євразії.

Великий інтерес для дослідження представляє те, що у складі державних утворень Східної Європи сусідили, воювали, захищали свої рубежі і ходили в походи як воїни осілих етносів, так і ті, що, знаходилися практично на всіх трьох стадіях кочування, виділених С.О.Плетнєвою, коли: 1) усе населення кочує цілий рік, не маючи постійних жител і не затримуючись надовго на одному місці; 2) усе населення кочує з весни до осені, а взимку повертається на постійні зимовища; 3) одна частина населення кочує, а інша живе осіло, займаючись землеробством. Не менш цікавий і поліетнічний склад цих держав, у яких у військову справу вносив свою специфіку кожен окремий етнос, що має власний воєнний досвід, свою збройову культуру і своє воєнне мистецтво. Тим більше, що області поширення різних варіантів салтово-маяцької державної культури Хозарського каганату входили у межі різних середньовічних суверенних держав. Її творці – булгари, змішані з невеликою кількістю аланів, навіть утворивши свою державу нерідко змушені були “спілкуватися” з хозарськими дружинниками (до складу входили і мадяри). Вони нерідко приходили до них за даниною, заручниками і навіть за дружинами, яких болгарські царі зобов'язані були поставляти до каганату.

Зростаючий інтерес до військової справи держав і народів середньовічної Східної Європи не є випадковим. Практично в усіх узагальнюючих і спеціальних роботах про них військові питання тією чи іншою мірою зачіпаються, однак розроблені вони для різних держав і етносів цього регіону нерівномірно. Досить повно ці питання вивчені для Київської Русі, кочівників причорноморських степів, аланів, кочівників південного Приуралля. Поряд з цим потрібно констатувати, що військова організація Волзької Булгарії, Хозарського каганату і мадярських племен, їх війни, і в першу чергу зі слов'янами, їх воєнне мистецтво досліджені недостатньо. Тим часом, Волзька Булгарія була найбільшою після Київської Русі державою Східної Європи. Вона займала велику територію Середнього Поволжя і Нижнього Прикам'я і мала досить високий рівень економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку. На процес формування історичної своєрідності Волзької

Булгарії наклали відбиток її особливе географічне положення на стику Європи й Азії і тісні міжнародні контакти з різними країнами Євразії. Усе це сприяло виробленню булгарами поряд з характерним комплексом озброєння розвиненої структури військової організації, що в остаточному підсумку дозволило їм відігравати провідну роль у військовій історії східноєвропейського регіону в той час і навіть учинити завзятий опір монгольській навалі.

Сильним у військовому відношенні був і Хозарський каганат. Його територія простягалася від Оки і Волги до Кавказького хребта і Кримського узбережжя. Це була величезна імперія, що займала весь південь Східної Європи. Його вплив на сусідів був настільки великий, що навіть у кращі часи Київської Русі великі князі київські називали себе каганами, щоб і у титулаті бути на рівних із сильними правителями Хозарії. Київ довгий час платив данину хозарам, і зараз є випадки, коли його включають на картах VIII – IX ст.ст. до складу Хозарської держави. Розвинена військова організація, передове на той час воєнне мистецтво сприяли тому, що каганат протягом двох століть зміг протистояти найбільшим державам того часу – Візантійській імперії та Арабському халіфату, які мали найсильніші армії у світі.

Не менш цікавою є і військова справа давніх мадярів, які у короткі історичні терміни перейшли від першої стадії кочування до створення власної осілої держави, із властивою їй сучасною на той час військовою організацією, що дало можливість мадярам самоствердитися серед наймогутніших у військовому плані, оснащених передовим озброєнням європейських держав і вистояти в боротьбі з ними.

Долі всіх трьох держав у перші століття їхнього існування тісно переплетені одна з одною і пов'язані з виділенням з Тюркського каганату нового великого союзу племен – Хозарського. В історії всіх цих держав багато спільного. У них відбувалися схожі процеси. Їх населяли ті самі народи. Булгари, крім своєї держави, склали більшість населення Хозарії, мадяри жили і в Булгарії, й у Хозарії і т.д. Власне, ці три держави разом з досить повно вивченою Київською Руссю і склали Східну Європу. Військова організація, структура війська, озброєння, тактика бойових дій і багато інших аспектів військової справи цих держав були багато в

чому близькі. Цим пояснюється можливість розгляду їхнього військового будівництва в комплексі, що дає змогу виявити загальні закономірності еволюції їхньої військової справи, пояснити різні аспекти їхньої військової історії. Вийти на такий науковий результат, розглядаючи військову справу кожної з цих держав окремо, було б дуже проблематичним.

Близькість озброєння та спорядження бойового коня, військової організації, способів ведення війни, подібність у побуті, одязі, спільні билини і казки, що ходять по степах, спільні імена й спільні епічні герої дозволяють спостереження і висновки, зроблені на матеріалах однієї держави, з достатнім ступенем імовірності перенести і на інші. Це сприяє дослідженню з максимальною повнотою їхньої військової справи, дає можливість доповнити або зрозуміти відсутні ланки в їхній військовій історії.

Сьогодні накопичено значний і різноманітний, але дуже розрізнений матеріал, що стосується різних окремих аспектів військової справи держав Східної Європи. Комплексного дослідження усього спектра питань, пов'язаних з їхньою військовою справою, на сьогодні не існує. Ряд питань військової організації і воєнного мистецтва цих держав не висвітлений узагалі або ж вивчений поверхово. Саме тому логіка даного дослідження і припускає осмислення процесу розвитку військової організації і воєнного мистецтва Хозарського каганату, Волзької Булгарії та державних утворень давніх мадярів, два з яких, Леvedія й Ателькуза, до речі, розташовувалися на території нинішньої України.

Таким чином, **обґрунтуванням необхідності проведення даного дослідження** є відсутність узагальнюючої роботи, що підводить підсумок усіх напрямків вивчення військової справи держав Східної Європи VII – XIII ст.ст. Без детального аналізу військової організації цих держав, організації і структури їхнього війська, ретельного вивчення комплексу їхнього озброєння, воєн і всіх складових воєнного мистецтва неможливо уявити військову історію цього регіону в ранньому середньовіччі, його роль у розвитку як європейської, так і світової військової історії в цілому. Багато в чому зрозумілішими стають і питання розвитку військової

організації Київської Русі, еволюції її збройової культури, усієї її військової історії в цілому.

Актуальність теми визначається:

- роллю держав цього регіону у військовій історії середньовічної Європи;
- осмисленням ролі військової справи і воєн у житті держав Східної Європи VII – XIII ст.ст.;
- необхідністю розвитку сучасних уявлень про оригінальний комплекс озброєння хозарів, болгар і мадярів, його значення в еволюції збройової культури всієї Східної Європи і Київської Русі в тому числі;
- виробленням і удосконаленням категорійного апарату середньовічної військової справи, історичного зброєзнавства, оптимальних схем воєнно-історичних досліджень.

Об'єктом даного дослідження є військова організація і воєнне мистецтво Хозарського каганату, Волзької Булгарії та державних утворень давніх мадярів.

Предметом дослідження є вивчення процесів і основних механізмів, об'єктивних і суб'єктивних факторів, що обумовили становлення військової справи хозарів, болгар і мадярів, тенденції і закономірності її розвитку в процесі переходу від кочової стадії розвитку до осілості.

Тематика роботи пов'язана з науковими програмами Інституту сходознавства НАН України, Інституту археології НАН України, планами наукової праці Генерального штабу Збройних Сил України, Головних управлінь виховної роботи і кадрової політики Міністерства оборони України, планом наукової роботи Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України (науково-дослідна робота шифр «Військова історія Древньої України», 1999 – 2003 рр.), навчальними програмами і планами військових ліцеїв і ВВУЗів, планами гуманітарної підготовки особового складу Збройних Сил, Внутрішніх, Прикордонних і військ МЧС України.

Мета дослідження – систематизувати, узагальнити і вивчити увесь наявний матеріал з історії військової організації і воєнного мистецтва Хозарського каганату, Волзької Булгарії та державних утворень давніх мадярів раннього середньовіччя при переході їхнього населення від кочової стадії розвитку до осілості.

Для досягнення цієї мети розв'язувалися такі **завдання**:

- збір, аналіз і вивчення джерел і літератури з історії військової справи хозарів, болгар і мадярів;
- аналіз військової організації в період виникнення, становлення і розвитку держав Східної Європи VII – XIII ст.ст.;
- дослідження структури й організації війська хозарів, волзьких болгар і мадярів у процесі їхнього переходу від кочування до осілості, а також властивого їм комплексу озброєння, тенденцій його еволюції і впливу на структуру війська, побудови бойових порядків, тактики ведення бою;
- аналіз воєн державних кочових утворень хозарів, болгар і мадярів у першу чергу зі слов'янами і Київською Руссю, розвитку їхнього воєнного мистецтва;
- вироблення й удосконалення категорійного апарату історії військової справи середньовіччя;
- формулювання на базі проведеного дослідження висновків і практичних рекомендацій.

Наукова новизна роботи визначається не тільки комплексним вирішенням проблеми, що поки ще не була предметом монографічного дослідження, але і шляхами і способами її вирішення. Такий підхід до теми дозволяє на основі аналізу наявних джерел і літератури визначити характер військової організації і воєнного мистецтва хозарів, болгар і мадярів, виявити закономірності їхнього розвитку, специфічні риси й особливості в державах Східної Європи, утворених колишніми кочівниками. Новизна роботи полягає й у тому, що власне військову справу хозарів, болгар і давніх мадярів раніше ніхто з дослідників не виділяв у окрему тему, а саме такий методологічний підхід дозволяє від аналізу військової організації й озброєння цих держав перейти через вивчення їхніх воєн до аналізу воєнного мистецтва народів домонгольської Східної Європи.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розкривається ще одна важлива сторінка військової історії середньовічної Східної Європи. Реконструкція військової організації та воєнного мистецтва народів і племен Хозарського каганату, Волзької Булгарії, державних утворень мадярів

дозволяє по-новому глянути на багато подій військової історії середньовіччя в цьому регіоні. У тому числі на військові відносини найбільш значної європейської держави цього часу – Київської Русі, попередниці майбутньої України, зі своїми найближчими східними і південними сусідами. Більш конкретними стають і багато питань військового будівництва, військової справи наших пращурів. Отримані результати можуть бути використані для науково-дослідних робіт, проведених відповідними міністерствами і відомствами, підготовки різних наукових і науково-популярних видань з військової історії, а також для гуманітарної підготовки особового складу силових міністерств України, військово-патріотичного виховання українських воїнів і молоді.

Основою **методики дослідження** є систематизація і комплексний розгляд різноманітного матеріалу, який неможливо вивчити за однією методикою. У кожному окремому випадку застосовувалися схеми, найвідповідніші проблемі. При цьому застосовувалися як синхронний (традиційний), так і діахронний (такий, що диференціює) підходи до систематизації матеріалу. Методологічну основу роботи склали найважливіші положення філософії – принцип історизму, дослідження явищ у їхньому розвитку, а також положення про залежність військової справи від економічних факторів. Важливим було дотримання в дослідницькому процесі принципів всебічності, об'єктивності, прагнення простежити основні закономірності розвитку військової організації і воєнного мистецтва держав Східної Європи. Всебічний аналіз матеріалу дозволив виявити основні тенденції розвитку військової справи і дати їм відповідну оцінку, сполучаючи в органічній єдності наукову об'єктивність та історизм. Перевага віддавалася історичному методу дослідження, що дозволяє відстежити конкретний рух розвитку в його послідовності. При вивченні озброєння використовувалися методи історичного зброєзнавства, розроблені в основному археологами для періоду середньовіччя. Поряд з цим використовувався і статистичний метод дослідження. Висновки, що базуються на конкретних історичних фактах, звернення до порівняльно-історичного методу дозволили побачити динаміку еволюції військової справи, повторюваність і

взаємозалежність фактів і подій, тобто показати тісний зв'язок історичного досвіду із сучасністю, що має важливе практичне значення.

Хронологічно робота охоплює періоди утворення, становлення і розвитку Хозарського каганату (VII – X ст.ст.), Волзької Булгарії (VIII – XIII ст.ст.) і державних утворень мадярів (Леведія, Ателькуза, Угорщина) при їхньому русі і утвердженні на новій “батьківщині” у Паннонії (VII – XII ст.ст.).

Територія дослідження охоплює всі землі, займані цими державними утвореннями, тобто практично всю територію Східної Європи (без її північної частини) за винятком Київської Русі, а при вивченні окремих конкретних питань воєн хозарів, болгар і мадярів і ту частину давньоруської держави, на якій ці події відбувалися.

Надійність і вірогідність наукових результатів забезпечувалися вихідними методологічними принципами, використанням відпрацьованого інструментарію, дослідницько-експериментальною перевіркою розроблених пропозицій і рекомендацій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації опубліковані в серії окремих видань, присвячених історії розвитку військової справи хозарів, волзьких болгар і давніх мадярів, ряді статей, а також викладені у виступах на різних конференціях і семінарах, засіданнях ученої ради Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України, відділу і лабораторій військової історії цього центру. Матеріали і висновки дослідження апробовані в ході занять зі слухачами Харківського інституту внутрішніх військ МВС України, Київського інституту внутрішніх справ Академії МВС України, на заняттях з гуманітарної підготовки військовослужбовців внутрішніх військ.

Публікації. Зміст дисертаційного дослідження відбито в 14 публікаціях.

Структура роботи. Дисертація написана на 188 сторінках машинописного тексту, вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури. До роботи додається велика кількість ілюстративного матеріалу.

РОЗДІЛ 1

Огляд літератури. Військова організація Хозарського каганату, Волзької Булгарії та давніх мадярів

1.1. Огляд літератури

Джерела по військовій організації, війнах і воєнному мистецтву середньовічних держав Східної Європи дуже різноманітні, як і сама тема дослідження. Усі вони важливі і мають своє значення для розкриття теми, але, разом з тим, найбільш інформативні з них – речові та письмові.

Археологічні (речові) матеріали є безпосереднім матеріальним засобом ведення бойових дій – зброєю, а значить – найважливішим показником історії озброєння і військової справи в цілому. До нас не дійшли, на жаль, власне хозарські, булгарські та мадярські історичні твори того часу. Це збіднює базу дослідження джерел, однак збереглися звістки про Хозарський каганат, Волзьку Булгарію, давніх мадярів у літописах сусідніх народів і в працях мандрівників і географів. Додатковими джерелами інформації про хозарську, булгарську і мадярську військову справу є твори середньовічної літератури і фольклору цих народів. Не менш важливі епіграфічні й образотворчі матеріали. При комплексному вивченні всіх цих видів джерел з них можна почерпнути дуже цікавий і великий матеріал, що дасть досить докладну і цілком адекватну характеристику історії військової справи народів Східної Європи VII – XIII ст.ст.

Усередині X ст. придворний кордовського халіфа Абдарахмана III Хаздай Ібн-Шафрут, зацікавившись Хозарським каганатом, надіслав кагану докладний лист. Каган Йосип відповів йому. Російський учений П.К.Коковцев у 1932 р. публікує книгу «Єврейсько-хозарське листування у X ст.». Вона стає одним з основних джерел з військової історії Хозарії. Свідчення про хозарів є у працях середньовічних істориків, географів і політиків держав, що стикалися з Хозарським каганатом.

Велика частина візантійських джерел, що згадують хозарів, відноситься до VI ст. – хроніка Іоанна Малали, історії Прокопія Кесарійського, Агафія, Менандра Візантієця і Феофілакта Симокатти, праці візантійського імператора й історика Костянтина Порфірородного.

Різноманітні повідомлення про хозарів та їхню військову справу є у творах вірменських істориків Мойсея Хоренського, Єгіше, єпископа Себеоса і Мойсея Каганкатваці, Гевонда. Багата на свідчення з історії хозарів, арабська і перська література IX – X ст.ст. Найдавніший за часом і найобсяговіший за змістом - твір Ібн-Хордадбеха «Книга шляхів і царств». Цінним джерелом є твір Ібн-Фадлана початку X ст.

Свідчення про хозарів містять і російські літописи. Вони звичайно короткі, тому що наші літописці писали про хозарів тільки з усних переказів. До початку літописання на Русі Хозарський каганат уже перестав існувати як самостійна політична одиниця.

Історією Хозарського каганату дослідники почали займатися з другої половини XVIII ст. У 30-х рр. XIX ст. було опубліковано кілька статей сходознавця В.В. Григор'єва, що довгий час залишалися найбільш повними оглядами політичної і військової історії хозарів, їхніх суспільних відносин і державного устрою. Про військову справу хозарів не писали спеціальних досліджень, проте деякі питання їхньої військової історії час від часу розглядалися в статтях щодо окремих питань хозарської історії і культури в працях з історії інших народів Східної Європи доби раннього середньовіччя. Тільки в 1954 р. в Англії вийшла фундаментальна робота Д.М. Данлопа "Історія іудейських хозарів", що підвела підсумки більш ніж столітнього періоду вивчення матеріалів про хозарів.

З середини 20-х рр. XX ст. історією хозарів зайнявся М.І. Артамонов. У 1936 р. він опублікував "Нариси по найдавнішій історії хозарів", де розглядав і деякі питання військової справи хозарів. У 1943, 1949 – 1951 рр. він проводив розкопки на Лівобережному Цимлянському городищі, ототожненому з хозарським містом Саркелом. Місто і некрополь були розкопані майже цілком. Це дало величезний новий матеріал. У 1962 р. вийшла капітальна праця М.І. Артамонова "Історія

хозарів". Вона присвячена не тільки історії Хозарського каганату, але й історії всієї Південно-Східної Європи у ранньому середньовіччі. У цій книзі вперше ясно і логічно були обґрунтовані причини утворення каганату, його розквіту, занепаду і загибелі. Вона і зараз є енциклопедією з історії народів Південно-Східної Європи I тис.н.е.

У наступні десятиліття були зроблені нові відкриття, розкопані нові хозарські пам'ятники. Питаннями відносин, у тому числі військових, Хозарського каганату і Київської Русі займався Б.А. Рибakov, який видав роботи "Русь і Хозарія (До історичної географії Хозарії)" (1952 р.) і "До питання про роль Хозарського каганату в історії Русі" (1953 р.). Виходять роботи Л.Н. Гумильова "Відкриття Хозарії" (1966 р.), статті М.Г. Магомедова "Древні центри Хозарії" (1975 р.) і "Хозарські поселення в Дагестані" (1975 р.). По-новому висвітлено деякі проблеми військової історії хозарів С.О. Плетнєвою, праці якої "Від кочовищ до міст" (1967 р.), "Хозари" (1976 р.), "Кочівники середньовіччя. Пошуки історичних закономірностей" (1982 р.) та інші стали хрестоматійними.

За останні роки питання хозарської історії, воєн хозарів з русами розкривали А.П. і П.П. Толочки в книзі "Київська Русь" (1998 р.), П.П. Толочко в 1999 р. видав книгу "Кочові народи степів і Київська Русь" з главою "Хозари і Русь." В.Г.Бережинський у 2001 р. випдав книгу "Війни Київської Русі з хозарами", у якій докладно зупинився на різних аспектах військової організації, озброєння, воєн і воєнного мистецтва Хозарського каганату.

Таким чином, праць, що містять ті чи інші окремі свідчення про військову справу хозарів, досить багато, однак вони, як правило, уривчасті, нерідко туманні. Їх можна розглядати тільки в сукупності, оскільки тільки зіставлення всіх розрізнених даних може з визначеним ступенем вірогідності відновити різні аспекти військової історії зниклого народу. Для реконструкції деяких, здавалося б, загублених сторінок військової історії хозарів дуже допомагає найбільш об'єктивне і практично невичерпне джерело – археологічні матеріали.

У цьому плані багаті археологічні джерела Волзької Булгарії. Продовжується систематичне вивчення її археологічних пам'яток почате наприкінці **20-х років**

XX ст. У часи існування СРСР були проведені розкопки найбільших міст – Булгара, Біляра, Суvara, Хулаша й інших, ряду невеликих городищ-замків, селищ і могильників у різних частинах давньої Булгарії. Найбільш серйозні дослідження проводилися в столицях держави — Булгарі та Білярі. Багато збережених до нашого часу зразків булгарського озброєння зберігаються в музеях міст Санкт-Петербурга, Москви, Середнього Поволжя. Сьогодні відомо близько 1900 предметів булгарського озброєння і спорядження **X – XIII ст.ст.** З них детально вивчені більше 370 предметів зброї ближнього бою – 70 шабель (клинки, деталі рукояток шабель і піхов), 20 мечів і фурнітур від них, 89 наконечників списів, 74 бойові сокири, 18 булав, 33 кистені, 11 бойових ножів і кинджалів і цілий ряд уламків і частин від них, а також більше 50 деталей захисного озброєння, обривки кольчуг, панцирні пластини, 2 уламки шолома, 1 маска-забрало, 4 умбони, близько 1250 деталей луків, більше 1100 наконечників стріл, близько 30 стремени, 120 вудил і псаліїв, 60 деталей вуздечок, 5 шпор, 50 наверхів від батогів, 30 льодохідних шипів. В основному – це зброя загублена, засипана під пожарищами, кинута через непридатність. Більшість знайдених на поселеннях предметів озброєння має сліди використання в бою.

Предмети озброєння і кінського спорядження виявлені на 57 булгарських пам'ятниках. З огляду на поселення, звідки походять одиничні знахідки наконечників стріл, число їх зростає до 70. Найбільша колекція озброєння походить з Білярського городища (109 предметів зброї ближнього бою, 17 – захисного озброєння) [2; 3], значно менше – з Булгарського городища (26). Багато знахідок зроблено і на поселеннях Північно-Західного Закам'я (57 і 11) і з району Алексеевського городища (13 і 3). З інших регіонів виділяються Передволжя (городище Хулаш) – 14 і 5, район Валинського городища – 11 і 2 і Посур'я – 16 і 12.

У цілому, незважаючи на фрагментарність і розкиданість знахідок, усі вони складають елементи єдиного комплексу бойових засобів Волзької Булгарії. У **X – XIII ст.ст.** озброєння було єдиним комплексом бойових засобів. Тому, незважаючи на "мозаїчність", неповноту й уривчастість комплектів військових

старожитностей, вони цілком дають можливість розмірковувати про характер і розвиток болгарського озброєння в цілому.

Різні види болгарського озброєння мають різний ступінь дослідження. Деякі з них уже давно привертають увагу дослідників і одержали висвітлення в літературі, вивчення інших тільки починається. Зброю ближнього бою болгар досліджено досить повно. У книзі "Культура Біляра" уперше були поставлені питання про типологію і хронологію цієї категорії зброї.

Захисне озброєння болгар поки ще не одержало повної характеристики, хоча деякі окремі предмети (здебільшого кольчуги) згадувалися як частина їхнього військового костюма. Внаслідок недостатнього вивчення цієї теми в ряді робіт поширилася теза про відсутність у болгар самостійного виробництва кольчуг. Останнім часом з'явилися роботи, де відзначалося постійне використання ними захисного озброєння, а також публікувалися малюнки деталей панцирів і кольчуг. Обґрунтовано висновок про наявність у болгар розвинутого набору захисних засобів.

Зброя дистанційного бою досліджена краще, ніж інші категорії озброєння. Довгий час наявність цієї зброї у болгар лише констатувалася за даними письмових джерел, але в даний час накопичено значний матеріал як у плані публікації малюнків великих колекцій наконечників стріл та іншого метального спорядження, так і вивчення еволюції метального спорядження болгар і сусідніх народів. Значний болгарський матеріал використовував у своїй зведеній праці з історії метальної зброї Східної Європи А.Ф. Медведєв. Величезний матеріал, зібраний ним, дозволив довести, що форми луків і набір стріл у народів Східної Європи в добу середньовіччя були подібними і підкорялися загальним тенденціям розвитку. Нові дані, отримані в останні роки, систематизація матеріалів, аналіз знахідок наконечників стріл, кістяних накладок від луків, деталей від сагайдака, підтверджують ці висновки.

Велике значення для вивчення військової справи і воєн Булгарії мають **письмові джерела**. Їх можна поділити на дві хронологічні групи: **X – XI і XII – XIII ст.ст.** У першій переважають в основному східні джерела. Особливою

повнотою й інформативністю відрізняються твори східних арабо-перських істориків і географів, що були добре інформовані про стан справ у країнах "сьомого клімату", а деякі автори навіть самі побували в Середньому Поволжі. У їхніх працях є досить цінні свідчення про чисельність військ булгар, про їхнє озброєння, внутрішню структуру і тактику бою.

До наступної групи джерел відносяться російські літописи **XI – XIII ст.ст.** За інформативністю вони, безсумнівно, займають провідне місце серед інших джерел. Цінність цих літописних повідомлень висока, тому що їхні автори найчастіше самі були безпосередніми учасниками описуваних подій або записували розповіді очевидців. Літописи зберегли унікальну інформацію про русько-булгарські сутички і військові походи, що дозволяє реконструювати дії булгар на полі бою, з'ясувати чисельність їхніх загонів і засоби ведення бою.

До цього ж періоду відносяться повідомлення арабського мандрівника ал-Гарнаті, що неодноразово бував у середині **XII ст.** в Булгарії. Він згадує про військові функції верховного правителя булгар і традиційне озброєння дружинників. Дуже важливі дані для характеристики тактики бою булгар є у творі арабського історика — Ібн ал-Асира. Він докладно описав, зокрема, похід монголів і їхню поразку від булгар у **1223 р.** Деякі досить цікаві факти про булгарську військову справу збереглися в хроніках і записках мандрівників-місіонерів Юліана, Гільома Рубрука, Плано Карпіні та ін.

Додатковим джерелом інформації про булгарську військову справу служать твори середньовічної тюрко-татарської літератури і фольклору. У творі Кул Галі "Кисса і Йусуф", незважаючи на канонічність сюжету, є цікаві факти, що відносяться до реалій домонгольської доби. Інтерес представляє також використаний у вступі поеми титул "хашамгир", що був характерний для сельджуцької військової організації **XII ст.** і означав "начальника гвардії". Ряд військових термінів вживається й у творі **XIII ст.** "Кисекбаш китаби". Він з'явився у результаті переробки усного народного дастана. У ньому, як і в інших творах булгарської та старотатарської літератури і фольклору, дійшли до нас свідчення про різні види зброї і спорядження, про обряди і культу, пов'язані з військовою справою.

Не менш важливими історичними джерелами є **епіграфічні пам'ятки**. Титул "йори" ("чури"), зафіксований в епітафіях **XIII – XV ст.ст.**, уживався ще в домонгольський час. На думку тюркологів, він позначав служивий прошарок професійних військових — дружинників. Саме цей титул був зафіксований і в джерелах **XVI – XVII ст.ст.**

Цінним джерелом є **образотворчі матеріали**. Відсутність власне болгарських малюнків воїнів **X – XIII ст.ст.** та їхньої зброї утруднює роботу з досліджуваної тематики. Але наявність їх в ілюстрованих літописних зводах, зокрема у Радзивилівському, дозволили скласти цілісне уявлення про набір озброєння болгарського воїна і характер його використання у бою. Хоча ці мініатюри не зовсім автентичні тій епосі, що зображують, проте містять незамінний матеріал для характеристики обладнання, зброї і шиккування військ у бою. Цікаві також малюнки із салтово-маяцьких і протоболгарських (на Дунаї) пам'ятників, що завдяки генетичному спорідненню з волзькими булгарами, мали подібні з ними риси у військовому одязі.

Таким чином, для вивчення військової справи Волзької Булгарії є значний і різноманітний матеріал. Комплексне вивчення археологічних, письмових та інших видів джерел може дати досить повну й адекватну характеристику історії військової справи булгар **X – XII ст.ст.**

Трохи гірше розроблена тема з військової справи мадярів. Ряд джерел з історії Хозарського каганату і Волзької Булгарії говорять також і про мадярів, їх військову організацію, міграції, війни, воєнне мистецтво. Про угорців - мадярів письмові джерела починають говорити тільки від початку IX ст. Першим згадує їх продовжувач хроніки Георгія Амортола. Про прабатьківщину мадярів на Південному Уралі та їхній шлях на захід говорять Ібн-Русте, Плано Карпіні, Г.Рубрук та ін. Візантійські й арабські письменники середньовіччя називають мадярів західними тюрками або башкирами. Домініканець Юліан побував на давній батьківщині мадярів у Башкирії і написав “Розповідь римсько-католицького місіонера Домініканця Юліана про подорож у країну приволзьких Угорців, зроблену перед 1235 р.”. Прийоми ведення війни мадярами описані візантійським

імператором Левом Мудрим у його “Тактиці”. “Діяння угорців” докладно описують облогу мадярами Києва і його штурм. Ряд писемних джерел говорить про мадярські походи на захід (скарга папі Іоаннові IX від архієпископа Титмара). Але найцікавішою є найдавніша хроніка (честа), що дійшла до нас, Угорського Аноніма (“Anonimus. Rerum Hungaricarum”), видана в 1849 р.

Серед дослідників древнього періоду угорської історії вчені І.Ерделі, Д.Паулер, Й.Тур, Л.Кеварі, Х.Марцали, Г.Фехер, Н.Феттих, Б.Хоман, Є.Мольнар, Й.Перені, А.Шош, А.Барта, Ч.Балинт, І.Дієнеш, Л.Ковач і багато інших. Серед радянських авторів, що зупинялися на тих чи інших аспектах військової історії мадярів М.І.Артамонов, Є.П.Козаків, В.В.Мавродін, В.К.Михеєв, А.М.Москаленко, А.П.Новосельцев, С.О.Плетньова, О.А.Ратич, А.Х.Халиков, В.М.Ченців та інші. На питаннях військової справи в тому числі мадярів, зупинялися І.М.Гранчак, К.В.Бернякович, М.Лучкай, І.Шекера, В.Г.Бережинський та інші вітчизняні автори.

На жаль, до нас дійшло дуже небагато археологічно підтверджених пам'яток мадярської військової справи. Відомо небагато поховань мадярських воїнів. А проте і на території України вони існують. Хоча по шляху проходження мадярів на Дунай скільки-небудь значних пам'яток збереглося мало. Одне з найбільш цікавих поховань виявлено ще в XIX ст. на Воронежщині біля с.Воробйово. Воно являє собою поховання вершника разом з його бойовим конем (що було характерно для мадярів). При похованому воїні знаходилися меч, два наконечники списа, залізні наконечники стріл, перстень, срібні бляшки від військового пояса, вудила, частини стремен коня та ін. Поховання мадярських воїнів розкопані археологами в с.Волошенське на березі р.Дніпро й у с.Твердохліби на Полтавщині. У них присутні різного ступеня збереженості предмети озброєння мадярських воїнів. Добре відомо військові поховання Стерлитамацького могильника VIII – IX ст.ст.

Археологічні знахідки підтверджують більш-менш тривале перебування мадярів на території нинішньої України. Могили є груповими, загиблих воїнів ховали звичайно у витягнутому положенні, головою на захід. Над присипаними землею покійниками біля ніг найчастіше клали чотири кінцівки і голову коня. Небіжчики часто супроводжувалися собаками. Важливою деталлю мадярського

похоронного обряду було закривання очей і рота загиблих воїнів срібними пластинками, наочниками, своєрідним саваном. У рот небіжчика пізніше як плату за переправу в країну мертвих клали монету.

Масовою категорією речей у мадярських могильниках є зброя і спорядження бойового коня (наконечники списів, шаблі, бойові сокири, наконечники стріл, луки, стремена, вудила, сідла, бойові пояси та ін.). Типологічні схеми цих речей, художній стиль і технічні традиції склалися на східноєвропейських степових просторах.

Прийнято вважати, що матеріальна (і збройова в т.ч.) культура мадярів у період їхнього проживання у Східній Європі, незважаючи на ряд відмінних рис, має салтово-маяцький вигляд. Для військової археології в цьому і складаються основні труднощі вичленування її специфіки й етнічної атрибуції в конкретних археологічних пам'ятках для віднесення їх до мадярських військових поховань. Поховання мадярів мають багато рис подібності (обряд поховання кісток коня, деякі форми стремени та ін.) з похоронними пам'ятниками печенігів. Тому, можливо, що серед відомих нині “печенізьких” поховань деякі належали давнім мадярам. Поховань періоду розселення мадярів в Тисо-Дунайському басейні на сьогодні відомо більше 2 тис.

У цілому ж можна констатувати, що наявна джерелознавча база щодо проблеми, особливо археологічні й інші джерела, рівень розробки теми у вітчизняній і закордонній літературі в основному дозволяють вивчати і робити узагальнюючі висновки про військову організацію, озброєння, війни і воєнне мистецтво хозарів, волзьких булгар і давніх мадярів. Комплексне вивчення всіх груп джерел дасть можливість відтворити досить повну характеристику військової справи держав середньовічної Східної Європи.

1.2. Загальна характеристика військової організації держав Східної Європи (VII – XIII ст.ст.)

1.2.1. Хозарський каганат (VII – X ст.ст.)

Перші свідчення про хозарів належать до VI ст., коли вони виявили себе як активне войовниче тюркомовне плем'я, що кочує в прикаспійських степах. До своєї появи у Передкавказзі хозари жили в Середній Азії, у районі ріки Сирдар'ї, біля східного кордону Хорезма. Звідти у VI ст. вони і переселилися у прикавказькі степи, де виявилися у сфері Візантії та Ірану, які були суперниками, а після 630 р. - Арабського халіфату, що завоював Іран. Хозарський каганат виник з метою зімкнення племен для боротьби з арабами в середині VII ст. Центр його знаходився на території сучасного Дагестану. Хозари зуміли підкорити собі народи Північного Кавказу, насамперед аланів і булгар. Під владою хозарів виявилися також печеніги, гузи, угри (мадьяри), барсили, бургаси, венендери, слов'янські племена жителів півночі і вятичів, анклав радимичів у верхів'ях Сейму і Псла.

У VII – IX ст.ст. Хозарський каганат став величезною імперією, що займала майже всю південну половину Східної Європи. Сам хозарський каган визначав протяжність підвладної йому країни чотирма місяцями шляху [4.-С.76-88, 128-150]. Хозарська держава була багатоплемінною: до її складу входили тюрки, слов'яни, євреї та ін. Під владою каганату було 25 підлеглих народів [5.-С.23]. Самі хозари вважали себе за походженням родичами угрів, аварів, гузів, булгар і савирів [6.-С.34]. За мовою хозари наближалися до булгар. Візантійські й арабські автори зараховували хозарів до тюркської мовної родини, сучасні – відзначають генетичний зв'язок хозарської мови з чуваською [7]. Ал-Бекри у середині X ст. писав, що у каганаті була широко розповсюджена слов'янська мова.

У VIII ст. володіння хозарів простягалися від Каспійського моря до морів Азовського і Чорного, від Дніпра до Оки, включаючи Крим, лісостепове Подоння і Подонеччя, Північний Кавказ. Каспійське море називалося “Хозарським” [8.-С.3]. Це була величезна територія. Деякі дослідники вважають, що західний кордон

хозарської держави проходив по Дніпру і Південному Бугу [9; 10] і навіть по Дунаю [11.-С.7; 138].

Хозарія славилася правосуддям і віросповіданням [12; 13]. У каганаті змішалося населення різного походження і вір. У Хозарській державі були поширені не тільки іслам та іудаїзм, але і християнство, особливо у зв'язку з тим, що римські імператори Юстиніан II і Костянтин були одружені на хозарських принцесах, а грецькі будівельники споруджували в Хозарії фортеці. Християни з Грузії, рятуючись від мусульман, бігли на північ – у Хозарію.

На чолі Хозарського каганату стояв каган (хакан), влада якого була спадкоємною. Він користувався безмежною владою, його особа вважалася священною. Каган міг бути тільки тюрком-хозарином з роду Ашина [11.-С.16]. Покора владі кагана була безмежною [14.-С.37-38]. Каган не міг правити більше 40 років. Після закінчення цього терміну його убивали, тому що, на думку хозарів, розум його слабшав розладнувався, його божественна сила слабшала і він не міг більше приносити користь своєму народу [15.-С.147]. Пізніше ситуація змінилася. Царські повноваження поступово стали переходити до бека (шаду) - заступника хакана. Бек обирався з найбільш могутніх представників булгарських родів. Спочатку установилося двовладдя хакана і бека, пізніше реальна верховна влада в країні цілком перейшла до останнього.

У Хозарії складалися феодальні відносини. Існувало і домашнє рабство [16.-С.165]. Це було перше феодальне державне об'єднання у Східній Європі [17.-С.3]. Хозарія не була строго централізованою державою, а являла собою федерацію племен, що користуються автономією не тільки у внутрішніх, але і в зовнішніх справах [18.-С.382]. Хозари були природженими вершниками. Харчувалися вони м'ясом, молоком, рисом, рибою [6.-С.35]. Населення каганату вело напівкочове-напівхліборобське господарство. З настанням весни жителі міст виходили в степи до своїх черід і проводили літо, кочуючи по рівнинах. Крім скотарства вони займалися садівництвом, ремеслом, хліборобством, вирощували просо і рис [19.-С.17]. Абу Хамид ал-Гарнаті дивувався рибному промислу хозарів [20.-С.17]. Скотарі і хлібороби, жителі Ітиля, були одночасно рибалками і відважними мореплавцями. Ал

Істахри, Ібн Хаукаль, ал-Мукаддасі, Йакут та інші стверджували, що основою існування хозарів є риба. Риб'ячий клей був головною статтею хозарського експорту. Хозари вели велику торгівлю хутром, воском, медом, шкірами, рабами, що йдуть з районів Ками і північніших місць, в обмін на тканини, зброю з областей Кавказу і країн Азії. Торгівля йшла, головним чином, річковим шляхом по Волзі [21.-С.167]. Хозари були посередниками у відносинах Русі з арабами, візантійцями і персами. Уся торгівля Сходу була в їхніх руках. Основною грошовою одиницею був арабський дирхем.

На зиму жителі, що кочують із квітня по жовтень, поверталися на зимники. Для кагана таким зимником була столиця - місто Ітиль в усті Волги в районі сучасної Астрахані, яке довго було центром, куди стікалися європейські й азіатські торгові люди [22.-С.1]. Але столицею держави Ітиль був не завжди. Раніше столицями були Баланджар (Беленжер), а потім - Семендер, що лежали біля підніжжя Кавказу. У східній частині жив каган, його вельможі та військо. На одному з островів Волги був побудований каганський палац. Ця частина міста була оточена стінами [14.-С.35]. Загальна кількість людей, що населяли фортецю і складали найближче оточення, досягала 4 тис. чол. [23.-С.42].

Західна частина Ітиля також була обнесена фортечною стіною з чотирма воротами. Особливе значення мали ворота, що вели на річкове узбережжя. Вони вели до стоянки досить сильного флоту. У ІХ ст. Ітиль перетворився у величезний на ті часи військовий і торговий центр. Через нього проходив шлях "з варяг в араби" (по Волзі і Каспію) і Великий шовковий шлях з Китаю через Середню Азію у Візантію і далі в Іспанію [24.-С.96]. Власті Ітиля брали собі десяту частину вартості товарів, що перевозилися, і це давало величезний дохід, на який утримувалася значна наймана гвардія Хозарського каганату [25.-С.163].

Було у хозарів і багато інших великих і багатих міст. Особливе місце займала фортеця Саркел (Шркіл). До ХІ ст. Саркел став містом з переважно слов'янським населенням - форпостом Київської Русі на сході [21.-С.167]. З ним пов'язані події походу князя Святослава. У ІХ ст. хозари, що були у великій дружбі з греками, звернулися до візантійського імператора Феофіла з проханням надіслати до них

вправних зодчих для будівництва фортеці. У результаті у 835 р. (за іншими даними у 837 р.) Петроною Каматиром була побудована фортеця Саркел (Ш-р-кил), що в перекладі значило “Білий готель”, “Білий дім”, “Біла садиба”. У давньоруських літописах вона відома як “Біловежа”, “Біла Вежа”. Розташовувалася вона на важливому водному і караванному торговому шляху, це і визначало її стратегічне значення [22.-С.2]. Через фортецю йшов торговий шлях з Чорного моря в Ітиль. Спочатку Саркел був лише фортецею розмірами 194х134 м зі стінами товщиною 3,75 м. Квадратні вежі були побудовані без фундаментів. Поперечна стіна розділяла фортецю на дві нерівні частини. Менша з квадратною вежею в південному куті була споруджена за місцевими традиціями: зведені могутні вали і рови, що відокремлювали мис від основного берега, стіни з цегли були побудовані без фундаментів [17.-С.50-51]. Незабаром навколо фортеці виникло велике поселення.

Поряд з містами, що виростили з замків, хозари відбудовували і приморські міста, покинуті раніше гунами. Кілька морських портів зазначено у списку міст кагана Йосипа. Ще три інші міста згадують візантійські автори – Самкерц (Таматарха, Тмутаракань при русах), К-р-ц (Керч) і Фанагорія [17.-С.52-54].

Хозарський каганат став величезною і могутньою державою, що зуміла “протягом майже двох століть протистояти найбільшим державам того часу - Візантійській імперії та Арабському халіфату (VII – VIII і IX – X ст.ст.)” [26.-С.190]. В усіх підвладних хозарам містах стояли гарнізони [14.-С.37-38]. Чітка внутрішня система оподаткування населення, експлуатація шляхом данництва підвладних племен, контроль транзитної торгівлі на західній частині Великого шовкового шляху і посередницька торгівля між країнами Заходу і Сходу (переважно рабами і хутром) стали джерелами розвиненої економіки Хозарії, що забезпечувала військову могутність каганату і робила його основним фактором етнополітичної стабільності на південному сході Європи із середини VII до середини X ст. Масуді з цього приводу зауважував, що жоден з царів сходу в цій області не мав регулярної армії, крім царя хозарів [27.-С.45]. Судячи з даних Істахрі, військо спочатку складалося з 12 тис. чол., зобов'язаних з'являтися на першу вимогу [28.-С.43]. У мирний час ці воїни займалися своїми справами, і були, таким чином, родом міліції. Надалі

постійне військо скоротилося до 10 тис. чол., але зате частина його стала оплачуваною, тоді як інші воїни як і раніше задовольнялися військовою здобиччю, краще з якої відбирав собі каган [29.-С.45].

За складом хозарське військо було різноплемінним. Крім русів головним чином воно складалося з тюрк-мусульман, що переселилися до Хозарії з місцевості, сусідньої з Хорезмом, унаслідок війни і чуми. Це був сильний і хоробрий народ. Каган цілком покладався на них у війнах. Згідно з Масуді “7 тис. арсіїв добре озброєних у нагрудниках, кольчугах, шоломах, зі списами і стрілами - входили до складу царського війська. Арсії служили царю хозарів на визначених умовах, а саме, вони виговорили собі повну волю у відправленні релігії, право не боротися з одновірцями - мусульманами і мати везиром при царі свого представника” [18.-С.407-408; 27.-С.6].

“Під час війни постійне військо складало ядро армії, утвореної з загонів, виставлених васалами і союзниками хозарів, що у ряді випадків досягала сотні, і тисячі чоловік” [18.-С.408]. У X ст. своє військо “хозарські хани стали посилювати найманцями із середньоазіатських племен” [31.-С.523].

Чисельність і структуру військ Хозарського каганату повною мірою дозволяють уявити письмові джерела. У Хозарії усе “населення поділялося в основному на дві частини: знать (тархани) і простий люд. Відмінність між ними була, очевидно, у тому, що тархани не платили податків, але зобов'язані були нести військову службу, найімовірніше, в кінноті [32.-С.87]. За аналогією з усім суспільством на ранньому етапі (VII – перша половина VIII ст.ст.), хозарське військо складалося винятково з кінноти і поділялося на дві частини: знать – тархани і легкоозброєне ополчення з рядових хозарів. Військами командував іноді сам каган, а найчастіше його заступник – шад (син або племінник), окремими загонами управляли найдосвідченіші тархани. Чисельність тарханів була невеликою, проте це була грізна сила. У 630 р. під час походу у Вірменію тритисячний загін Чорпан-тархана розгромив десятитисячний перський корпус Гогнана. Ал-Куфі повідомляє, що у 708 р. у Дербенті знаходилася 1 тис. тарханів, а у 737 р. проти 120-тисячного арабського війська Мервана Хозар тархан виступив з 4 тис. “дітей тарханів” [33.-

С.68]. Щодо чисельності усього війська в цей період, арабські джерела, на жаль, повідомляють тільки нереальні цифри (200 і 300 тис.) для двох випадків, коли араби зазнали нищівної поразки [34].

Організаційно військо хозарів було схоже на багато аналогічних у середньовіччі, що складалися з двох частин. “Військо...являло собою регулярну найману армію, з'єднану з феодалним ополченням” [17.-С.58]. Кінне царське військо складалося з 10 – 12 тис. найманих вершників, що знаходилися на постійній службі у нього і з тих, кого виставляли аристократи у вигляді васальної повинності [35.-С.16-18].

Родовий розподіл війська був аналогічним війську кочових народів середньовіччя. Традиційно вважається, що основу хозарського війська складала легкоозброєна кіннота. Але як показують зображення хозарських воїнів і археологічні знахідки, така ситуація зберігалася лише до початку VIII ст. Пізніше основну роль відіграють важкоозброєні воїни, що мають списи, мечі, добрий захисний одяг і які вміють боротися в пішому строю чи на стінах фортець. На північному заході до складу хозарського війська входили аланські загони, що на 70-75% складалися з озброєної сокирами і луками піхоти [36.-С.57].

Гвардію каганату складали наймані добірні кіннотники з Хорезма. Їх називали ларсії або арсії (ал-арсії). Частина їх, що проживала в Ітилі разом з родинами складала охорону кагана. Усі вони були мусульманами. Масуді писав у 923 р.: “...Вони доблесні і хоробрі і служать опорою царя у його війнах... Вони сідають на коня разом з царем, озброєні луками, одягнені в панцирі, шоломи і кольчуги. Серед них є і списоносці... Серед східних царів... тільки хозарський цар має війська, що одержують платню” [37.-С.193-194].

Плата цієї унікальної на Сході гвардії забезпечувалася високим митом на ввезені через Ітиль товари. С.О. Плетньова стверджує, що цю найману гвардію з хорезмійських мусульман правителі каганату “використовували для боротьби з Руссю, що підносилася з кожним роком усе вище на заході ...”[17.-С.64]. Проте з нею навряд чи можна погодитися. До Києва від Ітиля було більше 1300 км. Навряд чи була необхідність посилати добірні війська на таку відстань. Завданням гвардії

була насамперед охорона уряду і з київським військом вона вступила в боротьбу тільки при наближенні його до Ітиля, про що є ряд достовірних фактів у арабських джерелах.

“За свідченням джерел, хорезмійці...відігравали важливу роль у політичному й економічному житті держави хозарів...Хорезмійці зосереджували у своїх руках командування військами хозарів. 12-тисячна гвардія Хозарії складалася в основному з хорезмійців” [38.-С.117]. Вони принесли в каганат техніку оборонного будівництва з застосуванням нових будівельних прийомів (техніка кладки стін; вежі, відділені від фортечних стін та ін.). Багато хозарських фортець VII – X ст.ст. побудовані ними [39.-С.127-128, 140, 142]. Хорезмійці мали досвід високої цивілізації у військовій справі, і створили найпередовішу армію того часу.

Наприкінці IX ст. внаслідок державного перевороту каган був усунутий беком від реального управління військом. Його військовим заступником, як і колись, залишався шад, однак хто носив цей титул у IX – X ст.ст. не зрозуміло. Основою війська залишалися всі кінні тархани, що нараховували близько 10 – 12 тис. чол. Арабські історики повідомляють про спеціальне його утримання, внаслідок чого в літературі його часто називають дружинним або найманим. Ситуацію прояснює Ібн Русті: цар-заступник “іша” (шад) зобов'язав багатих людей поставляти вершників згідно з їхнім майном; коли шад виступав, його завжди супроводжувало 10 тис. вершників у повному озброєнні з прапорами, списками й у міцній броні, з числа тих, кому він платить утримання, і з числа тих, кого виставляють багаті люди.

Таким чином, Хозарському каганату була притаманна звичайна феодальна організація війська, добре відома середньовічній Європі. Військо складалося з особистих дружин бека і шада, загонів багатих тарханів і тарханів, що виступали з декількома воїнами-слугами. Чисельність такого війська за рахунок легкоозброєних воїнів-слуг зростала в кілька разів. У разі потреби, проводилася мобілізація рядового населення і підлеглих народів. За свідченнями арабських джерел, хозари додатково могли використовувати 7 тис. кінних воїнів мусульман з повним озброєнням з Ітиля, 10 тис. переважно піших буртасів, 20 тис. кінного війська волзьких булгар, а якийсь час, мабуть, і 20 тис. мадярської кінноти, даних про використання загонів східних

слов'ян і аланів немає. Згадується використання печенігів і гузів, а також, що на службі у хозарів були і варяги [41.-С.253; 40.-С.40]. Загалом, за такими підрахунками, у часи розквіту Хозарський каганат міг реально спиратися на збройні сили чисельністю до 100 тис. чоловік [34].

Будучи змушеними вести постійні війни із сусідами для захисту своїх кордонів і для виконання своїх політичних планів, хозари мали прекрасно озброєне військо. Крім гвардії самого кагана, у розпорядженні уряду було завжди 10000 вершників, оснащених прапорами, бронями, списами, луками і шаблями. Частина його складалася з постійних найманих військ, що одержували платню від бека. Усі заможні люди, згідно з кількістю свого майна й успішністю промислів, повинні були поставляти певну кількість вершників. Це була державна повинність [14.-С.38-39].

Мобілізаційна готовність каганату у часи його розквіту була високою. Мойсей Каганкатваці описував, як каган оголосив загальну мобілізацію у своїй великій імперії і сам став на чолі величезного війська: “Він повідомив про те усіх тих, хто знаходився під владою його, - племена і народи, жителів полів і гір, що живуть у місті чи на відкритому повітрі, що голять голови і носять коси, щоб за помахом його всі були готові і озброєні” [41.-С.105].

У випадку особливої небезпеки каган оголошував тотальну мобілізацію, як це було, коли в країну прийшов Мерван один з найвідоміших і досвідчених арабських полководців [17.-С.40, 41]. Звичайно ж каган “покладав на багатих обов'язок поставляти вершників скільки можуть вони за кількістю майна свого” [17.-С.58]. У той же час мобілізація в каганаті була справою досить нелегкою, тому що “відома самотійність місцевих племен зберігалася при включенні їх до системи Хозарського каганату” [18.-С.225].

1.2.2. Волзька Булгарія (VIII – XIII ст.ст.)

Волзька Булгарія була заснована у VIII ст. у Нижньому Прикам'ї, Приураллі і Середньому Поволжі. У письмових джерелах згадується як самотійна держава з кінця X ст. Період становлення її проходив під владою Хозарського каганату. Про

події початкової історії Волзької Булгарії докладно розказано в записці Ібн-Фадлана, що він написав після своєї подорожі на Волгу в 922 р. [42]. Цей твір є найповнішим і цінним джерелом з історії волзьких булгар. Проте ні в ньому й у жодному іншому з письмових джерел не збереглося точної дати звільнення Волзької Булгарії з-під влади хозарів. Треба думати, першим кроком до цього було прийняття мусульманства. Очевидно, остаточне звільнення прийшло тільки після розгрому Хозарії Святославом у 965 р. [43.-С.31-32; 44.-С.426-437].

Волзька Булгарія займала значну територію. З одного боку її кордони підходили до Уральських гір, з іншого - доходили до Сури й Оки. На півночі вони досягали Ками і В'ятки, на півдні — Хопра і Самари. Розміщення Волзької Булгарії на стику двох великих рік — Волги і Ками, по яких проходили і найбільші торгові магістралі Заходу і Сходу, визначило її значення в історії Східної Європи цього періоду. Дуже скоро Волзька Булгарія стала розвиненою в економічному і військовому відношенні державою.

Держава булгар була феодальною. Земля знаходилася в руках невеликої групи осіб, що одночасно тримали і політичну владу. На чолі держави стояв великий хан, владовець (влатаватц). Йому підвладні були спадкоємні правителі окремих племен, що входили до складу держави. За даними Ібн-Фадлана, їх було чотири. Булгари не позбавляли тубільне населення на зайнятій ними території самоврядування і як і раніше залишали владу в руках місцевих князів, підкоривши їх великому хану. В особливо важливих випадках, за закликом вони збиралися до великого хана на раду [45.-С.77]. Увесь булгарський народ складався з 500 кланів, об'єднаних у три племені (улусу): Барзула, Ішкиль (Ашкиль) і Булгар [46.-С.236-237].

Ібн-Фадлан свідчить, що в першій чверті X ст. булгари вже були народом скоріше осілим, ніж кочовим, хоча влітку проживали в юртах або наметах. Вони мали міста спочатку дерев'яні, а з X ст., із установами зв'язків зі сходом, арабські майстри почали будувати в містах кам'яні будинки.

Військова організація Волзької Булгарії була багато в чому схожа з військовою організацією сусідньої Київської Русі [47]. Великий хан мав сильне, добре озброєне і навчене військо [43.-С.39, 68]. Булгарська військова організація являла собою

систему, що розвивається і феодалізується. Основне джерело для її характеристики для X ст. — "Записки" Ібн-Фадлана. Вони дозволяють зробити висновок, що болгарське суспільство в цей період знаходилося на етапі становлення ранньофеодальної держави. Правитель мав титул "ельтебер" [42.-С.207-208; 48.-С.250-252; 49.-С.20-26]. У своїй державі, правитель мав усю повноту адміністративної і військової влади [42.-С.136] і мав право на частину здобичі, навіть якщо він сам не брав участі у поході [42.-С.136, 211]. Влада правителя здійснювалася і реалізовувалася через інститут феодальної дружини, що була не тільки ядром війська, основною військовою силою, але і формою організації пануючого класу, особливо на початковому етапі збирання держави.

Дружина не була однорідною і вже у IX – X ст.ст. помітно диференціюється. На одному її полюсі концентруються знатні дружинники, що поступово перетворюються у феодалів із власними васалами, а на іншому — "молодші" дружинники (воїни-професіонали), слуги і т.д. У військовому відношенні дружина була складним організмом, складаючи і ядро війська, і його вищий командний склад [50.-С.139]. При дворі ельтебера вона звалася "куввад" ("друзі, співтовариші") [51.-С.246, 247; 52.-С.164; 42.-С.131, 195].

Крім знатної частини дружини, існувала основна маса служивої знаті - "молодша" дружина, що була рангом нижче, але також мала привілейований стан, як прошарок воїнів-професіоналів, що були особистою гвардією правителя Булгарії. Серед функцій цієї дружини, за даними Ібн-Фадлана, були участь у походах і війнах [42.-С.136], присутність у ставці правителя і на аудієнціях, участь у бенкетах, супроводження його в поїздках по країні [42.-С.139; 53.-С.206]. Подібні функції виконувала дружина і при дворі руських князів [54.-С.214-215; 55.-С.64-98]. Основним обов'язком дружини була військова служба.

Одним з елементів, що свідчать про наявність у Булгарії X ст. розвиненої дружинної культури і військової організації, є широко розповсюджені у болгар військові і родові (кланові і сімейні) прапори. Повідомлення про це залишив Ібн-Фадлан, який при описі обряду поховання знатного болгарина відзначав, що родичі померлого "водружають біля дверей його юрти прапор" [42.-С.140]. Цей елемент

похоронного обряду вказує на те, що спис з родовим прапором був символом знатності і служив своєрідним надгробним пам'ятником, як це зафіксовано в малярів за часів Арпадів [56.-С.14].

Після прийняття мусульманства булгарами, сакральне значення прапора було переосмислено в контексті ісламської символіки. Найважливішим показником початку цього процесу послужило вручення Алмишу двох прапорів, присланих халіфом з його посольством поряд з іншими подарунками [42.-С.131]. За звичаями середньовіччя передача прапора була символічним актом передачі інвеститури, наділенням правителя Булгарії світською і духовною владою, благословенної багдадським халіфом. У міру поширення ісламу в середовищі болгар у першій половині X ст. зображення на прапорах також змінюються, поступово набираючи, особливо в державних символах, мусульманського вигляду. Судячи з близькосхідних паралелей [57; 58; 59], прапори болгар X – XI ст.ст. мали вигляд прямокутних полотнищ, уздовж довгих сторін прикріплених до ратищ. Колір їх міг бути різний, але найчастіше вони були чорними (колір халіфату), червоними, коричневими і рідше — зеленими. Як правило, на полотнищах були вишиті золотими нитками сури Корану, девізи, іноді арабески або емблеми.

Відмінністю війська правителя Булгарії від племінних ополчень, що існували до цього, був не тільки поліетнічний склад, але і надплемінний, ієрархічний характер його організації. Правителю болгар, крім того, підкорялися чотири "малики" – "царі", "князі" [42.-С.131, 195]. За його наказом вони повинні були виставляти загони для болгарського війська. Важко сказати, правителями, яких володінь вони були, але безсумнівно, що організація підлеглого їм війська в цілому була ранньофеодальною. Військова структура включала дружини цих "маликів" ("царів"), племінні (народні) ополчення і загони залежних сусідніх народів.

Таким чином, військова організація болгар X – XI ст.ст. мала змішаний характер, у ній поряд з військово-феодальною ієрархічною системою, що розвивається, були присутні залишки старої, племінної. Основою болгарського війська були дружини правителя і підвладних йому племінних князів – "маликів".

Корінні зміни, що відбулися в соціально-економічному житті болгарського суспільства у другій половині XII – початку XIII ст., істотно відбилися на їхній військовій організації. У домонгольський період розвинулася розгалужена феодально-ієрархічна система васалітету [50.-С.142]. Військово-служива знать, пов'язана системою васалітету і субвасалітету, стала становим хребтом усєї військової організації Волзької Булгарії XII – XIII ст.ст.

У цей період посилилася міжусобна боротьба, зросла кількість внутрішніх сутичок, з'явилися елементи феодальної роздробленості. Але вона не досягла таких крайніх форм, як у Західній Європі і на Русі [60], і в XII – XIII ст.ст. верховним главою військової організації болгар залишається правитель-емір, до чийх функцій входило збирання військ, командування й організація походів.

У XII – на початку XIII ст.ст. основною військовою силою правителя продовжувала залишатися його дружина і гвардія. Служива частина дружини називалася "хашам". Цей термін був широко відомий на Близькому і Середньому Сході у добу Сельджукидів і означав дружину, гвардію, військову верхівку при султані і його правителях [61; 62.-С.74, 100-103, 107, 112, 127, 138]. Ця служива аристократія ("власники меча і пера"), сполучаючи військові й адміністративні функції, складала командний склад війська болгар.

Терміном, що позначав служивий шар, статус болгарської знаті – рицарство, є титул "йори" ("ювари", "чури"), який зустрічається в епітафіях XIV – XV ст.ст. [63.-С.126, 156, 168, 186]. За генеалогічними ланцюжками, наведеними у них, можна установити його побутування ще у XII – XIII ст.ст. [63.-С.126, 156; 64.-С.103]. На думку багатьох тюркологів, цей термін, що сягає своїми коренями до давньотюркської титулатури, позначав військову знать, тюркське рицарство [63.-С.80-82; 64.-С.103, 104], з таким значенням цей титул був зафіксований у джерелах XVI – XVII ст.ст. [65.-С.93, 94].

Таким чином, дружину правителя – "хашам" можна реконструювати як єдність її знатної головнокомандуючої частини і гвардії, що складалася з воїнів-професіоналів. Верхівка хашама мала свої дружини, так само як підвладні еміру беки-правителі окремих областей і міст. Уся знать була пов'язана між собою

системою васалітету і субвасалітету. Деякі свідчення про це можна почерпнути з руських літописів, де часто згадуються місцеві князі (термін, еквівалентний тюркському "бек", що неодноразово вживає Кул Галі [66.-С.206, 208]). Кожний з них мав свою дружину, що здебільшого складалася з кінних рицарів: "...князь їх ледь утече з малою дружиною", "...болгари з князем своїм на конях" [67.-С.77, 126, 127; 68.-С.352; 69.-С.230; 70.-С.83]. Дуже показовими щодо цього є відомості руських літописів про події 1220 р., коли після узяття руськими військами болгарського міста Ошеля "...слишавше ж болгаре у Великому граді і в інших градах...і собрашася вси з князьми своїми овии на конех, друзии ж пеши..."[71...-Стлб.331; 70.-С.84], і під час облоги руськими військами Великого міста в 1183 р., коли зібралася ополчення ряду міст і областей під командуванням своїх беків (князів) [72.-С.625, 626; 73.-С.104]. Виходячи з цих даних, у болгар існувала налагоджена система виступу васалів за наказом сюзерена.

Важливим показником активної консолідації ієрархізації стану військово-служивої аристократії служить велика розмаїтість металевих накладок від бойових набірних поясів [74.-С.99, 100.-Рис. 35, 36; 75.-С.127-140.-Рис. 43-45] і пов'язаних з цим символом рицарства соціокультурних уявлень [76.-С.52-54]. Будучи знаком соціальної символіки, болгарські набірні пояси містили накладки з зображенням геральдичних емблем, феодальних гербів і девізів, як це було характерно для феодальної емблематики інших середньовічних держав Сходу і Західної Європи [74.-С.99, 100; 76; 77].

Основним родом війська у болгар була легка кіннота, озброєна луками і стрілами, якими вони обсіпали ворога здалеку [78.-С.38]. Головною ударною силою була важка кіннота – кістяк війська. Піхота мала допоміжне значення, що не могло не позначитися на боєздатності війська в цілому. Говорячи про військо болгар, Ш.Ф. Мухамедьяров писав: "По суті, це було об'єднання кочових дружин. Їхня тактика, що брала свій початок від гунів і давніх болгар, будувалася на раптовості, несподіванці нападу" [79].

Про болгарську піхоту того часу джерела майже нічого не повідомляють. Однак це не означає, що вона була відсутня чи комплектувалася лише з ополчень скорених

племен [80.-С.214-218]. Як показує аналіз озброєння, болгарська піхота існувала і використовувала різноманітне озброєння. Під час бойових дій вона відігравала допоміжну роль, несла охорону табору, обозів і складала гарнізони фортець. Під час польового бою піхотні загони були свого роду живим малорухомим “бастіоном”, що прикривав тил і підтримував бойові порядки військ [50.-С.156].

Чисельність болгарського війська протягом всієї історії цієї країни не була незмінною. Ряд джерел X – XI ст.ст. повідомляють, що в країні болгар є два міста, що виставляють по 10 тис. воїнів, а "Худуд ал-Алем" уточнює – вершників [81.-С.37; 82.-С.1143; 83.-С.82; 84.-С.61; 85.-С.269], тобто чисельність війська болгар у X-XI ст.ст. була приблизно 20 тис. вершників. Дружина правителя болгар складалася з 500 чол. Такою у той період була чисельність і середньої руської дружини [54.-С.205]. Чисельність усього війська можна визначити досить приблизно, тому що вона не враховує наявності найманих загонів і ополчень скорених племен. Разом з тим, вона вказує на високу мобілізаційну можливість Волзької Булгарії у X – XI ст.ст. У XII – XIII ст.ст. народонаселення Булгарії різко зросло, але чисельність війська навряд чи збільшилася.

Вивчення динаміки еволюції болгарської військової організації дозволяє виявити тенденцію до скорочення у Булгарії чисельності окремих військових контингентів (від 10 – 20 тис. у X ст. до 3 – 4 тис. воїнів у XII – XIII ст.ст.), збільшення кількості професійних військових дружин і дрібності війська, а також до загального зменшення озброєності населення. Тільки для великих далеких походів і відображення сильного супротивника збиралося значне військо [50.-С.148].

1.2.3. Давні мадяри (VIII – XIII ст.ст.)

Перші періоди історії мадярів оточені масою гіпотез і припущень. Багато дискусій ведеться навколо питання про проживання мадярів на своїй давній батьківщині - т.зв. Magna Hungaria [86.-С.11]. Автор “Повісті временних літ” Нестор розрізняв угрів білих (хозарів) і чорних (мадярів). На Дунай, “приидоша вугри біли, і наследиша землю словенську... паки идоша вугри чернии мимо Києвъ,

послеже при Олзе” [87.-С.175]. Джерела часів Нестора свідчать, що це розходження білих і чорних угрів не було придумано ним, а узято з життя і перенесено в минуле. Білу і Чорну Угорщину розрізняють Бруно Кверфуртський (1008 р.) [88.-С.726] і автор інтерполяції XII ст. хроніки Адемара [88.-С.130-131].

Візантійські й арабські письменники називали мадярів західними тюрками. Предки їх і справді раніше входили до складу Західнотюркського каганату. Багато арабських письменників називали мадярів башкирами (баджгард) і плутали одних з іншими [89.-С.103-107, 114]. Назва “мадяри” пов'язується за походженням з найменуванням башкирів - баджгард-маджгар [90.-С.275]. Самі угорці вважають своєю батьківщиною Велику Угорщину, що знаходиться в Приураллі. Домініканець Юліан, який побував у 1235 р. у Башкирії, зустрічав там людей, які розмовляли близькою до угорської мовою [91.-С.81]. З Великою Угорщиною ототожнювали Башкирію Плато Карпіні (1246 р.) і Рубрук (1253 р.), які відвідували цю країну [92.-С.48, 57, 72]. Два башкирських племені носили назви Еньо і Дьярмат, що відповідають назвам мадярських племен Еньо і Дьярмат періоду переселення їх в Угорщину [93.-С.3]. При локалізації “Великої Угорщини” варто брати до уваги свідчення джерела другої половини XVI – першої половини XVII ст.ст. про наявність ще в цей час мадярського населення в нижній течії притоку Волги – Ками [94.-С.106-108]. Пізніше вони пересунулися звідти на північ. З басейну нижньої Ками, де, мабуть, і знаходилася “Велика Угорщина” [95.-С.90], мадяри, що перейшли до кочового скотарства рушили на захід.

Перебування мадярів в ареалі Північного Кавказу і Північного Причорномор'я, на території тюркських державних утворень (V – IX ст.ст.) склало важливу епоху в історії мадярських племен. У них одержало подальший розвиток скотарство. До кінця цього періоду мадяри, крім коней, розводили велику рогату худобу, свиней, кіз. Саме тоді ж у мадярів-скотарів з'явилися зачатки землеробства. У своєму розвитку мадяри пройшли всі стадії еволюції кочового суспільства [96.-С.18, 43, 84, 132]. Мадярський племінний союз являв собою орду, що сформувалася ще на лівому березі Волги з місцевих угорських племен, прийшлих тюркських вихідців із Сибіру і частково з болгар [97.-С.80]. Давньомадярський союз племен основою свого

господарського укладу мав напівкочове скотарство і плужне землеробство. Жива угорська мова зберегла групу слів аланського і булгаро-тюркського походження, пов'язаних частково з землеробством, а частково з торговою діяльністю [98.-С.31-32]. Господарський і культурний розвиток знаходився на рівні інших кочівників. Спосіб життя, звички мадярів були характерними і для сусідніх племен. Вони мали череди коней і великої рогатої худоби, що складало їхнє головне багатство. Використавши одне пасовище, перекочувували на інше місце. Переміщалися верхи на конях, родина їхала на підводах з наметами, вкритими звіриними шкурами. Займалися тваринництвом, риболовлю, полюванням. Їли м'ясо тварин, молоко, рибу.

З переходом до кочового скотарства мадяри почали використовувати знаряддя праці і зброю з заліза. У його обробці вони до IX ст. досягли особливого прогресу [95.-С.90]. Мадяри були вогнепоклонниками. У політичних відносинах угорські племена нагадували федерацію. Весь народ складався з 7 племен, згодом їх стало 8. Кожне з них управлялося самостійно і мало свого окремого вождя. Внутрішнє життя знаходилося під контролем ради старійшин, який здійснював судочинство в племені. Необхідність боротьби з іншими змусила шукати спільну форму організації і деякою мірою забезпечити їхню цілісність і політичний лад.

Поява багатства, розкоші призвела до виникнення майнової диференціації, виділення родоплемінної знаті. Під її проводом маси мадярів-кочівників брали участь у війнах, метою яких було захоплення худоби і кращих пасовищ. Поняття “хоробрість”, “військо” і деякі інші увійшли в мову мадярів у V – IX ст.ст. До кінця цього періоду в них почали зароджуватися феодальні відносини [95.-С.90]. Почала формуватися мадярська держава на основі спільної згоди і договору. Вибрався один вождь на усі племена, йому віддавали королівські почесті. На одному такому зібранні було вирішено, що верховний вождь усіх племен буде щораз обиратися спільно, управляти життям разом із племінними вождями і старійшинами, усі члени племені вважалися рідними братами, вільними і шляхетними. Глава народу одночасно ставав вождем-полководцем. Усі багатства оголошувалися загальною власністю.

Верховна влада у мадярів була поділена між двома особами. “Кенде” * верховодив на війні. У руках “джила” було зосереджене управління всіма іншими справами [99.-С.122]. Їм підкорялися два верховних сановники - “гілас” і “кархан”, що мають в основному судові функції. Перший був за становищем вищим [101.-С.19]. Ці сановники обмежували владу князя. Одночасно вони були вождями окремих племен, що склали мадярську федерацію. Вожді мадярів уклали між собою договір, за яким Альмош (чи Алмуцій за Костянтином Багрянородним) був “вождем і володарем”. Його посада переходила в спадщину. Князі та їхні нащадки користувалися правом займати місце в раді вождя й одержувати свою частку зі здобичі [102.-С.76]. Грабіжницькі походи були одним з основних джерел прибутку мадярів.

Про військову організацію давніх мадярів свідчень збереглося набагато менше, ніж про Хозарський каганат або Булгарію.

Спочатку військо мадярів являло собою типову легку кавалерію, головною зброєю якої був лук [103.-С.502]. Організаційно воно складалося з невеликих загонів. На чолі війська стояв воєвода “кенде”. Чисельність війська, як повідомляв Гардизі, досягала 20 тис. чол. [99.-С.122; 104.-С.25]. З Гардизі перегакуються повідомлення Ібн-Фадлана про кількість мадярського війська в складі Хозарського каганату. За свідченнями арабських джерел, у випадку військової небезпеки каганат, крім військ інших народів, що населяли його, міг використовувати до 20 тис. мадярської кінноти [105.-С.253].

Мадяри, як і інші кочівники, були природженими вершниками. Вони пересувалися на маленьких, але витривалих конях. Виглядали мадьяри досить незвично для незнайомих з ними народів. Вони були малорослими, голову голили, залишаючи три кіски. Вдягалися в основному в звірині шкури [106.-С.348]. Мадьяри шокували супротивника одним своїм зовнішнім виглядом, часто ппризводячи його до паніки. Як і у всіх кочових народів, головною збройною силою мадярів була кіннота, озброєна луками, шаблями і мечами, списами і рідше бойовими сокирами

---

* Цей титул нагадує “кендер-кагана” у хозарів [100.-С.32-33], який посідав перше місце після царя (бека). Очевидно, саме цей титул було дано хозарським царем Арпаду.

[107.-С.157-159]. Мадяри використовували стремена і дерев'яні сідла, а з XI ст. і шпори.

Мадяри створювали загони кінноти, що охороняли їхні кочовища або проводили довгі місяці в грабіжницьких походах [108]. “Кінь і кочівник стали настільки єдині, що роль коня в кочовому господарстві постійно зростає в порівнянні зі значенням інших видів домашньої худоби” [109.-С.201]. Зв'язок кочівника з конем відобразився на похоронному обряді мадярів. Тенденція використання коня в похоронному обряді як засобу пересування померлого в інший світ і подальше його використання за безпосереднім призначенням була притаманна усім кочовим народам, у т.ч. і мадярам [109.-С.202]. Воїнів, знатних людей і членів їхніх родин ховали з цілим конем, бідніших представників мадярського суспільства - з частиною (звичайно головою) коня, його опудалом, а то і просто з вуздечкою і стременими [109.-С.203-204].

Угорський чернець-домініканець Юліан незадовго до монгольської навали в 1235 – 1236 рр. вирушив на схід у пошуках мадярів, що там залишилися. Знайшов їх у районі Волзької Булгарії, біля великої ріки Етиль. За його свідченнями вони були “...багаті конями і зброєю і дуже відважні у війнах” [110.-С.159; 91.-С.81]. Такими ж вони були, судячи зі свідчень інших авторів, і в IX ст.

Військові походи угорців посилювали родоплемінну знать захопленим багатством, давали їй можливість продавати військовополонених або використовувати їх як рабів на власних землях. Метою походів, як правило, було захоплення здобичі і полонених. Селян і городян мадяри гнали із собою, за знатних одержували викуп. Родоплемінна знать бачила в набігах засіб збільшення своєї сили і багатства. Рядові члени суспільства намагалися компенсувати збиток, завданий їм знаттю, що узурпувала пасовища і худобу. Після заняття Середнього Подунав'я мадярські вожді почали прагнути до збільшення чисельності залежних людей, що сидять на землі. З походів вони приводили іноді “більше тисячі родин селян” [111.-С.110]. Цих рабів не продавали, а саджали на землю. Оброблювана придбаними в походах селянами-бранцями земля і її мешканці ставали власністю мадярської знаті. Дуже швидко мадярські вожді перетворилися у великих землевласників. Вільні

общинники після набігів усе більше переходили до осілості і землеробства, не маючи можливості прожити кочовим скотарством. Почав формуватися прошарок особисто вільних селян. Частина їх увійшла до складу панських дружин, служба в яких забезпечувала їм прожиття.

Племінні вожді, великі землевласники, згодом королі надавали великого значення організації збройних сил ранньофеодального суспільства, їхньому комплектуванню, правовому оформленню таких дій для рішення головних завдань, що стояли перед державою. З XI ст. до середини XIII ст. головним завданням було збереження незалежності Угорщини, якій загрожувала Німецька імперія, організовуючи військові походи для захоплення угорських земель. У XI ст. Угорщина відстояла незалежність завдяки використанню ополчення вільних общинників, ефективного при відбитті нападу ворога, що загрожує державі. Способи комплектування, форми і методи реалізації заходів для організації збройних формувань обумовлювалися умовами, політичним ладом, зовнішньою політикою, національними особливостями і традиціями.

Рішенню питань ефективного функціонування феодальної держави, у тому числі і її збройних сил, сприяли реформи короля Іштвана (Стефана) (997 – 1038 рр.). Він ліквідував поділ народу на триби і ввів комітати на чолі з іспаном, що жив у фортеці. Йому підкорявся гарнізон з вільних воїнів, які займалися спочатку і землеробством. За закликом короля, іспани повинні були з'являтися в королівську дружину з воїнами для ведення бойових дій. Іштван увів посаду палатина - заступника короля, що одержав велику владу в адміністративній, юридичній і військовій сферах. Палатину належав перший голос у національних зборах, він командував військом. Завоювавши Паннонію, Іштван установив там військовий порядок. Кожен дорослий чоловік вважався воїном, що у мирний час займався полюванням, рибальством, охороною власного житла й іншого майна.

З появою великих землевласників, покріпаченням селян народне ополчення в Угорщині змінили королівська дружина і дружини великих феодалів. Основу королівського війська складала кіннота з воїнів замків і королівських сервієнтів - дрібних феодалів, що знаходилися у васальній залежності від короля. До воїнів

замків відносилися королівські землевласники, які несли військову службу. Єпископ Оттон, який побував з військом хрестоносців на Угорщині у 1147 р., характеризував їх як феодально залежних селян. Кожні 9 (або 7) таких селян зобов'язані були споряджати на час війни одного воїна і направляти його у військо. Інші продовжували працювати на землі [111.-С.135]. Наприкінці XIII ст. ця категорія населення влилася в масу залежного селянства.

З XIII ст. в угорському війську з'явилися важкоозброєні рицарі. Відповідно до закону короля Кальмана великим землевласникам пропонувалося виставляти їх на його вимогу. Королівські війська включали кінні загони секеїв і кочових народів, що жили в Угорщині у XI – XIII ст.ст. (печеніги і половці). Припускають, що рицарі складали основу військових загонів магнатів. Військові історики довели, що до середини XIII ст. [111.-С.135] основним родом військ в угорців залишалася легка кіннота. Джерела свідчать, що ранньофеодальна монархія була досить сильною, мала апарат влади, управління і суд, спиралася на власні військові сили і постійний дохід.

Для розвинутого феодалізму Угорщини, починаючи з середини XIII ст., властиве проживання на території магнатських землеволодінь, крім кріпаків, дрібних і середніх феодалів - васалів короля з установленими правами й обов'язками. Вони формувалися з королівських воїнів (королівських слуг та ін.), що складали основу збройних сил короля. Їх консолідувала Золота булла 1267 р., видана Белою IV і його сином. Відповідно до неї слуги короля стали називатися дворянами на відміну від магнатів (баронів). Дворяни одержали визначені пільги, їх міг судити тільки королівський суд. Магнати хотіли підкорити собі дворян шляхом створення власного війська. Військові загони називалися за прізвищами магнатів (середина XIII ст.) і комплектувалися воїнами-дворянами.

Воїнів-дворян і їхнього власника пов'язував обов'язок супроводжувати сеньйора й у військових походах за його бажанням. За службу вони одержували земельні наділи. Відмінність угорських воїнів-дворян від західноєвропейських, полягає в тому, що часто пан брав на себе їхнє утримання, вони проживали при його дворі. Дрібні і середні феодали могли стати воїнами магната, коли просили його

захистити своє майно від захоплення іншим феодалом. Натомість вони зобов'язувалися служити у військовому загоні заступника. Перетворення дворян у магнатських воїнів позбавило короля його війська, основу якого вони як королівські сервієнти складали до середини XIII ст. Військова служба магнату означала для дворян утрату їхньої самостійності, для збереження якої вони докладали багато зусиль.

Власні військові загани мала і церква для захисту від зазіхань світських феодалів. Війська склалися з васалів церкви – дворян. Але вони були слабкішими, ніж військові загани магнатів. Дворяни – васали короля – стали військовими союзниками церкви в протиборстві з баронами. У період феодальної роздробленості, військових конфліктів у країні світським магнатам не вдалося цілком підкорити собі дворян і церковних феодалів, землі яких знаходилися в областях, де панували магнати. Дворяни і церква підтримували (хоча і непослідовно) центральну владу, її військові заходи. Засилля світських магнатів посилювалося при королі Ласло IV, який відстоював свою незалежність, спираючись на половецьке військо. Незадоволені такими діями короля, магнати змусили його видати грамоту (1279 р.), за якою половці (тобто велика маса королівського війська) перетворювалися у феодально залежних селян половецької верхівки й угорських магнатів. Але магнати і церковники змусили короля очолити військо і розбили половців біля озера Хід (1280 або 1282 рр.).

На початку XIV ст. будова збройних сил Угорщини трохи змінилася, оскільки дворяни певною мірою вже залежали від магнатів. Військові загани магнатів стали основою угорських збройних сил. У безпосередньому розпорядженні короля знаходилася легкоозброєна кіннота половців, секеїв і валахів. Соціально-економічні, політичні процеси в суспільстві, впливаючи на сутність централізованої феодально-абсолютистської держави, сприяли зміні організації, озброєння і підготовки збройних сил. Короля не влаштовувало ненадійне військо великих феодалів. У середині XIV ст. Лайош I спробував створити загани королівських найманців залучаючи до них ремісників, що розорилися, безземельних селян та інші верстви населення. Протягом 1343 – 1347 рр. у містах і селищах збиралися надзвичайні

податки на їх утримання. Зі зростанням виробництва, міщани були зацікавлені у зміцненні королівської влади, створенні більш досконалої зброї та спорядження. Але роль найманців в угорському війську в цей період була незначною.

Слід зазначити, що саме військо угорців, їхні військові традиції, тактичні прийоми стали новим і не завжди зрозумілим явищем для Західної Європи кінця IX – початку X ст.ст., яка мала уявлення про них за оповіданнями і літописними розповідями, що дійшли з минулого. Багато в чому саме це забезпечило їй життєстійкість і подальший розвиток.

Висновки

Кількість фактичних свідчень про війни, набіги і навали, етнічні суспільства, племена, орди, про виниклі в степах державні утворення величезна. Те ж можна сказати і про археологічні джерела, число яких збільшується з кожним сезоном розкопок. Уся ця маса матеріалу тією чи іншою мірою багаторазово піддавалася обробці й осмисленню в основному археологами. Про окремі кочівницькі держави, про зовнішньополітичні події й особливості громадського життя кочівників, про різні прояви їхньої культури написано багато монографій і статей. У них дається аналіз культури, побуту і тільки частково, наскільки дозволяють матеріали й інтереси автора, зачіпаються питання, пов'язані з військовою справою, воєнним мистецтвом, озброєнням кочових етносів і держав.

Джерела щодо військової організації і воєнного мистецтва держав Східної Європи різноманітні, як і сама тема дослідження. Усі вони важливі і мають своє значення для розкриття теми, найбільш інформативні з них – речові і письмові. Археологічні (речові) матеріали – це безпосередньо матеріальні засоби ведення бойових дій – зброя – найважливіший показник історії озброєння і розвитку військової справи в цілому. Велике значення для вивчення військової справи мають письмові джерела, проте їх мізерність істотно збіднює джерелову базу дослідження. Збереглися деякі звістки про країни Східної Європи в літописах сусідніх народів і в працях мандрівників і географів. Важливими джерелами є епіграфічні пам'ятки.

Допоміжним джерелом вивчення військової справи служать образотворчі матеріали. Наявність їх в ілюстрованих давньоруських літописах дозволяє скласти уявлення про комплекс озброєння хозарського, болгарського і мадярського воїнів і характер його використання в бою.

Для вивчення військової організації і воєнного мистецтва держав Східної Європи є значний матеріал. Комплексне вивчення джерел може дати досить повну й адекватну характеристику історії військової справи хозарів, болгар і мадярів.

“Суто” кочівників у степах практично ніколи не було. Цілорічно кочовим населення було тільки в періоди навал. Уже на другій стадії, найпоширенішій у степах, воно починає осідати на землю і займатися землеробством. Особливо активно це відбувалося на територіях, розташованих віддалік від землеробських держав, з яких кочівники мирним або воєнним шляхом одержували продукти землеробства. Перехід до осілости прискорювався, якщо при утворенні держави до неї входила якась частина землеробського населення. Орда правлячого роду з політичних міркувань залишалася кочовою, бажаючи тим самим підкреслити свою відособленість від залежного населення.

Об'єднанню кочівників багато в чому сприяла сильна особистість – розумний, хоробрий, сміливий вождь – воєначальник. Кочові народи, що знаходилися на стадії розкладання общинних і формування ранньокласових відносин, регулювали своє життя законами звичайного військового права. Особиста воля кожного воїна – члена суспільства не була ще обмежена рамками держави. У цих умовах соціальна роль кожної людини залежала від його особистісних якостей - військової доблесті, хоробрості, мужності, мудрості, пастушачих навичок, що цінувалися поряд з бойовими якостями. Вождь міг об'єднати навколо себе кочовий народ тільки в тому випадку, якщо він сам мав ці якості, вів його до перемог у війнах і набігах, забезпечував успішні зв'язки і регулярні виплати подарунків осілим сусідам [112; 113].

Табірному кочуванню, на якому знаходилися досліджувані етноси в період зародження їхніх державних утворень, і їхнім розбійницьким набігам на сусідів відповідали суспільні відносини і їхня військова організація того часу. Війни, що

стали постійним промислом – найбільш характерна ознака останньої стадії розвитку військової демократії. У цей період посилюється і стає спадкоємною влада верховного воєначальника, а органи родового ладу перетворюються в самостійні органи держави і гноблення.

Не залишила ще в VII – на початку VIII ст.ст. табірною кочування основна маса племен Хозарського об'єднання. Тільки на півдні каганату наприкінці VII ст. частина племен уже почала осідати на землю і переходити до землеробства. Пізніше населення каганату перейшло спочатку до другого способу кочування, а потім у переважній більшості – до третього, тобто, по суті, до ведення напівосілого господарства. Родова аристократія перетворилася у феодальну, а каган – у верховного сюзерена феодалів. Сам каган, глави великих племен, родів і багатих сімей склали ієрархічну градацію військової організації. Боротьба за об'єднання держави під владою хозарів і в той же час двовладдя, що розрослося до потворних форм, пояснюється тим, що в державу входило декілька сильних етнічних спільностей, які відрізняються одна від одної за мовою і навіть антропологічно [114.-С.170-193, 336-365; 115.-С.185-189]. Це була, насамперед, величезна кількість болгарських племен з числа тих, що жили у Дагестані, та так і залишилися у Приазов'ї після розвалу Великої Булгарії. До неї, крім тюркомовних і родинних хозарам болгар, входили угромовні орди. На території каганату кочували мадяри, які утворили на початку IX ст. власне об'єднання – Леведію, що номінально входило до його складу. До каганату входили також і іраномовні аланські племена, що переселилися з Північного Кавказу в середині VIII ст. у лісостепові області Подоння. У добу розквіту каганату на правах васалів підкорялися і князі аланів, що залишилися в передгір'ях Кавказу і тільки у X ст. створили самостійну Аланію [116; 117]. Таким чином, усе, що жило на території каганату й було об'єднане під владою хозарського правлячого роду, населення було розділене на три великі етнічні спільності. Кожна з них мала свою мову, свої екологічні й етнографічні особливості, свою територію, свою військову організацію й озброєння. Каганат був федерацією таких спільностей.

Незвичайна форма двовладдя стала пережитком тих часів, коли каганат був племінним об'єднанням. Табуйований каган був позбавлений можливості правити країною, командувати військом. Влада, у т.ч. військова, була узурпована “царем” – вихідцем із залишеної каганом у живих у часи збирання Хозарського об'єднання родової верхівки болгарських племен. Саме “цар” став дійсним феодальним сюзереном, що має васалів, зобов'язаних йому службою. Військо його складав уже не озброєний народ, а це була наймана армія, з'єднана з феодальним ополченням. Третя форма кочування привела до завершення феодалізації й утворення феодальної держави – каганату. Аналогічні були процеси і при збиранні держав болгар і мадярів. Усі вони все ще мали відтінок часів племінних зв'язків.

Військова організація каганату, що значною мірою являла собою культуру болгарських або, правильніше, болгаро-аланських племен, була створена етнічно родинними племенами і була етнічною. Проте об'єднання різних груп цих народів у різні держави привело до того, що усередині кожної з них складалася загальна державна військова організація.

У VII – на початку X ст.ст. тюрко-булгарські племена мали високий рівень розвитку соціальних відносин, набір озброєння, що склався і складну військово-дружинну організацію [118.-С.140; 119.-С.107-154]. Поступово освоюючи Середнє Поволжя, вони зуміли зайняти чільне місце серед різних місцевих і сторонніх, осілих і напівкочових етнічних груп. Бурхливий розвиток соціальних процесів у булгарському суспільстві привело наприкінці IX – на початку X ст. до виникнення їхньої держави [120.-С.98] і початків формування військової організації.

Уже в X ст. основою військової могутності правителя булгар - ельтебера - була дружина. Вона не була однорідною, на початковому етапі свого оформлення помітно диференціювалася. На одному її полюсі накопичується прошарок знатних дружинників, що поступово перетворюються у військово-служиву знать, земельних власників, а на другому - "молодших" дружинників - слуг, воїнів-професіоналів. У військовому відношенні дружина була складним організмом, що складав ядро війська і його вищій командний склад. Частина знатних дружинників мала власні військові загони. У результаті оформлення нової військової організації у

X – XI ст.ст. виділилися важка і легка кіннота і піхота, що мала допоміжне значення. Крім них, до болгарського війська входили ополчення залежних "царств" і племен, серед яких особливу роль відігравали буртаси, мадяри ("маджгарди") і східнофінські народи. Подібна система існувала в X – XI ст.ст. у ряду народів Східної Європи й Азії і поєднувала, поряд з феодалними, риси племінної організації [121.-С.160].

Основним родом військ як і в Хозарії була кіннота. Описуючи військові зіткнення з Волзькою Булгарією у другій половині XII – на початку XIII ст.ст., російські літописці відзначають участь у бойових діях болгарської піхоти. Показово часте зображення піших болгар на мініатюрах Радзивилівського літопису. Помітну роль піхота почала відігравати при обороні міст, що яскраво виявилось при облозі Біляра руським військом у 1183 р., коли болгарські "пешці" "...вишедшие з граду учинили собі твердь оплотом" [122.-С.268; 123.-С.96; 124.-С.9]. Активно вона почала брати участь і в польових боях [123.-С.96; 124.-С.9, 83-84]. У 1220 р. болгари виступили назустріч русам "...ови на конях, а друзии пеши" [125.-С.444-445]. І в цей період піші відігравали в бою пасивну роль, зміцнюючи бойовий порядок війська і виступаючи як своєрідний рухливий "бастіон". Піхота використовувалася також при діях на ріках як "суднова рать" [123.-С.96; 120]. Зростання значення піхоти надалі було пов'язане із рядом факторів, серед яких найважливіші – посилення феодалізації країни і зростання числа внутрішніх сутичок, зміцнення економічної і політичної самостійності міст і необхідності оборонних воєн. Великі міста поставляли у військо основні контингенти піхоти. Особливо яскраво це виявилось в період боротьби з монгольською навалою.

У X – XIII ст.ст. болгарська піхота хоча ще не могла протистояти важкоозброєній кінноті у відкритому бою, успішно діяла при захисті укріплень, на пересіченій місцевості, у річкових боях, при проведенні інженерних робіт і транспортуванні вантажів по суші і по воді. Проте піхота наприкінці XII – на початку XIII ст.ст. виконувала ще в основному допоміжні функції. У той же час стає помітною тенденція до підвищення її ролі в польових боях.

Процеси збирання військової організації в мадярів багато в чому були схожими з хозарськими і болгарськими. Їхній суспільний лад у леведійський період

характеризується як військово-демократичний. Мадяри тоді знаходилися на першій стадії кочування. Пізніше, в Ателькузі вони також знаходилися в постійному русі, у постійному кочуванні. Але в цей період ними вже був зроблений перший крок від військово-демократичної форми правління до єдиноначальності – мадяри вибрали “за звичаєм хозарів” і під їх тиском першого князя – Арпада. Це сприяло створенню єдиної військової організації. У хозарів, як і у мадярів, верховна влада також була розділена між двома особами. Верховним головнокомандуючим був кенде, джила керував усіма іншими справами. Підлеглі їм гілас і кархан істотно обмежували владу князя.

На прикладі Хозарського каганату, Булгарії та мадярів можна простежити основні етапи збирання і становлення військової організації середньовічної феодальної держави кочівників. Головною й основною умовою цього процесу був перехід кочівників по другій і третій формах кочування. Пізніше всі складові їхні кочові етноси поєднувалися в держави тільки після переходу до третьої форми кочування, коли частина населення зверталася до землеробства, що створює стійку економічну базу для військового будівництва. Іншою умовою цього був розвиток ремесел, і в першу чергу – видобутку металу і виготовлення озброєння, розширення торгових і військових зв'язків. Третя і четверта умови – це запровадження на всій території однієї мови і прийняття єдиної релігії, що відповідає новим суспільним і військовим відносинам. У Хозарському каганаті це був іудаїзм, у Волзькій Булгарії – мусульманство, у мадярів – християнство.

РОЗДІЛ 2

ОЗБРОЄННЯ ВІЙСЬК ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Військова організація держав і державних утворень Східної Європи періоду раннього середньовіччя прямо залежала від того чи іншого за складом і якістю комплексу озброєння, яким користувалися його воїни-професіонали й ополченці. У кожній окремій державі, у кожного народу або союзу племен цей комплекс був своїм, хоча і мав загальні риси і схожу динаміку еволюції з озброєнням сусідів.

Визначення специфіки зброї того чи іншого етносу або держави багато в чому залежить від вивчення взаємовпливу народів. У добу середньовіччя величезні регіони мали досить близький набір озброєння і розвивалися в подібному напрямі, втрачаючи свою етнічну специфіку [1.-С.13]. Комплекс зброї багато в чому ставав загальнозональним. Особливе значення має подібність хозарського, болгарського і давньоруського озброєння. Найбільша подібність спостерігається серед певних типів і видів озброєння, що характеризує, головним чином, набір зброї кінного важкоозброєного воїна. Близькість комплексів рицарського спорядження об'ємно демонструє адекватність військових систем Русі, Хозарії та Булгарії. Наявність подібних предметів у складі провідних наборів озброєння (кількісне співвідношення яких часто малопорівнюване), при значній тотожності хронології їхнього розвитку і помітній відмінності від бойового спорядження сусідніх народів Східної Європи, дозволяє виявити загальні тенденції в удосконаленні окремих предметів зброї, у характері самої військової справи [2; 3; 4.-С.132].

2.1. Комплекс озброєння війська Хозарського каганату

Озброєння хозарів було різноманітним. Як і слід наймогутнішим у військовому плані державам, залишки їх матеріальної культури донесли до нас багато предметів озброєння, зображень воїнів. До його складу входила метальна зброя (лук, стріли, праща [5]), клинкова зброя (меч, палаш, шабля, кинджал, ніж), деревкова зброя (спис,

сулиця, сокира), ударна зброя (палиця, булава, кистінь) і захисне спорядження (обладунок, щит, шолом) [6.-С.17].

Лук у хозарів був складної конструкції центральноазіатського типу. Такий лук з'явився ще на рубежі ери в середовищі сьонських племен. Кибить луків складалася з частин, виконаних з певних порід дерева. Конструкція посилювалася кінцевими і центральними, бічними і фронтальними кістяними накладками, що у похованнях добре збереглися. Бічні накладки практично завжди були парними. Кінцеві виконувалися у вигляді витягнутих пластин, що звужувалися на внутрішньому кінці, з другого боку мали виріз для тятиви. Центральні накладки були підтрапецієподібної форми з насічками на кінцях. Луки VII – VIII ст.ст. однакові за схемою, проте у VIII ст. змінюється форма кінцевих бічних накладок, що стають більш витягнутими зі зміщенням від краю вирізом для тятиви, і центральних, котрі стають листоподібними. У IX – X ст.ст. кількість кістяних накладок зменшується, найбільш розповсюдженим стає специфічний салтівський тип лука, що часто мав лише одну верхню фронтальну накладку з вирізом для тятиви [7.-Рис.2, 10, 12, 13].

Потужність лука при відмінності від кістяних накладок зменшилася. Це істотно позначилося і на зменшенні ваги стріл. Хозарські луки VII – VIII ст.ст. були дуже могутніми. Усі наконечники стріл – залізні черешкові. Найбільш поширені трилопатеві, наконечники всіх інших типів – дволопатеві, плоскі трикутні чи ромбоподібні, трапецієподібні та ін. використовувалися рідше. Невеликі трилопатеві наконечники були універсальними. Наконечники з тупим вістрям призначалися для ураження незахищеного обладнанням воїна і завдавали рани з великою кровотечею. Спеціально для пробивання кольчуги виготовлялися вузькі три- або чотиригранні наконечники. З другої половини VIII ст. з поширенням кольчуг розміри наконечників зменшилися, з'явилися бронебійні наконечники різних типів.

Сагайдаки до нашого часу практично не дійшли – від них залишилися тільки скоби і гачки для підвішування. Про сагайдаки VII ст. дає уявлення берестяний екземпляр із Сивашівки. Він аналогічний алтайським сагайдакам “з кишенею”, проте відрізняється тим, що стріли вкладалися вістрям униз. Інший салтовський сагайдак був виготовлений з дерева, зверху і частково всередині він був оббитий

товстою шкірою, угорі звужувався і був прикрашений кістяною пластиною; стріли вкладалися вістрям униз. Аланський сагайдак із Дмитрівки, за реконструкцією С.О. Плетнєвої, був шкіряний, дно закріплювалося залізною обоймою. Судячи з зображення на пластині з Чир-Юрта, хозари тримали лук ненатягнутим, вкладеним у шкіряний чохол, що підвішувався до пояса або сідла ліворуч [8.-С.347-348]. На пластинах із Шиловського кургану і на ковші з Коцького містечка, хозарські лучники стріляли з пішого положення, присівши на коліна й упираючи нижній кінець лука на одне з колін.

Клинкова зброя хозарів в основному була однотипною (Вознесенка, Глодоси, Перещепине). Мечі мали перехрестя з ромбоподібними виступами в центрі і на кінцях, рукояті завершувалися фігурними золотими футлярами, а піхви мали Р – подібні інкрустовані виступи. Кинджали часто були унікальними, колінчастими, аналогії яких широко представлені на зображеннях з Середньої Азії і тюркських скульптур [9.-С.59-61; 10.-Рис.7, 8, 11]. Орнаментальні мотиви і техніка інкрустації золотою насічкою по залізу - дуже рідкісні для Східної Європи. У такій техніці інкрустувалися найчастіше і вудила зі стременами. Така манера оформлення зброї має явно середньоазіатське походження [11].

Поява шаблі на території України пов'язана з хозарами. У підкурганних похованнях другої половини VII ст. за одиничними виключеннями представлені тільки одноступові палаші довжиною від 0,75 до 1 м. Поява палашів [12.-С.40] стала наслідком пошуків підвищення ефективності клинкової зброї в умовах кінного бою. Застосування тільки однієї ріжучої поверхні робило перший крок у цьому напрямі. Зменшувало вагу клинка, автоматично підвищувало його маневрування. У багатьох клинків VII ст. рукоятка нахилена у напрямі ріжучої частини палаша. Як показали кінематичні дослідження ККД удару навіть прекрасно збалансованого давньоруського меча XI ст. досягав усього 45%. Елементарний же нахил рукоятки палаша дозволяв обійтися без важкого наконечника, що компенсувало віддачу, і змістити центр ваги ближче до вістря, внаслідок чого ККД удару зріс до 65-70% [13.-С.150-151]. Палаш - винахід не хозарський, швидше за усе його було запозичено в персів. А.К. Амброз вдало реконструював зовнішній вигляд клинкової

зброї і піхов знаті хозарів кінця VII – початку VIII ст.ст. Палаші з Вознесенки, Глодосів і Перещепина мали специфічне ромбічне перехрестя з ромбоподібним потовщенням на кінцях і по центру, а рукоятка декорувалася двома футлярами [14]. Усі палаші даного часу прямі, однак на зображенні хозарського воїна з Чир-Юрта чітко видно шаблю [9.-С.71].

Мечі були зброєю дволезовою. За повідомленням арабів, надходили вони в основному “з найвіддаленіших кінців Славонії”, тобто зі слов'янської землі [15.-С.523]. Збереглися мечі середини VIII ст. із Заплавки і Дмитрівки з прямими ромбічними перехрестями. Перехід до дволезових клинків був короткочасним і не основним напрямом розвитку клинкової зброї салтівського населення, оскільки одночасно в середині VIII ст. у населення Хозарського каганату з'являється рання шабля.

Перехідний тип від палашів вознесенського типу до салтівського ілюструє палаш з Казазового. Він має пряме лезо, яке подібне загалом до вознесенських, але з більш тонким перехрестям, проте кінець на ділянці 15 см загострений і зі зворотного боку. Він служив для підвищення ефективності колючого удару. На салтівських клинках довжина цієї ділянки коливається від 10 до 18 см і відсутня лише в рідкісних випадках. Новий салтівський тип клинків мав також пряме ромбічне перехрестя (більш ранні чи з виступом у центрі, екземпляри ж IX ст., як правило, з круглими потовщеннями на кінцях), підвішувався до ременя на двох широких скобах. Але найголовнішою його особливістю був ледь помітний вигин. Кривизна клинка служила усе тому ж підвищенню ККД удару - у шаблі він 80% і вищий залежно від величини кривизни. На багатьох салтівських клинках зберігся і нахил рукоятки до ріжучого краю. Усе це в сумі робило хозарську шаблю VIII – IX ст.ст. дуже ефективною зброєю ближнього бою, причому як кінного, так і пішого. Уявлення про салтівську шаблю X ст. дає експонат з Верхньосалтівського могильника. Шабля стала менш масивною за рахунок полегшення леза і зведення до мінімуму перехрестя, замість цього одержала компенсуюче навершшя, що дозволяло завдавати рублячого удару кінчиком шаблі. Салтівські клинки VIII – X ст.ст. у літературі традиційно називаються “шаблями”, хоча, безумовно, за своєю

конструкцією і бойовими якостями вони ближче до палахів. Єдиним критерієм належності їх до шабел є кривизна лева, що у більшості екземплярів ледь помітна і лише в деяких досягає кривизни слабовигнутих шабел. Звичні назви змінювати важко та й навряд чи необхідно. Вислів “салтівська шабля” давно перетворився в термін. Варто лише пам'ятати, що під ним ховається особливий перехідний тип клинкової зброї, який поєднує ознаки палаша і шаблі, будучи відправною точкою розвитку шаблі на території Східної Європи [16].

Кинджали і бойові ножі служили допоміжною зброєю пішого ближнього бою. Тому даний вид зброї не став розповсюдженим серед населення Хозарського каганату. Ранні кинджали не відрізняються від ножів. Вони звичайні однолезові з прямим черешком. Їх піхви, як і піхви палахів, мали два Р-подібних виступи. Наприкінці VII ст. у хозарів поширюється невідомий раніше в Європі центральноазіатський тюркський тип кинджалів із сильним нахилом рукоятки до лева. До нас дійшло багато подібних кинджалів. Їхнє перехрестя мало потовщення на кінцях і в центрі. Усі вони заточені з обох боків. На кинджалах з Вознесенки і Глодосів відзначена декорація в рідкісній техніці - золота інкрустація з насічкою по залізу. Рідкісні за своєю формою вигнуті кинджали знайдені в підкурганних похованнях Чир-Юрта. З другої половини VIII ст. кинджали салтівським населенням не використовувалися. Замість цього, у похованнях воїнів часто зустрічаються прямі ножі, за розмірами і формою аналогічні побутовим. В аланських катакомбах вони часто в дерев'яних піхвах, причому іноді по 2-3 екземпляри в одних [17.-Рис.34, 1-8]. Імовірно, подібні ножі були металевими [18.-С.72].

Списи. Наконечники списів дуже рідкісні в хозарських похованнях VII ст. В основному, це плоскі трикутні наконечники місцевого кавказького типу [19.-С.143]. На рубежі VII – VIII ст.ст. у хозарів з'являються вузькі чотиригранні піки схожі на знахідки у Глодосах, Новогригорівці та Чир-Юрті. Поява їх у похованнях Чир-Юрта не випадково збіглася з появою в похованнях цього кола фрагментів кольчуги. Специфічне бронебійне призначення списів зберігається й у VIII – X ст.ст. Широкі листоподібні наконечники, для поразки незахищеного обладунком воїна, рідкісні. Виділяються два основні їх варіанти - ромбоподібні і пероподібні в розрізі, усі

варіанти представлені невеликою кількістю екземплярів. Основна маса наконечників списів походить з поховань за обрядом кремації. В аланських, болгарських і підкурганних хозарських похованнях їх майже немає [16].

Бойові сокири. На озброєнні у хозарських воїнів були сокири з довгою рукояткою. Вони по-різному типові – з витягнутими обухами, із широкими обухами і схожі на секири [6.-С.17]. Використання їх було наслідком впливу кавказької традиції. Сокири не відомі в підкурганних хозарських і степових болгарських похованнях, зате вони у великій кількості представлені в аланських катакомбах. Під впливом аланів бойові сокири з'являються й в осілого населення, що залишило салтівські могильники за обрядом кремації (Борисів, Дюрсо, Суха Гомольша, Червона Гірка), причому їхня поява відноситься до VII ст. Усі сокири провушні, порівняно невеликих розмірів і ваги. Сокири поділяються на типи і підтипи за формою леза й обушка. Абсолютна більшість салтівських сокир однотипні - вони мають вузьке витягнуте лезо і невеликий круглий або чотиригранний обушок, будучи різновидом чекана. Зрідка зустрічаються сокири, що замість обушка мають ще одне більш вузьке лезо, зовсім одиничні – клевці [16].

Кистені. Ще не дуже давно вважалося, що кистені одержали поширення в Хозарії у IX ст. як запозичення з Північного Кавказу [20.-С.63-64]. Знахідки останніх років цілком спростовують це. Знайдено залізний кистінь VIII ст. поблизу Соколової балки, бронзовий кистінь другої половини VIII ст. у Сухій Гомольші, мармуровий кистінь третьої чверті VIII ст. поблизу Кривої Луки, кистінь з вушком - поблизу Обозного [21.-С.134; 22.-Рис.6, 1]. У середині VIII ст. у хозарів існували вже кистені практично усіх салтівських типів, тому навіть при відсутності прямих археологічних знахідок появу кистенів у Східній Європі, імовірно, варто датувати не пізніше початком VIII ст. і пов'язувати з кочовими хозарами.

Дослідники хозарського озброєння класифікують їх за матеріалом виготовлення з таким розподілом на форми [20] або за способом підвішування [16]: на два види - кистені з вушком, і кистені з подовжнім наскрізним отвором, з подальшим поділом на типи і варіанти за особливостями конструкції і форми. Кистені з вушком кріпилися за допомогою ремня до дерев'яної ручки - такий

кістінь використовувався тільки вершниками. Найпоширенішими були яйцеподібні кістяні кистені з залізним стрижнем усередині. Іншим типом є суцільні: кістяні, залізні чи бронзові. Найбільш масовим видом є кистені, що мають подовжній наскрізний отвір. Такі кистені підвішувалися на ремені і могли використовуватися як вершниками, так і пішими воїнами. Усі вони різні за формою, виконані з заліза, бронзи, свинцю, кістки, каменю.

Захисне спорядження. Вже у VII ст. хозарські воїни мали гарне захисне спорядження. Фрагменти кольчуги знайдені в Келегеях, Вознесенці, Нових Санджарах, Директорській Гірці, Чир-Юрті, “Царському кургані” та ін. Невеликі фрагменти нашивалися на одяг (швидше за все, на шкіряну основу) для захисту окремих частин тіла, хоча не можна виключати, що фрагменти кольчуги символічно заміняли ціле спорядження. Використовувався і комбінований обладунок, у якому поєднувалося кольчужне плетиво і пластинчастий набір. Уже в середині VIII ст., хозари почали використовувати повний кільчастий обладунок – сорочку. Кольчуга, знайдена в Казаково, сплетена з квадратних у перетині кілець і являє собою довгу сорочку без коміра, з короткими рукавами і розрізами на подолі [23.-С.151]. В інших похованнях знайдені нагрудники, нарукавники і наплечники [20.-С.144].

Бойовими наголів'ями у хозарів були шоломи. Їх склепували з 4-8 пластинок, об'єднаних угорі кінцевою верхівкою, попереду приклепувався наносник. Часто шоломи мали кольчужну бармицю, що захищала потилицю, щоки, підборіддя, вона сягала плечей [23.-С.144]. Воїн у такому шоломі зображений на кістяних обклашках із Шиловського кургану. У сцені бою на кістяному виробі із Саркела легкоозброєний вершник завдає смертельного удару списом важкоозброєному воїну в єдине незахищене місце – обличчя. Шоломи аланів виготовлялися зі шкіри і кріпилися на залізному каркасі, що складався з нижнього обруча, дротів і шишака вгорі [24.-С.76]. Обладнання коштувало дорого, тому дозволити його собі могли тільки соціальні верхи каганату.

Бойові пояси. У хозарів існувала система військових відзнак або нагород. У могилах знайдено безліч військових поясів з різною кількістю і набором “бляшок”. “Розходження в кількості бляшок і їхньому наборі означали різний суспільний (в

основному військовий) стан похованого... Переважна більшість поясів належала змужнілим і зрілим воїнам... У юних воїнів набори значно скромніші, хоча одне з поховань юнака - з розкішним повним набором, тому що він, очевидно, усіх перевершив доблестю . Як і чоловіки, найбільш багаті (повні) пояси носили і жінки похилого віку, напевно, випробувані в походах бійці” [24.-С.280-281].

Широко використовувалися щити, виготовлені вони були з недовговічних дерева, прутів і шкіри. Це були типові тюркські щити, що мають діаметр 78 – 80 см, товщину 1 – 1,5 см. З внутрішнього боку дошки щита (шириною 15 – 18 см) з'єднувалися дерев'яною поперечкою. Іноді в центрі великою заклепкою кріпився умбон у вигляді залізного диска діаметром 20 – 25 см і товщиною до 0,5 см. Швидше за все, такий щит не міг витримати удару рубаючої зброї. На думку деяких дослідників, це свідчить про те, що тюрки не користувалися щитом у ближньому бою, а використовували його тільки для захисту від стріл [16].

Спорядження бойового коня у хозарів було досить різноманітним. Це були сідла, стремена, вудила, пряжки тощо. Наприкінці VII ст. у побут хозарів входить дерев'яне сідло зі стременими. Воно виникає ще в IV ст. і не виключено, що хозари використовували його протягом усього VII ст., як ймовірно і те, що замість стремени використовувалися шкіряні петлі. Справжні стремена в Європі вперше з'явилися у аварів, хоча в Східній Європі вони поширюються тільки в хозарський час. Об'єднання твердого сідла зі стременими дозволило не тільки міцніше триматися на коні, але і завдавати сильних рубаючих ударів з упору, що привело до появи справжнього верхового ближнього бою, що у дохозарський час не відігравав помітної ролі в бою [16].

Візантійський історик Прокопій Кесарійський констатував, що “ці варвари” придумали легкий закритий таран для облогових робіт, раніше невідомий навіть візантійським інженерам [25.-С.407]. Це повідомлення явно свідчить про наявність у хозарів передової на той час облогової техніки, ймовірно запозиченої в сусідів - арабів.

У війнах араби дуже часто застосовували металеву артилерію для руйнування укріплень хозарських міст і фортець. Тому буде цілком доречно припустити

наявність різноманітних металевих знарядь і у війську каганату, тим більше з огляду на тісний зв'язок з Хорезмом і наявністю хозарських найманців. У всякому разі, коли хозари захищали від арабів Дербент, “араби користувалися великими і малими балістами, тоді як у захисників міста були тільки малі металеві машини” [26.-С.178]. Передову військову техніку хозари могли також запозичити у Хорезмі, з яким підтримували досить тісні, у т.ч. військові відносини, а в X ст. навіть були йому підвладні.

Велика увага у війську хозарів приділялася військовій атрибутиці. Коли на чолі армії ставав сам каган, то перед ним везли диск у вигляді барабана, блиск якого бачила вся армія і виступала за ним [27.-С.45].

Організація військової справи хозарів давала їм можливість самозабезпечувати себе всім необхідним для бою, у т.ч. і зброєю. Зміни змусили хозарів розвивати зброю ближнього бою, наслідком чого стали поява шаблі і кистеня, узяття на озброєння списа і чекана, а з іншого боку, це змусило розвивати захисне спорядження, внаслідок чого з'явилися кольчужна сорочка і шолом. Уже в середині VIII ст. використовувався практично повний ранньосередньовічний набір наступального і захисного озброєння, що не мав собі рівних у Східній Європі [16; 28.-С.120]. Існує припущення, що ряд видів зброї хозарів (наприклад, шаблі і кистені), були запозичені Руссю [29.-С.164].

2.2. Озброєння війська Волзької Булгарії

Озброєння Булгарії X – XIII ст.ст. включало в себе зброю ближнього і дальнього бою і захисне спорядження. Воно впливало на результат військових сутичок і визначало тенденції розвитку всього комплексу озброєння. Воїни мали традиційну для того часу зброю – луки і стріли, мечі і шаблі, палаші, кинджали, бойові ножі, бойові сокири, списи, сулиці, булави, кистені. Як захисне спорядження використовувалися кольчуги і пластинчасті обладунки, шоломи, щити, накладні щитки для захисту рук і ніг. До складу спорядження вершника входили стремена і вудила. Серед нововведень X – XI ст.ст. болгарським воїнам були відомі

широколезові списи, круглі щити з залізним умбоном, шпори і льодохідні шипи [30.-С.105; 31.-С.21-27]. Багато в чому болгарське озброєння було схоже на руські зразки, не уступаючи їм за якістю [32.-С.124-125].

Основою війська болгар була легка кіннота, озброєна луками і стрілами, якими вони обсипали ворога здалеку [33.-С.156]. Їх складноскладений лук не відрізнявся від давньоруського [34.-С.13]. Форма, конструкція і деталі його такі ж. Він мав форму, що нагадує букву "М" із плавними перегинами. Основа його конструкції – кибить, складалася з двох ретельно оброблених дерев'яних планок з різних порід дерева для більшої міцності й еластичності. Кінці лука виготовлялися окремо з міцних порід дерева і з'єднувалися з кінцями основи лука за допомогою риб'ячого клею або сухожильних ниток. Довжина такого лука зі спущеною тятивою доходила до 150 – 170 см, іноді до 190 см [34.-С.131]. Збереглися лише кістяні (рогові) накладки-пластинки, що додавали твердість негнучким частинам лука. Кінці лука забезпечувалися кінцевими фронтальними накладками з вирізом для тятиви, що прикріплювалися не зверху, а з боків. По дві кістяні накладки кріпилися в середній частині лука з боків, де небезпека перелому була велика. Середня фронтальна накладка, що служила для посилення пружності середини лука, приклеювалася з внутрішнього (нижнього) боку лука, зверненого до тятиви [34.-С.131].

Наконечники стріл були різноманітними. Про це можна судити по розкопках городища Грем'ячий Ключ на р. Кама, де знайдені наконечники стріл 11 типів за типологією А.Ф. Медведєва. Усі вони відносяться до двох основних груп: плоских і броньбійних (гранованих). Серед них рідкісні для того часу — кунжутolistі наконечники, а також масивні наконечники пірамідальної форми квадратного перетину, трохи звужені черешки, з ледве наміченою шийкою. На всіх ребрах бойової головки цих наконечників є по дві косі насічки, що надають їм гвинтоподібної форми. Аналоги цим наконечникам не відомі [35.-С.28-33].

Стрільцями з лука використовувалися різні пристосування для безпечної стрільби. Для захисту лівого зап'ястя лучника від удару тятиви служили кістяні вигнуті овальні накладки [36.-С.254]. Подібні існували в спорядженні лучника в багатьох народів [37.-С.182-183; 38.-С.47-48; 39.-С.148]. Їхніми розмірами були:

довжина 12,2 см, ширина 5,5 см, товщина 0,25 см. У середній частині накладки робилися дві пари отворів, у які всовувалися ремінці, накладки для кріплення до руки. Внутрішня, прилягаюча до руки поверхня накладки і її країв, ретельно полірувалися. Зовнішня, опукла поверхня накладки найчастіше орнаментувалася.

З кінця IX до початку XI ст.ст. використовувалися напівциліндричні сагайдаки розміром 40 x 11-14 см. Футляр виготовлявся з обшитого шкірою лубу, а основа, донна частина у вигляді злегка вигнутого коритця — з міцної прикореневої частини берези. Нижня третина футляра була покрита берестом, а низ оббитий смугою листової бронзи або заліза. У верхній частині сагайдака на довгих лопатеподібних крилах кріпилася бронзова чи залізна петля для пристебування до пояса. На нижньому ремені знаходився залізний гачок. Такі сагайдаки були широко поширені у ранніх булгар [31.-С.21-22]. У другій половині X – на початку XI ст.ст. подібні сагайдаки в Булгарії змінилися "досить стандартними сагайдаками, виготовленими ремісниками, зі шкіряними чи берестяними футлярами" [31.-С.23]. Вони були аналогічні берестяним сагайдакам кочівників степів Східної Європи у XII ст. [40.-С.260.-Рис.83, 38].

Знахідки у Булгарії великих наконечників стріл пірамідальної форми квадратного перетину з круглою шийкою (XII – перша половина XIII ст.ст.) говорить про те, що у користуванні в той час був і самостріл-арбалет.

Зброя ближнього бою, що призначалася для ураження супротивника в рукопашному бою, у булгар включала шаблі, мечі, палаші, кинджали, ножі, списи, бойові сокири, булави і кистені.

Вона нерідко багато орнаментувалася. Належала військовій знаті, професійним воїнам-дружинникам. Вона високо цінувалася не тільки як зброя, але і як високомистецькі вироби зброярів. Її берегли і рідко втрачали в мирний час. Часто зброя передавалася від батька до сина.

Ця зброя феодальної знаті застосовувалася вершниками і пішими. Служили мечі колючою зброєю, оскільки їхня конструкція обмежувала діапазон фехтувальних прийомів [41.-С.132], успішно застосовувалися вони і для рубаючих дій.

Булгарські мечі відносяться звичайно до загальноєвропейських каролінзьких і романських (капетинзьких) форм і вважаються західним імпортом. Частина їх вироблялася на Русі і вивозилася у Волзьку Булгарію [42.-С.53.-Рис.10, 1]. Середня довжина мечів складала 90 – 97 см, довжина – 79 – 85 см, ширина леза біля перехрестя до 6,3 см [43.-С.34; 31.-С.24]. Клинки в перетині плоскі і мають діл, що займає близько третини ширини клинка. Клинки відносяться до типів широко розповсюджених у IX – XI ст.ст. у Європі каролінзьких мечів [44; 45]. Розчищено 5 булгарських мечів, на всіх п'яти клинках були виявлені знаки. У трьох випадках – ULFBERHT. У Європі зараз відомо більше 120 мечів з таким знаком. Їх виготовляли майстерні на Середньому Рейні [42.-С.38].

Романські мечі другої половини XII – XIII ст.ст. у Булгарії відомі тільки по уламках. Від каролінзьких ці мечі відрізняються більшою звуженістю сторін і шириною леза 4,4 – 5 см. Такі мечі у Булгарії знаходять покладеними в зігнутому вигляді в могили з трупоспаленням [46.-С.95-96]. Звичайно це практикувалося в похованнях Верхнього Поволжя і Приладожжя [47.-С.56]. Дослідники визначають романські мечі за наявністю або відсутністю "жолобків, характерних для виробів XII – XIII ст.ст." [31.-С.24].

Виявлено металеві (бронзові) наконечники піхов трьох типів. Самі піхви не збереглися, тому що робилися з дерева і шкіри [48.-С.427; 49.-С.63; 31.-С.24]. Такі піхви відомі в Північній Європі, у Київській Русі [49.-С.90-табл.1, 22], у Прибалтиці [50.-С.126-рис.13; 51.-Рис.16, 1], Болгарії й Угорщині [49.-С.67-68; 45.-С.166.-Табл.7, 2]. Це говорить про існування своєї європейської військово-дружинної моди і загальноєвропейських вимог до декору і форми таких виробів.

Наконечники піхов мечів прикрашали зображення фантастичних звірів з вигнутим стрічкоподібним тілом у скандинавському стилі Елінг або хижих птахів з вигнутим дзьобом і великим оком, рослинним візерунком. Частина наконечників, були виготовлені в місцевих збройових майстернях, за західними і давньоруськими [52.-Табл.42] зразками.

Мечі в Булгарії не були чужим для Сходу запозиченням. Поява і розвиток цього виду клинкової зброї у булгарських дружинників свідчить про цілеспрямований

характер включення меча в комплекс озброєння. Його значення в цьому комплексі не вичерпується суто бойовими функціями. Поява і використання меча говорить про процес глибоких соціальних зрушень у суспільстві і військовій справі. У VIII – IX ст.ст. меч для болгарських воїнів був не характерний. Перші свідчення про його застосування в Середньому Поволжі відносяться до початку X ст., коли у болгар відбувається становлення держави і військово-феодалної організації. Булгарська дружина, що прийняла на озброєння мечі поряд із традиційним озброєнням, була неоднорідна за своїм складом. Навряд чи можна пов'язувати появу мечів у Булгарії тільки зі скандинавами, хоча вони відіграли, безумовно, ключову роль у поширенні цієї зброї, особливо в початковий період історії Центральної і Східної Європи, — на Русі, в Угорщині і ряді інших держав. Вікінги-найманці служили у багатьох європейських правителів [53.-С.250-263; 54.-С.199; 45.-С.144-173]. Історичні паралелі підтверджують, що знахідки дружинного озброєння західних зразків у Булгарії явище не випадкове, а історично обумовлене. Поява каролінзьких мечів із Середнього Поволжя у X ст. було закономірним наслідком початку активного використання Волзько-Балтійського торгового шляху і тісних зв'язків Булгарії з країнами циркумбалтійського регіону [55; 56; 45].

Палаші – рублячо-колюча зброя, з однолезовим прямим клинком із загостреним кінцем. Часто їх називають однолезовим мечем. З поширенням нового виду зброї – шаблі палаші поступово виходять із уживання. У Булгарії палаші не одержали широкого поширення. Вони мало використовувалися в Східній Європі IX – XI ст.ст. Прямі однолезові клинки відсутні серед озброєння ранніх болгар [57; 58] і приуральських народів [59], одиничні – у населення Хозарського каганату [60; 61; 62] і мадярів доби Арпадів [63; 59.-Табл.9, 4], а також майже не застосовувалися кочівниками східноєвропейських степів XI – XIII ст.ст. [64; 65].

Шабля була найбільш розповсюдженою рублячо-колючою зброєю, що відігравала найважливішу роль у болгарському комплексі засобів ведення ближнього бою. Дослідники під шаблею розуміють "однолезовий прямий або вигнутий клинок зі скошеною у бік леза рукояткою" [66.-С.1; 42.-С.62; 67.-С.164; 41.-С.39]. Ефективність бойового застосування шаблі визначається таким

поєднанням кривизни клинка і положенням центра ваги, при якому зменшується кут різання і збільшується сила удару. Булгарські шаблі, як і інші ранні форми цієї зброї, мали відхилену до леза рукоятку так, щоб "у момент удару шабельна смуга не утворювала тупого кута до осі протягнутої руки, а лежала б в одній з нею горизонтальній площині" [42.-С.62]. Завдяки нахилу рукоятки у бік леза і вигину смуги "шабля має рублячо-ріжучу дію. Удар має круговий характер, він виходить ковзним і захоплює велику частину поверхні тіла, а кут різання шаблі гостріше, ніж кут розрубання мечем" [42.-С.62]. Ці особливості сприяли появі шаблі у степових народів Євразії в VII – VIII ст.ст. [60]. Згодом вона зайняла важливе місце в комплексі кочівницького озброєння, особливо у Східній Європі. Багато в чому це було пов'язане з умовами маневрених сутичок при участі великих мас кінноти, які вели кочівники, тому що "порівняна легкість шабельної смуги допускає більш швидкий рух руки, ніж важкий меч, і, незважаючи на різницю у вазі, кривий клинок небагато поступається прямому в силі удару" [42.-С.45]. Застосування шабель вершниками дозволило степовій кочівницькій кінноті збільшити силу натиску в рукопашній сутичці і придбати стійкість у ближньому бою [43.-С.19]. Шаблю на озброєнні булгари мали ще в Подонні і на Північному Кавказі, де вона і була винайдена на рубежі VII – VIII ст.ст. [60.-С.131-168; 62.-С.157.-Рис.43, 1]. Не випадково, що тюрко-угорські і булгарські племена, які проникали і заселяли в VII – VIII ст.ст. Середнє Поволжя, використовували вже досить розвинені типи цієї зброї.

У Булгарії, де легкоозброєна кіннота складала головний рід військ, шабля займала важливе місце в складі зброї [68; 69; 57; 70; 71; 72]. Вона, з огляду на її цінність, у більшості родин передавалася в спадщину і покласти її в поховання могли тільки багаті, заможні люди [62.-С.157]. Потрапити в могилу вона могла і тоді, коли в загиблого було відсутнє чоловіче потомство. Імовірно, між значенням шаблі і числом її знахідок існує зворотна залежність: через високе семантичне значення й особливе положення в комплексі озброєння вона рідше зустрічається в могильниках як заупокійний дарунок.

У X – XIII ст.ст. еволюція шабель Булгарії продовжувалася, зростала їх кількісна і якісна розмаїтість. Усього тут нараховується 23 шаблі, 39 перехресть від

них і 8 деталей від піхов X-XIII ст.ст. [43.-С.19]. З припиненням поховань за язичеською обрядовістю і впровадженням мусульманської – шаблі, як і інша зброя, з поховань зникають.

Основною функцією клинкової зброї була військова. Ельтебер Алмиш, загрожував супротивникам: "Хто буде мені противитися, того я вражу мечем" [73.-С.139]. Шабля відігравала роль сакральної і соціально престижної зброї. У ходу в болгар були такі вислови, як "меч ісламу", "меч пророка". Шабля ж виступає в їхній літературі, татарському і тюрко-монгольському фольклорі як елемент зброї знатних воїнів [74; 75; 76]. У болгарській дружинній культурі проступають риси інсмідуалізації шабел, їх наділяють власними іменами. У поемі Кул Галі, меч названо "Зульфікар" [77.-С.21]. Це була данина традиції. Історичні паралелі свідчать, що клинкова зброя, крім суто військового призначення, відігравала й іншу роль у культурі середньовічного рицарства [48; 42; 78; 54; 79; 62; 80] - вона була зброєю привілейованих шарів суспільства.

Бойовою частиною шаблі був клинок. Шаблі X-XIII ст.ст. відрізняються від шабел більш раннього періоду. Довжина клинка досягла 110 см, ширина збільшилася до 4 см, а вигин склав 2 – 4 см. Дволезовість (двосічна частина вістря клинка), що досягала 15 см у IX-X ст.ст. подовжилася до 20 см наприкінці XII-XIII ст.ст. З'явилися діл (висічка уздовж спинки клинка) і обкуття верхнього краю клинка біля перехрестя. Металеve обкуття верхнього краю клинка біля перехрестя мало вигляд щільно пригнаної до боків клинка пластинчастої обоймиці з язичком, що спускався на довжину 4 – 5 см уздовж леза. Обкуття призначалося для збереження краю піхов від розрізування. Для шабел X-XII ст.ст. обкуття не характерне [42.-С.61-70; 49.-С.74-87], воно часто зустрічається на клинках XIII-XVI ст.ст. [65.-С.22].

Новим елементом для шабел кінця XII – середини XIII ст.ст. стали тавра – написи. Вони виявлені на двох шаблях з колекції В.І. Заусайлова з Іменьківського селища. Напис на одній із шабел найближчим аналогом має шаблю з вірменським написом із Приполярного Уралу [81.-С.23-29; 82.-С.122-134].

Систематизував болгарські шаблі Ф.Ш. Хузин. За типоутворюючу ознаку він прийняв ступінь зігнутості шабельної смуги [56.-С.176-177]. Усі шаблі він поділив на два типи. До першого типу він відніс слабовигнуті (вигин 2,1 – 2,6 см) і порівняно недовгі (87 – 90 см) шаблі. Аналогічні клинки були широко розповсюджені у Східній Європі і Центральній Азії в X-XIII ст. До другого типу віднесені сильновигнуті (вигин клинка 2,5 – 3,5 см) і довгі (більше 90 см, найчастіше до 100 см) шаблі. Подібні за розмірами і кривизною леза клинки були поширені в Східній Європі і на Південному Уралі в другій половині XII-XIII ст.ст.

Розвиток шабельного клинка в Булгарії йшов у напрямі подовження і збільшення його вигину. Для клинків цього часу визначальною була функція рубаюча, хоча двосічний кінець дозволяв завдати і колючого удару. Найбільш близька до розвитку шабель Волзької Булгарії еволюція кіпчацьких і давньоруських клинків. У болгар були відсутні широколезові клинки, що зустрічаються на Русі. Така подібність пов'язана з умовами бойової практики, коли на полі бою найважливішу роль відігравали маневрені загони важкоозброєних вершників [43.-С.22]. Коли шабельна смуга одержала скривлення, рукоятка ще довго зберігала значне відхилення від осі клинка. На певному етапі розвитку шаблі вигин смуги починає відігравати усе більшу роль в удосконаленні клинка, а нахил рукоятки залишається незмінним чи навіть зменшується.

Обкламки рукояток болгарських шабель виготовлялися з дерева, шкіри і тому не збереглися. Найчастіше вони збиралися з двох частин, прикріплених до стрижня за допомогою шпеньків. На кінець рукоятки, загальна довжина якої в середньому була 9 – 12 см, надівалося порожнє усередині наверхшя. Іноді воно виготовлялося з бронзи і мало грушоподібну форму з усіченим нижнім краєм. Найважливішим елементом шаблі було перехрестя чи гарда. Безпосередньо захищаючи руку, воно швидко реагувало на всі зміни фехтувальних прийомів, тому його еволюція часто служить одним з головних показників розвитку шаблі.

Основним напрямом конструктивних змін перехрестя було прагнення максимально пристосувати його для більш надійного захисту руки воїна згідно з постійним розширенням діапазону фехтувальних прийомів у маневреному кінному

бою [43.-С.30-31]. Поряд з формами, характерними для кочового світу Євразії, булгари використовували гарди, аналогічні давньоруським. Взаємообмін військово-технічними новинками і збройовими традиціями Русі і Булгарії був постійним [30; 32], проте еволюція шабель в обох країнах усе-таки йшла паралельно. Засоби захисту руки, що виникали в XII-XIII ст.ст. на Русі й у Булгарії, відрізняються від перехресть, що використовувалися в той час кочівниками і сусідніми фінно-угорськими племенами. Це говорить не стільки про запозичення чужої зброї, скільки про близькість рівнів розвитку збройової справи осілих народів феодальних держав Східної Європи. Еволюція шабель мала ряд особливостей. Поява шаблі у древніх болгарських племен збігається з початковою історією цього виду зброї, а в ранньобулгарський час шабля стала одним із основних видів зброї. Її удосконалення в X-XIII ст.ст. привело до зміни шабельної смуги і модифікації перехресть. Найпомітніше зміни проявилися наприкінці XII – на початку XIII ст.ст., коли збільшилося значення багатоактного рубання, що вимагає застосування нових фехтувальних прийомів. Змінювався вигин смуги, збільшувалася дволезовість клинка, розширювалися захисні можливості перехресть. Характерною тенденцією тільки для Булгарії була відсутність шабельних клинків із широким лезом і сильно вигнутою смугою [43.-С.32].

Піхви і самі шаблі в тюркському фольклорі і розглядалися в єдності, як дві іпостасі однієї зброї. Реконструкцією залишків піхов болгарських шабель займалися А.Х. Халиков і Е.П. Козаків [68.-С.50.-Рис.16, 1; 31.-С.23.-Рис.1, 9; 71.-С.76]. Корпус піхов являв собою дерев'яний каркас, обтягнутий шкірою з двома, що кріпилися до основи обойми, петлями для підвішування шаблі до пояса. Одна з них найчастіше розташовувалася біля верхнього краю піхов, а друга — приблизно на середині їхньої довжини. Обойми являли собою пари вузьких прямокутних чи фігурних пластин, що з'єднувалися за допомогою шпеньків з кінцями петель. Петлі мали дерев'яну основу у вигляді півовалу, облицьованого срібною пластиною й окантованого по краю металевою обоймою. Обойма служила для щільного кріплення до дерев'яної основи шкіряного ремня, за допомогою якого піхви і підвішувалися до пояса. Часто

піхви шабель мали обкладки – наконечники, що запобігали розрізуванню піхов вигнутим клинком. Довжина наконечника часом досягала 40 см [43.-С.32].

Разом із шабельним клинком удосконалювалися і піхви, але конструкція їхнього корпусу залишалася незмінною, зберігалася й обкуття нижнього краю піхов [83.-С.52.-Рис.7, 35]. Змінювалася форма петлі й обойми для підвішування до пояса. Вона стала прямокутною і кріпилася до плоскої пластини з отворами, що відігравала роль петлі для підвішування до пояса. Обойми іншого типу являли собою плоску пластину, що служить для більш щільного з'єднання обойми з основою піхов. Кінці пластини з'єднувалися штифтом, що закінчувався петлею з рухливим кільцем для кріплення ремня. Модернізація способу кріплення піхов з бойовим поясом викликала необхідність зробити його ще більш надійним і рухливим у зв'язку зі збільшенням кривизни і довжини клинка.

Спосіб носіння шаблі, незважаючи на зміни в деталях конструкції піхов, залишився колишнім. Обойми розташовувалися парами – одна біля краю, друга – у межах від середини до верхньої третини піхов. Це дозволяло носити шаблю на лівому боці в похилому положенні на ремнях, просмикнутих через кільця чи петлі і прикріплених до бойового пояса [43.-С.33-34].

Бойові ножі (скрамасакси) і кинджали відносяться до додаткової клинкової зброї [43.-С.53-55]. Кинджали мали витягнутий клиноподібний дволезовий клинок. Застосовувалися вони в ближньому бою як додаткова зброя. Для Булгарії ця зброя показова. У старожителів фінно-угорських племен кинджали не відомі і кочівники східноєвропейських степів дуже мало ними користувалися, їх знахідки в похоронних пам'ятках середньовічних кочівників дуже рідкісні [84.-С.24]. Тільки в Київській Русі і Волзькій Булгарії досить широко в передмонгольській час використовувалися кинджали, де вони "закономірно поширилися лише в добу поважання озброєння як засіб поразки броньованого супротивника в тісному бою" [42.-С.73]. Кинджали використовувалися у булгар від XI ст. і аж до пізнього середньовіччя.

Списи за функціональним призначенням відносяться до колючої древкової зброї ближнього бою. Вони використовувалися переважно пішими воїнами [34.-

С.178]. Склалися списи з металевго наконечника і дерев'яного ратища. Іноді на зворотний кінець ратища надівався металевий підтік. У Болгарії списи були широко поширені [69.-С.112-113.-Рис.3]. Схожі на болгарські VIII – на початку Х ст.ст. списи були знайдені в салтово-маяцьких могильниках Подоння і Нижнього Поволжя. Знахідок наконечників списів Х-ХІІІ ст.ст. відомо набагато більше. Це пов'язують з розвитком озброєння і розширенням типів списів, підвищенням ролі списів у комплексі озброєння болгарського воїна.

Списи застосовувалися для поразки супротивника на середній дальності. Основною їхньою функцією була колюча [85.-С.61-64]. Ударно-колюча функція списа диктувала форму і розміри цієї зброї. Судячи з історичних і зброєзнавчих паралелей, незважаючи на всю розмаїтість типів наконечників списів, вони залишалися досить багатофункціональними, а розходження їх за формою стосувалися значною мірою більшої чи меншої спеціалізованості ударно-колючої дії (піки, вузьколезові списи) і уніфікованості колючо-ріжучої (широколезові списи, рогатини). Розвиток форм і розмірів списів були спрямовані на поглиблення цих двох тенденцій.

Списи різних типів мали різну товщину і довжину ратища. Товщина ратища поступово збільшувалася. У ХІІ-ХІІІ ст.ст. вона вже складала 3 – 3,5, іноді 5 см. Довжина списа при цьому досягала 360 см у кіннотника [86.-С.9; 87.-С.15], 1,5 – 2,5 м – у піхотинця. Товщина ратища піхотного списа була трохи більшою, ніж кінного, вона складала 3,5 – 4,5 см.

І.Л. Ізмайлов списи Болгарії за формою пера і характером насада поділяв на шість типів, а за особливостями будови пера – на підтипи [43.-С.58-76]. До І-го типу віднесені піки [86.-С.15], з'явилися вони в Центральній Азії, до Європи потрапили в епоху Великого переселення народів.

Піки були спеціалізованою зброєю кінних воїнів, розрахованою на пробивання металевго захисного обладнання. Виготовлялися типи, що мали більшу проникаючу здатність завдавати могутній удар. Міцна шийка робила конструкцію списа більш надійною. Завдяки цим змінам, піки наприкінці ХІІ – на початку

XIII ст.ст. стали головною зброєю вершників, використовуваною для могутнього таранного удару [43.-С.63-64].

Найперші форми списів служили як мисливською, так і бойовою зброєю [86.-С.13]. Списи X ст. з вузьким пером були пристосовані саме для бойових дій, а у XI ст. - для маневреного кінного бою. У XII ст. вершницькі і піхотні списи чітко диференціюються [86.-С.20-22]. Наприкінці XII-XIII ст.ст. виділилися широкі подовжено-трикутні списи, що стали зброєю піхоти, та удосконалюються інші підтипи, що стали популярною зброєю кінного воїна. Популярність таких списів була пов'язана з їх явною універсальністю і більшим ступенем надійності, тому що вони, на відміну від пік, залишали ширшу різану рану, сполучаючи властивості гранованої піки і листоподібного списа, що дозволяло успішно застосовувати їх проти закованого в броню вершника і легкоозброєного піхотинця під час багатоактного бою.

Четвертий тип списів поєднує списи з наконечником у вигляді витягнуто-листоподібного пера, лінзоподібні чи грибоподібні в перетині з довгою (14 – 20 см) тулією. Листоподібні наконечники застосовувалися булгарами з VIII ст. [68.-С.50.-Рис.15, 3]. А.М. Кирпичников вважає, що "виникнення цих наконечників із плавно загостреним пером і посиленням у місці з'єднання пера і тулії свідчить про збільшення міцності й ударної сили колючої зброї" [86.-С.15]. Використовувала рогатину в основному піхота, вона могла і пробити обладунок, і з успіхом протистояти кінному воїну. Використовувалася рогатина на полюванні, особливо на великого звіра [86.-С.15; 39.-С.128].

Провідні форми наконечників списів, пов'язані своїм походженням з ранньобулгарським періодом. Нові форми з'явилися в арсеналі булгар після включення до їх військової структури слов'яно-руських і фінно-угорських контингентів із власним специфічним набором списів. Воїни Булгарії не користувалися списами з бічними крилоподібними відростками і списами з ланцетоподібним пером, широко відомими в середньовічній Європі. Незважаючи на міцні військово-технічні контакти Волзької Булгарії з країнами Північної Європи, відсутність подібних списів визначалася, з одного боку, особливостями булгарської

бойової практики, а з іншого боку – задоволенням внутрішніх потреб у древковій зброї за рахунок списів власного виробництва і традиційних форм.

Форми болгарських списів мають глибокі традиції розвитку, їхня еволюція пов'язана з переплетенням ряду найважливіших факторів – загальноєвропейського процесу удосконалення комплексу озброєння й особливо захисного спорядження внаслідок змін місцевих умов бойової практики.

Дротик був металюною зброєю для ураження супротивника на близькій дистанції [88.-С.1-3]. І.Л. Ізмайлов відносить дротики (на Русі це сулиці) до "особливої групи списів з розмірами ратища близько 1,5 м". Їхня поява в Болгарії відноситься до XII-XIII ст.ст. [43.-С.56,75]. До дротиків дослідники відносять і втульчасті списи – гарпуни [86.-С.17; 43.-С.72].

Дослідники середньовічного озброєння по-різному визначають призначення цих списів. А.М. Кирпичников вважає, що "на Русі двошипні наконечники IX-XI ст.ст. мали, очевидно, переважно промислове значення" [86.-С.17]. "Беручи до уваги широкий хронологічний діапазон побутування цих списів можна вважати, що вони служили в основному сільському населенню як універсальна військово-промислова зброя, що використовувалася в основному на полюванні, а коли потрібно - застосовувалася й у бою як металюний спис-дротик. Недарма більшість подібних знахідок походить із сільських районів Болгарії", - вважає І.Л. Ізмайлов [43.-С.73].

Класичні болгарські дротики або сулиці – це черешкові списи з підтрикутним пером. За формою пера вони відрізнялися від інших списів і за словами А.М. Кирпичникова "являли собою середнє між списом і стрілою, тобто вони звичайно менше списа і більше стріли" [86.-С.23]. Болгарські наконечники мали підтрикутне лінзоподібне в перетині перо і насад. Дротики служили болгарам і на полюванні, і в бою. У військових цілях їх використовувала малозабезпечена частина війська. Метою їхнього бойового застосування було ураження супротивника при першому зближенні, а у випадку влучення в обладунок або щит – сковування його дій. У вмілих руках дротик був небезпечною, смертоносною зброєю. На відміну від звичайного списа дротики як металюна зброя використовувалися одноразово. У

Булгарії вони застосовувалися з кінця X-XI ст.ст. Але поширення, як це було в інших народів середньовічної Європи, вони не одержали.

Бойова сокира за кількістю знахідок, типів значно перевершує всі інші види зброї піших і кінних воїнів. Ними користувалися і князівські дружинники і ополченці.

Будова бойової сокири була нескладною. Вона складалася з залізного бойка і дерев'яної рукоятки довжиною близько 80 см [89.-С.75-77; 86.-С.28; 87.-С.11; 90.-С.251]. Сокири в булгар з'явилися в Приазов'ї і на Північному Кавказі у VI-VII ст.ст. Важливе місце в комплексі озброєння тюрко-угорських племен Середнього Поволжя вони зайняли в другій половині IX ст.

Клинково-древкова зброя — одна з найдавніших серед зброї ударно-рубуючої дії [85.-С.41-57.-Табл.19-29]. Виникнувши ще в кам'яному віці і постійно удосконалюючись під впливом розвитку ремесла і військової справи, вона зберегла досить велике значення в комплексі бойових засобів доби середньовіччя. Причина її довголіття — у великій питомій вазі бойка і невеликому вузькому лезі, що концентрує енергію удару. Сокирою можна було досить легко проломити, розколоти щит і обладнання супротивника. Простота виготовлення, особлива універсальність застосування багатьох сокир з різними формами лез (і у бою, і в господарстві) зробили їх популярною зброєю. Застосування сокири в бойовому протиборстві не вимагає особливих навичок і тривалого навчання. Значні переваги бойової сокири з лишком перекривали його слабкі якості: меншу точність ураження, незахищеність воїна при замаху, інерцію удару та ін. Це робило сокиру ефективною масовою зброєю ближнього бою. Поширеність бойових сокир порівнювана зі списками. Вже у добу бронзи у сокир з'явилися типово бойові форми — чекани—сокири зі спеціальним молоткоподібним обушком, що підвищує ударний ефект. Перед такою зброєю не могло вистояти ніяке обладнання.

Ці тенденції визначили розвиток і бойових сокир. Одна група виникла як зброя кінного рицаря виконуючи роль символу знатності. Це — прикрашені золотом, сріблом, каменями, інкрустацією сокирки які модифікувалися відповідно до бойової практики. Інша, найбільш численна група, служила воїнам універсальною зброєю,

задовольняючи військові і господарські вимоги, що диктують зміни форм. Слідом за А.М. Кирпичниковим [86.-С.29] І.Л. Ізмайлов, поділяє болгарські сокири на три великі групи: бойові, універсальні і господарські [43.-С.76-77].

При вивченні болгарських сокир основна складність полягає у виділенні універсальних сокир, для яких "важливою ознакою...є не форма, а розмір і вага" [86.-С.23]. Середні розміри універсальних сокир такі: довжина леза 10-16 см, ширина до 6-12 см, а діаметр обушкового отвору 2-3,5 см, вага до 550 м (іноді до 700 г). Середні розміри господарських сокир: довжина леза 15-20 см, ширина 9-16 см, діаметр провуха до 4,5 см, вага 600-1200 г [43.-С.77]. Сокири використовувалися і для господарських потреб. Відмінність їх у тому, що господарські застосовувалися в бойовій практиці періодично, при надзвичайних обставинах, а універсальні були необхідною частиною зброї малозабезпечених рядових воїнів.

Залежно від будови обуха і щекавиць сокири поділяють на великі відділи, усередині яких за формою леза визначаються типи, що розділяються за будовою обуха на підтипи. До першого відділу віднесені бойові сокирки з молоткоподібним обухом (більше 2,5 см), що служив противагою, яка дозволяла завдавати бойком міцного удару. Ці сокири поділялися на чотири типи. Перший - поєднував сокири-чекани з витягнутим обухом, вузьким клиноподібним лезом і невеликим (2-2,5 см) проушним отвором. Походження цих сокирок пов'язане з заселенням Середнього Поволжя вихідцями зі степів Євразії [62.-С.158.-Рис.8, 9, 10] і Прикам'я [91.-С.55; 92.-С.47]. Основною рубуючою зброєю ближнього бою чекани стали в VIII ст. у ранній Волзькій Булгарії [69.-С.110-111.-Рис.2]. Наприкінці XII-XIII ст.ст. з'являються чекани з невисоким обухом, двома парами підтрикутних щекавиць і лезом, що розширюється донизу. Такі сокирки, удосконалені у XIV-XV ст.ст. стали розповсюдженою зброєю [93.-С.22, 25.-Табл.5, 1-3] воїнів-професіоналів.

Другий тип поєднував сокири-чекани з довгим (більше 3 см) обухом, що закінчувався грибоподібним наконечником, округлими щекавицями і нешироким сектороподібним лезом з виїмкою. Вони з'явилися в каганаті в VIII ст. і були у ходу в Подонні і Нижньому Поволжі [94.-С.100.-Рис.30, 2; 95.-С.151.-Рис.1, 15]. У другій

половині X-XII ст.ст. у Болгарії поширення одержують сокири із сектороподібним лезом з виїмкою і грибоподібним навершшям. Одна із сокирок цього типу вкрита срібною інкрустацією і є видатним виробом середньовічних болгарських зброярів. Сторони її леза поділені горизонтальними смугами на дві частини. Унизу на обох частинах зображений рослинний орнамент. У центрі композиції на одній частині - крокуючий баран з піднятою головою, на іншій частині – птах. Обидві фігури зображені в профіль, дуже тонко і ретельно насічкою прокреслені дрібні деталі - мускули, ребра, пера. Подібна техніка орнаментации була характерною для Волзької Болгарії [96.-С.29]. Зважаючи на багату обробку, ця сокирка належала знатному воїну.

Третій тип чеканів – сокирки з високим чотиригранним обушком без наконечника, округлими щекавицями і широким витягнутим лезом. Конструкція розвиває форму бойових чеканів, що зазнали впливу господарських сокир. Вони з'явилися у XII-XIII ст.ст., коли виникла необхідність збільшити площу ураження спеціальних бойових сокир, зберігаючи концентрацію удару за допомогою важкого обушка.

Четвертий тип чеканів включив у себе зразки з фігурним лезом і виступаючим обушком. Інші сокирки відносять до групи універсальних, яка за оформленням провуха і щекавиць поділена на відділи. До першого відділу відносять сокири з двома парами округлих щекавиць з невисоким (близько 2 см) підчотирикутним обушком. Джерела аналогічних конструкцій тильної частини бойка сягають перших століть н.е. У Східній Європі широке поширення вони одержали у VIII-X ст.ст.

До I-го типу універсальних сокир відносять сокирки з витягнутим клиноподібним лезом. Їхні звичайні розміри — висота 12-16 см, ширина леза — 4-7 см, діаметр провуха 3 см. Вони були на озброєнні воїнів протягом усього домонгольського періоду, а найпопулярнішими були в X-XI ст.ст. [43.-С.82].

До II-го типу універсальних сокир відносять зразки з невеликим відтягнутим до рукоятки лезом. Їхні середні розміри: висота сокири 14-17 см, висота леза 10-13 см, ширина леза 6,5-2,5 см, діаметр провуха близько 3 см. З'явилися вони в степу і

лісостепу Східної Європи. У Х-ХІІІ ст.ст. такі сокири були дуже популярні на всій території Східної Європи [56.-С.41.-Табл.14, 1-3].

До ІІІ-го типу універсальних сокир віднесені сокирки з широкими лопатевими лезами. Їхні середні розміри: загальна довжина 13-15 см, довжина леза 6,5-10 см, ширина леза 18-12,5 см, діаметр провуха близько 3-3,5 см [43.-С.85]. Вони були найрозповсюдженіші у Волзькій Булгарії за формою. Це дозволило В.П. Левашовій назвати їх "булгарським" типом [97.-С.46]. У ХІ-ХІV ст.ст. вони були в ходу на всій території, де проживали булгари, і у їхніх сусідів.

До ІІІ-го відділу віднесені універсальні сокири з двома парами підтрикутних щекавиць, овальним чи круглим трикутним провухом із відсутністю виділеного обушка. Моделі з такою конструкцією бойка і лезами різних типів характерні для Східної Європи домонгольського часу. За формою леза поділяються на кілька типів. До першого відносять сокири із широким клиноподібним лезом і обухом з підтрикутними цапфами. Їх середні розміри: висота бойка 13-16 см, ширина леза 7-10 см, діаметр провуха 3,5 см, вага 300-500 г [43.-С.88]. У Булгарії вони особливо популярні у ХІІ-ХІІІ ст.ст. У цей же період з'являються подібні за типом універсальні сокири зменшених розмірів.

До ІІ-го типу віднесені сокири з нешироким лезом з виїмкою і середніми розмірами: висота бойка - 14,5-16 см, ширина леза - 6-8 см, розміри провуха - 3-4 см, вага - близько 500 г [43.-С.90]. Вони з'явилися в Булгарії у ІХ-Х ст.ст. [98.-Табл.7, 11]. Пізніше вони зустрічаються майже скрізь [56.-С.47.-Табл.15, 1, 3-6].

ІІІ-й тип об'єднав сокири із широколопатевим лезом. Їх середні розміри: висота 12-14,5 см, ширина леза 9-10 см, діаметр провуха 3 см [43.-С.91]. Їх застосовували з ХІ ст. багато народів Східної Європи. Особливо популярні вони були у ХІ-ХІІІ ст.ст.

ІV-й відділ включав універсальні сокири з парою підтрикутних щекавиць, опукло-трикутним провухом і плоским невиділеним обушком. Їх походження пов'язане зі слов'яно-фінським світом [86.-С.38; 97.-С.47]. За формою леза їх розділяють на кілька типів. До одного з них відносять сокирки з нешироким лезом з виїмкою і плоским обухом з парою пригострених щекавиць. Вони - одиничні в ранніх булгар [72.-Табл.28, 6], а поширюються в Х-ХІІ ст.ст. [56.-С.49; 99.-С.134.-

Рис.75]. До іншого типу сокир цього відділу віднесені сокири з однією парою підтрикутних цапф і витягнутим широким лезом. У Болгарії вони були поширені в X-XII ст.ст.

Останній відділ уключав сокири, що відрізняються наявністю вирізного обуха з верхніми і нижніми бічними масивними щекавицями. Усі вони розділені на два типи. До 1-го віднесені сокири з клиноподібним лезом, що розширюється донизу. До 2-го типу віднесений зразок із широколопатеvim лезом і отвором на ньому.

Окрему групу складають малі бойові сокирки. За формою вони різноманітні, лезо деяких прикрашено орнаментом. Ці сокирки вже давно привертають увагу дослідників [100.-С.91-102.-Рис.2, 2, 6; 101.-С.92-93; 102.-С.222-224; 103.-С.109]. Ведуться суперечки про їхнє призначення: чи були вони іграшками [104.-С.26-27], зброєю дітей феодалів, що навчалися військовій справі [101.-С.89], чи амулетами, вотивними сокирками — символами язичеських богів [103.-С.109]. Частина їх була зброєю заможних підлітків, а орнаментовані — парадною зброєю і знаком влади [86.-С.42-43].

Вони з'являються в IX-X ст.ст., коли чекани стали масовою зброєю кінних дружинників, а широколезові сокири - малозабезпечених воїнів [57; 69]. У X-XI ст.ст. виділяються сокири універсального призначення традиційних і адаптованих форм. Збільшення кількості типів зброї свідчить про існування в болгарському війську воїнів-секироносців. Наприкінці XII ст. арсенал бойових сокирок істотно змінюється, зникають сокири-чекани архаїчних форм, на озброєння надходять модернізовані чекани й універсальні сокири специфічних болгарських типів. Удосконалювання сокир йшло в двох напрямках. Серед чеканів відбувається перехід до вузьколезових сокирок і широколопатевих сокир. Сокири другого відділу поступово здобувають широке лопатеве лезо. Сокири з підтрикутними щекавицями модернізуються у бік створення бойків з лезами асиметричних і широколопатевих форм. Ці зміни були пов'язані з удосконаленням робочих бойків, що підтверджує виникнення чеканів і сокир з асиметричним лезом. Розвиток бойових сокир підпорядковувався загальним тенденціям розвитку військової техніки. Потреби бойової практики привели до вироблення сокир, що міцно сиділи на сокирищі,

зручних і надійних у застосуванні, з лезами гарної ударної якості. Найбільш динамічно і стабільно модернізувалися леза сокир традиційно болгарських форм. Сокирки-чекани у Х-ХІІІ ст.ст. розвивалися під впливом місцевих умов. Інші групи сокир, пов'язані своїм походженням зі слов'яно-фінським світом, поширюються у болгар як універсальна похідно-бойова і бойова зброя. У тенденціях розвитку форм у болгарських сокир багато схожого з давньоруськими. Разом з тим розходження, пов'язані з відсутністю у болгарському комплексі озброєння деяких форм і типів, "є показником незалежного розвитку болгарського набору бойових сокир" [43.-С.96].

Залежно від зміни самих сокир, змінювалися і форми, і способи їхнього бойового застосування. Якщо у ІХ-Х ст.ст. це була зброя рядових і кінних дружинників, то у Х-ХІІІ ст.ст. бойове використання сокир диференціюється. Одні сокирки, завдяки відносній легкості і великій забійній силі, що досягається за рахунок звуження площі завданого удару, могли пробити обладнання і завдати супротивнику глибоку рану чи контузію. Вони стали зброєю важкоозброєного вершника. Сокирки зменшених розмірів, завдяки своїй універсальності і високим бойовим якостям стали зброєю піхоти.

Бойові сокири мали важливе значення ще в комплексі озброєння воїнів ранньої Булгарії як зброя ополчення і кінної дружини. У Х-ХІ ст.ст. унаслідок диференціації війська поступово виділяються дві групи сокир: бойові сокирки-чекани (що входять поряд зі списом і шаблею в комплекс озброєння воїна-професіонала) і похідно-бойові (як зброя рядового воїна). На цей період припадає не тільки найбільша кількість сокир, але і збільшення розмаїтості форм їхніх лез. За кількістю і розмаїттям форм лез і бойків починають переважати універсальні за призначенням сокири. У Х-ХІ ст.ст. деякі сокири починають орнаментувати, вони служили знаками влади і входили в комплекс озброєння рицаря. Наприкінці ХІІ – на початку ХІІІ ст.ст. основною тенденцією бойового використання сокир стало істотне скорочення чеканів у важкоозброєних кінних дружинників. Унаслідок посилення обладунку, їх функції починають виконувати булави. Значно зростає значення зменшених універсальних сокир як масової зброї простих воїнів.

Булави були відомі в Булгарії як зброя ближнього бою [34.-С.184]. Вони мали вид металевого наконечника з отвором для насадження на рукоятку. Виникнувши ще на зорі історії цивілізації, булава була одним з найбільш древніх видів спеціально-бойової зброї [43.-С.96]. Традиція поєднання бойових (велика ударна міць бойового навершшя, здатного завдати важкої травми і розбити обладунок) і репрезентативних (знак і символ влади) функцій булави зберігалася і пізніше. Бойове значення булави зросло у XII-XIII ст.ст., коли важливими в діях кінноти стали форми маневреної боротьби і підвищилася роль обладунку. Затребуваними стали високі бойові якості булави як зброї, здатної проломити або пробити броню і поранити чи контузити (приголомшити) супротивника в стрімких швидкоплинних сутичках і затяжних боях мас важкоозброєних вершників. Збереглося і навіть набрало нової якості значення булави як соціально-престижного символу влади, що підкреслювало знатність і верховенство її хазяїна. Цей соціально-символічний аспект функцій булав, їх військово-феодална ангажованість підкреслюється і тим, що вона була відсутня, крім булгар, у всіх інших народів Волго-Уральського регіону [43.-С.97]. У булгар булава мала функції зброї і була символом влади. У літературній пам'ятці "Кисекбаш китаби" [74.-С.32, 57; 105] уперше булава була названа спеціальним булгарським терміном - "курзи".

За формою бойового навершшя булави поділені на ряд типів. До першого відносять булави з навершшями у вигляді куба з чотирма хрестоподібно розташованими шипами. Такі булави в Східній Європі — найраніші за формою бойового навершшя. До другого типу віднесені як залізні, так і бронзові булави XII-XIII ст.ст. у вигляді куба зі зрізаними кутами. Роль шипів у них відігравали бічні грані, утворені перетинанням бічних площин. Еволюція булав привела до створення булави з дзьобоподібним виступом. Бойові якості їх підвищувалися не за рахунок збільшення ваги, а за рахунок можливості зосередити енергію удару на кінці дзьобоподібного виступу. Зброя одержала назву "булави-клевця" [106]. На думку А.М. Кирпичникова "булави-клевці свідчать про бажання зброярів створити ударну зброю, у якої сила, що травмує, сконцентрована в одному місці. Ці зразки передбачають молоти з "дзьобом сокола" і булави-сокири, що поширилися у XV ст.

як засіб дроблення важкого сталевого захисного обладнання" [86.-С.48; 107.-С.83]. Іншим прикладом модернізації кубічних булав стала булава з наконечником у вигляді куба-багатогранника з виділеними жолобками бічними сторонами.

Булави третього типу мають чотири пірамідальні шипи, в оточенні 8 невеликих опуклостей. Простір між ними заповнено мотузковим плетивом. Внутрішній простір порожнього бронзового корпусу заливався свинцем. Середня їх вага - 300 г. До четвертого типу болгарських булав відносять зброю з 4 великими пірамідальними шипами і 8 малими, розміщеними по кутах. П'ятий тип булав - це залізні булави XI-XII ст.ст. у формі сплющеної кулі.

Шостий тип болгарських булав – шестопери з віялоподібно виступаючими бічними лопатями. Історія виникнення таких булав прослідковується від найбільш ранніх округлих форм, з ледве виділеними гранями [57.-С.54]. У Болгарії відома одна з найраніших подібних булав у Східній Європі у формі сплющеної кулі. Це дає підставу думати, що поява шестопера в Болгарії - результат впливу передових тенденцій розвитку військової техніки й удосконалення місцевого збройового виробництва [86.-С.54].

У фінно-угорських народів булава практично невідома. Не часто застосовували її і кочівники Східної Європи [65.-С.32]. Київська Русь і Волзька Болгарія були єдиними регіонами, де булави були популярними. Крім спільності традицій у розвитку військової справи і тактики цих держав, це було пов'язано зі схожими шляхами еволюції їхньої військової техніки. Як і в інших народів сходу Європи булави з'явилися у болгар у VIII ст. Значно зросла їхня роль у загальному комплексі болгарського озброєння в XII ст., коли з'явилися вироби, що істотно відрізняються від ранніх попередників. Еволюція булави у Болгарії йшла в напрямкі множення числа опуклостей і шипів і обважнення без збільшення розмірів. На зміну бронзовим наконечникам прийшли залізні і бронзово-свинцеві. Посилення обладунку в XIII ст. привело до того, що з'явилися нові типи булав, що дозволили концентрувати ударну міць на невеликій площині. Ці булави-клевці шестопери, при збереженні невеликої маси дозволяли успішно боротися з захищеним бронею супротивником.

Різним був соціальний статус болгарських булав. Складні у виготовленні, багато декоровані парадні екземпляри служили зброєю верхів суспільства і дружинників. Булави простіші у виконанні використовувалися рядовими воїнами. Так було й у Західній Європі, де дорогі булави були широко поширені у кінних рицарів [86.-С.55], і у сельджуків, де ними не нехтували і султани [108.-С.139; 109.-С.101], у знатних монгольських батирів [75.-С.80]. Найбільш ефективним було бойове застосування булави в тісній "рукопашній сутичці, коли було потрібно завдати несподіваного могутнього і швидкого удару у будь-якому напрямку" [86.-С.55]. Саме тому, звичайно, булава і була зброєю кінного воїна, що намагався з її допомогою "приголомшити" супротивника, захищеного обладунком.

Кистінь - ударна зброя ближнього бою у вигляді гирки з металу, кістки, каменю, що кріпилася за вушко до рукоятки за допомогою гнучкого зв'язування. Зброєзнавці пов'язують походження кистеня зі степовими районами Східної Європи. Там знайдені найбільш ранні з відомих зразків кистенів вагою 100-300 г, зрідка більше 700 г, прив'язаних до шкіряного ремінця довжиною 40-50 см. Відомі кистені з гирями вагою 600-800 р. Вони кріпилися ланцюгами до залізної втулки. Довжина дерев'яного ратища 30-40 см.

Як і булави, гирки кистенів мають різні форми і декор корпусу. За формою і деталями оформлення дослідники поділяють їх на 9 типів [43.-С.103-104]. До 1-го відносять кістяні кистені яйцеподібної форми з наскрізним отвором по осі. У нього вставлявся залізний стрижень з петлею. Кістка для гирок підбиралася щільна, найчастіше з лосиного рогу [39.-С.138]. Кистені цього типу є самими ранніми. До 2-го типу відносять металеві, залізні чи бронзові кистені кулястої чи грушоподібної форми.

До 3-го типу кистенів відносяться залізні кистені кулястої форми з одинадцятьма виступаючими гранями-валиками і невеликою прямокутною шийкою при переході до петлі. Це – продукт переробки традиційних форм кистенів X-XI ст.ст. Їхнє виготовлення було викликане необхідністю посилити ударну міць гладких грушоподібних і круглих кистенів. Подібні спроби зброярів були ще в VIII ст., судячи з матеріалів Подоння, але найбільш оптимальна форма була

знайдена в XII-XIII ст.ст. Тоді і з'явилася ціла серія кистенів із гранями і бойовими виступами.

4-й тип об'єднав грушоподібні і круглі кистені з бронзи з горошкоподібними виступами по всій поверхні. З'явилися вони в XII-XIII ст.ст. як запозичення з південних і південно-західних областей Київської Русі [86.-С.62]. Судячи зі знахідок у Білярі, найбільше поширення вони одержали на початку XIII ст. [43.-С.106]. Форма таких кистенів поширена. Імовірно, що частина з них – давньоруський імпорт, інші – місцевого виробництва.

5-й тип об'єднав кистені сплющеної грушоподібної форми з орнаментом на бічних поверхнях. Аналоги цим кистеням широко відомі в Південній Русі в першій половині XIII ст. [86.-С.62-63]. До шостого типу болгарських кистенів віднесені кистені у вигляді куба зі зрізаними кутами, з напаяними на всі грані великими половинками кульок. Один з виготовлених із заліза екземплярів першої третини XIII ст. був позолочений [43.-С.108].

7-й тип - це багатогранні кистені. Утворилися вони від округлих гладких гирок, у яких була обрізана поверхня для одержання можливо більшої кількості сторін і бойових граней. Ціль, що переслідували зброярі, створюючи таку конструкцію самої гирки, – сконцентрувати силу удару за рахунок більшої кількості бойових граней. Восьмий тип болгарських кистенів у XIII-XIV ст.ст. об'єднав біконічні болгарські гирки з плоским прямокутним вушком. 9-й тип кистенів - це бойові гирки грушоподібної форми з подовжнім валиковим рифленням з рамчастою петлею з двома виступами по верхньому краю. Вага таких кистенів була досить значною — до 300 г. Виступаючі валики робили їх ефективною зброєю ближнього бою. Судячи зі знахідок у Білярі, на озброєнні вони були в XIII ст. [86.-С.27.-Рис.6, 2; 110.-С.312].

Перші кистені з'явилися ще у VIII ст. Проте тоді вони не одержали широкого поширення. У X-XI ст. число кистенів і їхнє бойове використання значно збільшилося. Поряд із традиційними кістяними з'являються грушоподібні і круглі металеві. Їх розмаїтість і кількість досягають максимуму в XII-XIII ст.ст., у цей час виробляється 7 нових типів. Зміни торкнулися не тільки матеріалу, з якого виготовлялися бойові гирки (X-XI ст.ст. - в основному кістка, у XI-XII ст.ст. - залізо

або бронза), але і конструктивних особливостей корпусу. Якщо в X-XI ст.ст. найуживанішими були гирки з гладкою поверхнею, то у XII-XIII ст.ст. більш поширені гирки з горошкоподібними опуклостями, багатогранні і біконічні гирки, а також кубічні з напаяними на грані півкулями. Прослідковується і тенденція збільшення маси бойових гирок. Ранні типи рідко важили більше 140 г, вага ж пізніх досягла уже 240 г, а іноді і 300 г. Зброярі намагалися зробити кистінь більш міцним і надійним, не збільшуючи загальні параметри гирки, обважнити її. Характерні для XII-XIII ст.ст. гирки з виступами дозволили підвищити ударну силу зброї порівняно з більш ранніми типами. Це підтверджує висновок А.М. Кирпичникова про те, що "походження і поширення кистенів тісно пов'язане з кінним боєм. Застосування кистеня у швидкоплинних кінних сутичках виправдане легкістю і рухливістю цієї зброї" [86.-С.64; 111.-С.311]. Великою перевагою кистеня було те, що ним можна було діяти тоді, коли застосування інших видів зброї при раптових швидкоплинних зіткненнях чи під час тісного рукопашного бою було затруднене. Особливо зручний був кистінь в умовах бою, коли потрібно було діяти проти захищеного обладунком супротивника. Завдяки концентрації сили удару в обмеженій точці, кистінь дозволяв успішно оглушити супротивника. Популярність кистеня в Болгарії XII-XIII ст.ст. пояснювалася поширеністю на той час у ній стрімких, маневрених зіткнень і тісних рукопашних сутичок з важкоозброєною кіннотою.

Як допоміжна зброя, кистені перебували на озброєнні різних шарів болгарського війська. Ними користувалися городяни і селяни, рядові воїни і військова еліта. Власниками парадних кистенів (з тамгами, позолочених, біметалічних, орнаментованих) були в першу чергу вища дружинна аристократія, воєначальники. З'явившись у VIII ст., пізніше кистінь став розповсюдженою і популярною зброєю легкоозброєної болгарської кінноти. Збільшення ролі важкоозброєної кінноти у бою і впровадження в бойову практику прийомів кінного бою істотно підвищило значення кистеня. Його цінною якістю було те, що, будучи додатковою, допоміжною зброєю, він міг успішно застосовуватися як проти рухливого легкоозброєного, так і проти захищеного бронею, важкоозброєного ворога. Відмінність кистенів від подібних (близьких) за бойовим призначенням

булав полягала у тому, що, уступаючи булаві у вазі, кистінь перевершував її гнучкістю, силою удару і дальністю дії. Найбільшу популярність він мав у рицарській кінноті.

Захисна зброя. У VIII-IX ст.ст. болгарські воїни були одягнені в довгополу залізну кольчугу з великих кілець з розрізами на подолі, без коміра, з короткими рукавами; залізний шолом, склепаний з 8 пластин з наносником і кольчужною бармицею; залізні поножі, нарукавники і наплечники [112.-С.199]. Захисне спорядження було важливим елементом військової культури, характер його застосування свідчив про становлення і зміцнення феодальної військової організації. Складність і поширеність захисного спорядження наочно демонстрували рівень розвитку ремісничого виробництва, міць війська [110.-С.315]. Захисне спорядження болгарських воїнів складалося з кольчужного і пластинчастого обладунку, шоломів, щитів, накладних щитків для рук і ніг. Булгари добре знали обладунок ще з VIII-IX ст.ст. і користувалися ним під час бою [68.-С.53.-Табл.11, 9]. Захисне спорядження було дорогим, його берегли. У поході обладунок звичайно возили на візках, у спеціальних мішках [113.-С.143].

Кольчуга - обладунок виготовлений із залізних кілець, у середні віки була популярним засобом захисту на Заході і на Сході. Її популярність була забезпечена її бойовими властивостями - порівняною легкістю, непоганими запобіжними властивостями і гнучкістю. У Булгарії кольчуга з'явилася на озброєнні у VIII-IX ст.ст. [68.-С.53; 31.-С.24.-Рис.2, 6; 72.-С.138]. Вона зроблена з кілець діаметром 13-15 мм частково суцільних, частково склепаних. У східних письменників X ст. кольчуга згадується як звичайна частина озброєння. "Булгари їздять верхи, мають кольчугу і повне озброєння", - відзначав Ібн-Русте [114.-С.93, 266]. Д.А. Хвольсон вважав, що кольчуги ці привозилися зі східних країн [115.-С.181]. Мукаддасі - автор X ст. у переліку товарів, що вивозяться з Булгарії на схід, поряд з мечами вказує і кольчугу. Значення обладунку в домонгольський час істотно підвищилося. Кольчугу почали використовувати не тільки професіонали, але і воїни із соціальних верхів еліти.

Булгарські кольчуги практично не відрізнялися від давньоруських. Вони являли собою недовгі, близько 80 см, на 120-125 рядів кілець сорочки. Їхня ширина в плечах складала 90-95 см, а в поясі була 55-60 см. Рукава були короткими (до 20 см). Плетиво кілець було комбінованим. Одне склепане кільце просмикувалося в чотири зварені. Діаметр кольчужних кілець у середньому коливався від 10 до 13 мм, товщина кілець складала 1-2 мм.

Панцир булгарського воїна являв собою обладунок, складався з окремих металевих чи шкіряних пластин. Виник він набагато раніше кольчуги. Він постійно змінювався і пристосовувався до бойової практики. На території Волзької Булгарії він був відомий ще в добулгарський час. На дюнному I Семистроївському поселенні у Татарстані виявлена майстерня добулгарського часу по виготовленню панцирних пластин. Знайдено десятки бронзових пластин метеликоподібної форми розміром 3-3,5x1,5-1,8 см. Вони мають трохи скошену верхню і дещо виступаючу нижню частини. По краях у пластинах пробиті круглі зчетверені отвори, у які просмикувався залізний дріт для кріплення пластини до шкіряної основи [31.-С.26].

За матеріалом, з якого виготовлялися пластини, захисний обладунок волзьких булгар поділяють на шкіряний і залізний. Шкіряний обладунок з'явився у Центральноазіатських степах ще в I тис. до н.е. У землі шкіра швидко розкладається й археологічні знахідки шкіряних виробів середньовіччя дуже рідкісні. Унікальним є шкіряний обладунок XII-XIII ст. з Биляра [116.-С.102-103.-Рис.41]. Збережена частина панцира складається із шести шкіряних прямокутних пластин розміром 13,5x9 см з округленим краєм. Товщина пластин близько 2 мм. Кожна пластина має довгий горизонтальний виріз у верхній частині і шов по краях. Пластини кріпилися бічними сторонами накриваючи одна одну, верхні вставлялися округлими краями у вирізи нижнього ряду, після чого пластини щільно зшивалися, можливо навіть у кілька шарів. Обладунок був міцним і досить еластичним. Шкіряні обладунки булгари використовували й у VIII-IX ст.ст. .

Пластинчастий обладунок у булгар являв собою панцир різної форми, що складався з металевих пластин. У своєму розвитку обладунок пройшов великий шлях еволюції, змінювалися форми пластин і способи їх кріплення одна до одної і

до основи, застосування різноманітних комбінацій за формою кріплення і фурнітурою. У зброєзнавчій літературі подібні типи обладунків називають по-різному [117.-С.138]. Усю розмаїтість металевих пластинчастих обладнань поділяють за способом кріплення пластин на три групи - пластинчасті ламелярні, лускаті і бригадини. Пластинчастий ламелярний панцир складався з залізних пластин різної форми, що кріпилися між собою за допомогою ремінців чи дроту. Іноді вони нашивалися на основу [118.-С.17].

Відомі пластини від 16 обладунків. Залежно від форми, розміру, кількості і розташування отворів вони поділяються на 4 типи. Перший тип поєднує вузькі витягнуті пластини довжиною 7-8,5 см і товщиною 1,5-2 см з округлими кінцями. Зустрічаються і більш вузькі пластини такого типу - до 1,1 см, їхня довжина також менше – 5-6 см. Конструкція обладунку, що складався з таких пластин, не відрізнялася від конструкції панцира з традиційних пластин більшого розміру. Панцири другого типу складали з відносно недовгих - 5-7,5 см пластин шириною 2,5-3,5 см.

Поява у Булгарії лускатого панцира підтверджує загальну тенденцію до посилення захисного обладунку. Сам факт появи його тут "пояснюється тісними культурно-економічними зв'язками як з мусульманським Сходом, де він був одним з основних видів захисту наприкінці XI-XII ст.ст. [119; 120], так і з Руссю" [121.-С.120]. Популярність лускатих засобів захисту в Київській Русі [118.-С.18-19] і в Булгарії [122] сприяли їхньому поширенню в Улусі Джучі, а за допомогою монголів з другої половини XIII ст. - і в Західній Європі. За конструкцією булгарський лускатий обладунок мало чим відрізнявся від пластинчастого і складався із сорочки з плечами, короткими рукавами і довгим чи коротким залізним подолом. Підвищення захисних властивостей такого виду обладунку досягалося за рахунок відсутності твердого з'єднання пластин між собою і більш щільного кріплення до основи, що робило такий панцир більш надійним і гнучким. Високі бойові якості лускатого обладунку сприяли його розвитку і збереженню й у золотоординський час.

До болгарського обладунку відносять бригадину. Вірніше, обладунок, що передує за часом і конструкцією класичній бригадині пізнього середньовіччя [122]. Такий обладунок складався з великих залізних пластин прямокутної чи вигнутої форми, що кріпилися до внутрішнього, а у Східній Європі і до зовнішнього, боку шкіряної чи тканинної основи заклепками [123.-С.36, 38; 118.-С.20; 124.-С.325-329]. У Волзькій Булгарії цей обладунок був у ходу в XIII-XIV ст.ст.

Бажання зробити панцир таким, щоб відповідав новим вимогам бою, виразилося в появі бригадини [122.-С.95]. У цілому ж еволюція обладунку залежала від удосконалення наступального озброєння і від впровадження в бойову практику кінних сутичок і зтяжного багатоактного бою, у якому від захисних засобів були потрібні непроникність і рухливість. Значною мірою ця тенденція в розвитку пластинчастого обладунку була пов'язана з характером його застосування як елемента спорядження дружинника-професіонала [43.-С.121].

Ламелярний обладунок складався з дрібних і великих пластин. Прагнення поліпшити якість захисного покриття виразилося в зміні його конструкції. Пластинчастий обладунок з'явився у болгар у X ст. Це було пов'язане з впливом степового світу Євразії. Схожі обладунки були відомі в Київській Русі [125.-С.33-43; 118], у Західній Європі [126], на Близькому Сході [127; 128; 119] і в Центральній Азії [41; 129; 124].

Конструкція болгарських обладунків була такою. Шкіряний обладунок мав вигляд нагрудника і наспинника і надівався на верхній одяг. Пластинчастий обладунок мав вигляд сорочки з короткими рукавами і складався з нагрудника і наспинника, зібраних з різної форми пластин. З'єднання елементів обладунку було різним. Груді і спину воїна захищали вертикально розташовані пластини, що кріпилися найчастіше перекриваючи одна одну за допомогою шкіряних ремінців [118.-Рис.5; 126.-Рис.241], а іноді пришивалися і до шкіряної основи. Сорочка мала розрізний поділ, що складався з таких же пластин, що і нагрудник. Піхота віддавала перевагу довгому обладунку, кінні воїни - короткому. Наплечники були двох видів - як продовження нагрудника (захист рукавної пройми) і як спеціальні ряди пластинок, що кріпилися безпосередньо до рукава. Склалися вони з пластин різної

форми. Така конструкція створювала велику розмаїтість обладунків, що забезпечувало їхню особливу привабливість і популярність у воїнів залежно від їх вимог і смаків.

Шолом - складався зі сталевого конічного корпусу-наголів'я і практично завжди мав обрамлення по нижньому краю з довгої кольчужної сітки – бармиці - для захисту шиї, горла й обличчя. Іноді цю роль відігравало сталеве забрало - личина. Свідчення регулярного застосування шолома воїнами містяться в багатьох письмових джерелах. Знахідок болгарських шоломів або їхніх фрагментів відомо небагато. Часто сфероконічні шоломи для захисту обличчя мали наносники. Шолом із Семенівського I селища [130.-С.26.-Рис.2, 8] виготовлений з чотирикутної залізної пластини товщиною 4 мм, вигнутої в профілі і плавно розширюваної донизу, де закінчується широким наносником. З обтискним обручем наносник звичайно складає єдине ціле, він плавно переходить у нього.

Використовувалися у Болгарії і шоломи сфероконічної форми з прямокутним вирізом для кріплення маски-личини [131]. Така "маска з зображенням людського обличчя з відкритим ротом" була описана в Казанському музеї [132.-С.11]. Н.В. Пятишева, що вивчала їх [133.-С.135; 134.-С.34] стверджувала, що це "не більше, ніж річ ритуально-культової пантоміми шамана-кочівника". А.М. Кирпичников, Є.В. Черненко й інші зброєзнавці аргументовано відкидають думку Н.В. Пятишевої і бачать у масках захисні пристосування, забрала шоломів [127.-С.265; 118.-С.29; 135.-С.216]. Про бойове призначення подібних личин говорять наявні на всіх масках угорі чола шпеньки-заклепки, що служать для кріплення маски до шолома. Наявність саме такого кріплення підтвердив шолом із приклепаною маскою з поховання поблизу Липовець [118.-Табл.14, 2а]. Отвори по краю маски служили для з'єднання з кольчужною сіткою-бармицею. На користь бойового призначення масок говорить їхня міцність і товщина, які не потрібні в обряді. Поява шоломів із забралом була викликана прагненням надійно захистити голову й обличчя воїна без створення важких шоломів, що існували в Західній Європі [118.-С.29, 32; 136.-С.216].

Щит використовувався як захисне спорядження для захисту голови і корпусу воїна, для відбивання ударів і стріл супротивника. Імовірно, не правий І.Л. Ізмайлов, який писав: "можна припускати, що в X-XIII ст.ст. на озброєнні у болгар були круглі дерев'яні чи шкіряні щити без металевих деталей, що широко використовувалися багатьма народами Європи й Азії" [137.-С.60; 138.-С.139; 139.-С.85-86.-Рис.60; 129.-С.201.-Рис.93; 43.-С.125]. На болгарських щитах найчастіше були умбони - опуклі металеві "бляхи", що дозволяли відбивати удари, які йшли на щит, а також захищали руку воїна [118.-С.34-35]. Застосовувалися в Болгарії опуклі і круглі щити іншої конструкції, без металевого навершшя, а іноді і з умбоном сфероконічної форми. Були в ходу круглі опуклі щити із твердої шкіри. Вони також часто зміцнювалися умбоном з металу [140.-С.11; 120.-С.12; 127.-С.260; 128.-С.197-198]. Використовувалися і щити, у яких умбон був затягнутий шкіряним покриттям не видимим для супротивника. Він кріпився до дощатої чи плетеної основи щита і шкіряного покриття металевими заклепками. На мініатюрах добре помітні такі заклепки [120.-С.11]. У маневреному кінному бою вершники для захисту тіла використовували невеликі (менші піхотних) щити, звичайно мигдалеподібної форми [118.-С.37-38]. Саме з такими щитами зображена більшість кінних болгарських воїнів на мініатюрах Радзивилівського літопису.

Виготовлення щитів не було настільки дорогим, як виробництво обладунків. Тому використання щита не було привілеєм тільки рицарів і знатних воїнів. Плетеними, дерев'яними і шкіряними щитами були озброєні і піхотинці, і легкоозброєні кінні воїни. На малюнках Радзивилівського літопису болгарські воїни-піхотинці кілька разів зображені з різними щитами - круглими і мигдалеподібними. Щит був універсальним захисним засобом усіх категорій ратників. Для позначення щита в Болгарії вживався загальнотюркський термін "калкан". Уперше він зустрічається в "Кисекбаш китаби" [74.-С.141, 147, 174].

Еволюція болгарського щита сягає VII ст. Тоді в різних тюрко-болгарських племен Середнього Поволжя на озброєнні були круглі щити без металевих деталей. До X ст. щит одержує напівкулястий умбон. Пов'язано це було зі збільшенням значення важкого озброєння і з приходом у військо контингентів воїнів – русів

північноєвропейського походження. У XII-XIII ст.ст. воїни вже мали круглі і мигдалеподібні опуклі щити — універсальний засіб захисту простого воїна і дружинника, вершника і піхотинця.

У VIII ст. волзькі булгари мали необхідні засоби захисту. До комплексу озброєння VIII-X ст.ст. входили кольчуга, шкіряний обладунок, шолом, щит. Походження їх пов'язані зі степовими районами Євразії. Утворення держави і становлення феодальної військової організації привело до перероблення всього комплексу захисного озброєння. На озброєнні з'являються пластинчасті панцирі, металеві сфероконічні шоломи і щити з умбоном. Такі збройові інновації пояснюються поступовою модифікацією у X-XI ст.ст. усіх засобів індивідуального захисту, викликаною посиленням значення рицарства і ролі феодальної дружини усередині болгарського війська. Дружинники, як правило, мали повний набір захисного спорядження — кольчугу або пластинчастий панцир, металевий шолом, круглий щит з напівкулястим умбоном. При розгляді питань використання захисного спорядження найбільш наочно виявляється соціальне структурування болгарського війська. Феодальна знать і рицарі-дружинники відрізнялися від іншого війська в першу чергу тим, що комплексно і регулярно використовували захисне спорядження різних видів, особливо металеві обладунки. Прості воїни мали далеко не весь комплекс захисного спорядження, та й то спорядження, що вони носили, звичайно було видане їм на час бойових дій з арсеналів своїх хазяїв-феодалів або з державних складів-сховищ. Така форма спорядження війська існувала, наприклад, у Дунайській Болгарії. Захисне озброєння там реєструвалося і видавалося згідно зі спеціальними реєстрами [141.-С.53-56].

У другій половині XII-на початку XIII ст.ст. спостерігається черговий виток розвитку засобів захисту тіла. З'явилися нові типи захисту (лускаті панцирі, мигдалеподібні щити, сфероконічні шоломи з маскою-забралом). Видозмінилися і традиційні засоби захисту — для плетива кольчуг почали застосовуватися плоскі кільця, у ламелярного панцира збільшилися розміри пластин. Це дозволило здешевити виробництво, розширити площу, захищену обладунком, підвищити його надійність, збільшити його рухливість і еластичність. Пояснюються такі процеси

реаліями бойової практики, коли результат бою почав вирішуватися зіткненням важкоозброєних воїнів, результатами таранної сутички, а сам бій став багатоактним, зросло значення мобільних, швидкоплинних сутичок з використанням бойових засобів з високою проникаючою здатністю. Розвиваються засоби захисту піхотинця і кінного воїна. Піхотні щити почали мало чим відрізнятися від щитів кінних воїнів. Їхня форма стала ідентичною, а розходження були тільки в розмірах.

Будучи пов'язаними з багатьма народами Євразії, волзькі булгари сприймали і передавали, запозичали і пристосовували до своїх потреб їх досягнення в галузі виробництва засобів захисту. Кольчуга, пластинчастий панцир, круглий щит і сфероконічний шолом, можливо, були відомі булгарам ще до приходу на Середню Волгу. Набір захисних засобів був досить традиційним. У X ст. у нього зрідка почали вливатися західні запозичення - круглий щит з напівкулястим умбоном та ін., що пов'язано з включенням у військо і дружину булгар нових груп найманців. У XIII ст. зв'язки з Заходом і Сходом посилюються, запозичується лускатий обладунок, кольчуга з плоских кілець, мигдалеподібні щити і шоломи з масками. У доборі запозичень явно прослідковується цілеспрямованість і вибірковість. У Волзькій Булгарії нема такої кількості типів шоломів, щитів як на Русі. У сусідів булгар – фінно-угорських народів нічого подібного до булгарського обладунку в цей час не було, а захисне спорядження кочівників X-XIII ст.ст. явно поступалося булгарському. Булгарам не було рації нарощувати захисну міць обладунку. Вони мали набір захисних засобів, що дозволяв їм успішно боротися і з легкоозброєними супротивниками, і з дружинами Київської Русі, і з сусідніми племенами.

У булгарському комплексі озброєння окреме місце посідає спорядження вершника. У воїна був батіг. Збереглися кістяні різьблені рукоятки і наверхшя [36.-С.256-259]. Наверхшя і циліндрична середня частина рукоятки часто орнаментувалися [96; 142]. Використання булгарами батогів з наверхшями свідчить про певний спосіб верхової їзди — "по-східному", без шпор, керуючи конем головним чином за допомогою батога [143; 65]. Подібні батогови входили в парадне оздоблення багатого воїна-вершника. Візантійське джерело говорить про те, що батогови у тюрк служили символом влади [144.-С.53].

Провідним комплексом озброєння було спорядження воїна-професіонала, який складав основу війська Волзької Булгарії, його ударну силу. Арабо-перська історична традиція, що дійшла до нас у працях Ібн-Русте і Гардизі [145], зберегла дані про те, що болгарські воїни "їздять верхи, носять кольчуги і мають повне озброєння" [146.-С.58-59; 145.-С.32; 115.-С.24]. У зазначеному комплексі цього часу важливу роль відігравали традиційні види зброї: шаблі, списи і бойові сокири, що змінюються під впливом умов бойової практики. Розвивалися шабельні перехрестя. Шабельні клинки, у порівнянні з попередніми, подовжилися, стали вужчими і набули більшого вигину. Серед списів виділилися витягнуті і широкі подовжено-трикутної форми, піки. Бойові сокири поповнилися новими типами. Складні луки із серединними бічними накладками змінилися луками з кінцевими накладками [147; 56.-С.131-133; 43.-С.133]. Одночасно йшла модифікація традиційного набору озброєння і спорядження. Він збагатився грушоподібними кистенями, бронзовими булавами із шипами і захисним спорядженням. Особливо показовими є розширення застосування пластинчастого обладунку, кольчуг і шоломів. Зміни торкнулися і кінського спорядження, з'явилися нові типи вудил, шпори і льодохідні шипи [130.-Рис.10, 68; 56.-С.193-199, 202-204, 206-209].

У X ст. у Булгарії з'являється комплекс озброєння західного походження, каролінзькі мечі та їх фурнітура, круглі щити з напівкулястими умбонами, подовжено-трикутні списи і шпори. Початковий етап включення в болгарський арсенал зброї західних зразків був пов'язаний із входженням до болгарської дружини поліетнічного за походженням шару русів (частково слов'яно-фінського, частково скандинавського походження), насиченого північноєвропейськими елементами дружинної культури. Одну з груп цих русів відзначив у своїх записках Ібн-Фадлан. Наймані дружини зосереджувалися в ставках князів у містах, де вироблялася синкретична дружинна культура [148]. Поступово вони культурно асимілювалися і були включені до складу пануючого класу.

Основна частина болгарської дружини була кінною [145.-С.32, 37-38]. Однією з особливостей розвитку спорядження вершника було використання двох видів управління конем і відповідна посадка в сідлі: "східна" – з допомогою батога і

західна – із застосуванням шпор. Хоча остання не була, мабуть, широко розповсюджена, вона демонструє сприйнятливість населення Булгарії до впливу різних культурних центрів і впровадження у військову справу нововведень, пов'язаних із загальноєвропейською системою ведення бою [43.-С.134].

Провідне становище у військовій організації Волзької Булгарії у XII-XIII ст.ст. зберігає кінна дружина. У цей період змінився вигляд комплексу професійного озброєння, що стає усе більш досконалим і спеціалізованим. Серед рубуючо-колючої зброї, основну роль продовжували відігравати шаблі, довжина і кривизна яких збільшилася. Мечі, як і раніше, широко не застосовуються, хоча саме тоді з'являються мечі романського типу, більш пристосовані до кінного бою. Визначальне положення серед списів посідають спеціалізовані наконечники з тенденцією до підвищення їхньої ефективності. Поступово виділяються піки. Бойові сокири в наборі професійного озброєння почали відігравати меншу роль. У ходу сокирки-чекани з вузьким клиноподібним лезом і парадні орнаментовані сокирки. Якщо модифікація перших пов'язана з бажанням збільшити ефективність удару, то другі більше служили, очевидно, показником соціального рангу власника. Стають різноманітнішими і якісно удосконалюються такі специфічні засоби кавалерійської боротьби, як булави і кистені. До початку XIII ст. з'являється 7 нових форм булав і 6 – кистенів.

Удосконалюються засоби захисту. Крім кольчуг, ламелярних пластинчастих і шкіряних обладунків у передмонгольський час поширюються якісно нові типи спорядження: лускатий панцир і кольчуги з плоских кілець. З'являються круглі і мигдалеподібні щити. Бойове наголів'я удосконалюється наносником. Використовується новий тип захисту голови – сфероконічний шолом з маскою-заборолом. Серйозні зміни торкнулися і спорядження бойового коня. Поширюються, як і на Русі, арочні, кільцеподібні і трапецієподібні стремена [56.-С.202, 204.-Табл.17; 149.-С.104-105.-Рис.1], зростає розмаїтість вудил [56.-С.193-199], з'являються шпори з рухливим коліщам [103.-С.112.-Рис.3, 16].

У булгар у передмонгольський період сформувався принципово новий комплекс бойових засобів, до якого входили такі характерні елементи, як шаблі,

рідше мечі, піки або вузькі подовженотрикутні списи, як допоміжна зброя – вузьколезові бойові сокирки-чекани, кистені, булави і кинджали, а також необхідні засоби захисту. З усього комплексу найбільш чітко виділяються типи і види, властиві рицарському спорядженню: піки, мечі, булави, лускате обладнання, шолом з маскою-забралом, шпори і трапецієподібні стремена. Цей комплекс склався в умовах бойової практики, коли результат бою вирішувався в зіткненні важкоозброєних воїнів, що застосовували таранний удар списом. Бій з їхньою участю став багатоактним, зросло значення маневрених, швидкоплинних сутичок з характерним використанням бойових засобів з високою проникаючою здатністю або здатних проломити обладунок, оглушити супротивника. Разом з тим, наявність шабель, складних луків, кольчуг, круглих щитів і батогів для управління конем давало можливість дружині бути мобільнішою, здатною вести стрімкі сутички з кіннотою кочівників.

Передові загальноєвразійські засоби боротьби були доступні лише знатній частині дружинників, про що говорить і невелика кількість знахідок більш досконалих форм зброї і спорядження, проте саме складені з них загони війська панували на полях боїв передмонгольського періоду і могли протистояти руським дружинам. Порівнюючи цей набір з подібним же у Київській Русі, можна визначити, що він був дещо полегшений. Булгари не прагнули збільшувати міць ударного і захисного озброєння вище визначеного рівня. Аналіз дружинного спорядження показує, що воно було досить посилене, щоб протистояти важкоозброєним дружинам, і полегшене, щоб боротися з маневруючою степовою кіннотою.

2.3. Зброя і спорядження мадярського війська

Розвиток економіки мадярів і їхніх держави цього періоду, техніки, культури, зокрема збройової культури, було тісно пов'язане з характером озброєння війська. Угорська рання збройова культура була типовою східноєвропейською степовою кочівницькою культурою. Свідчать про це могильники, у яких були знайдені металеві вироби: зброя, предмети кінського спорядження. Спорядження бойового

коня включало сідло, стремена, вудила. Зброя була представлена знахідками шабель, бойових сокир, стріл і луків [132. - С.118].

Озброєння мадярів мало чим відрізнялося від озброєння того ж часу, розповсюдженого у всіх кочових і напівкочових народів Євразії [21. - С.339]. Деталі озброєння мадярів у могилах зустрічаються досить часто. Це залізні наконечники списів, бойові сокири, плоскі наконечники стріл у сагайдаках, багато шабель, кістяних накладок від луків [28. - С.95-108; 26. - С.138]. Вже у 1972 р. шабель було відомо більше 120 шт. [34. - С.138].

Здебільшого за матеріалами археологічних знахідок комплекс озброєння мадярського воїна, у т.ч. за матеріалами Хозарського каганату, визначається у такому складі: луки, стріли, мечі, шаблі, кинджали, бойові сокири, чекани, списи, бойові ножі, аркани [21. - С.339; 29. - С.107-110; 30. - С.166; 31. - С.171; 26. - С.133]. "Відповідно до металографічних аналізів термічна і холодна обробка металів древніми угорськими майстрами знаходилася на рівні часу" [32. - С.119]. Мадяри могли виготовляти необхідну зброю.

На жаль, база для вивчення мадярського озброєння не така велика, як у Хозарському каганаті чи Булгарії. Кочові мадярські племена залишили мало слідів, що дійшли до нашого часу. Небагато дає і вивчення археологічних знахідок у часи перебування мадярів у Леведії та Ателькузі по шляху на нову батьківщину. На території сучасної Угорщини давньомадярські могильники представлені в основному підкурганними похованнями, у яких зустрічаються залишки лицьових покриттів у вигляді наочників, наротників, а іноді і цілі срібні маски, багата зброя, поясні набори, прикраси та ін. [33. - С.28-29]. Разом з тушею чи частинами туші коня поховані захоронені в основному з однотипним набором зброї (однолезові шаблі, залишки складного лука, черешкові наконечники стріл, бойові сокири), кінського обладнання (вудила, стремена, деталі сідел), знарядь праці (ножі) і прикрас (сережки, налобні і шийні прикраси, поясні набори, браслети, персні тощо) [33. - С.29]. Мадярські поховання з озброєнням і бойовим конем відомі поблизу с.Воробйовка Воронежської обл., сіл Волошинське, Маквелівка, Суботиці, Коробчине Дніпропетровської обл. [500 – С.212].

У 1900 р. поблизу с.Буйлівка (нині Павловський район Воронежської обл.) були зібрані предмети, які можна пов'язувати з древніми угорцями – шість орнаментованих рогових пластинок, серед яких чотири щитоподібні пластинки знаходять аналогії в матеріалі (бронзовий наконечник і поясна пряжка) поховання, виявленого в 1853 р. в Угорщині, поблизу с.Вебер. Останні датуються монетами кінця IX – першої половини X ст. [700. – С.287-292]. Деякою мірою вони стоять окремо серед відомих нам давньоугорських знахідок, тому що подібний візерунок на інших пам'ятках невідомий. Бронзова позолочена бляшка має візерунок у вигляді трилисника, що нагадує декор бляшок салтівського кола. Усе це може бути пояснене тим, що згадане одиничне поховання з конем містило в собі речі, що походять зі східноєвропейських степів.

Серед рогових пластинок з Буйлівки є одна кругла з зображенням оленя. Подібні круглі пластинки зі срібла досить часті серед знахідок, що походять з поховань древніх угорців IX – X ст.ст. з території Угорщини [600. – С.25].

Між похоронними пам'ятниками печенігів і похованнями древніх угорців, виявленими на території Карпато-Дунайського басейну, прослідковується подібність (поховання кісток коня, форми стремен та ін.). Можливо, що серед відомих нині “печенізьких” поховань деякі належали древнім угорцям. Робилися нові спроби розшукати давньоугорські старожитності серед кочівницьких матеріалів IX – XI ст.ст. з території Східної Європи [800. – С.257-326; 900].

Шаблю прийнято вважати типово мадярською зброєю, а мадярів – першими, хто приніс її в Східну Європу. Це не зовсім так. Найраніше зображення шаблі не тільки в Східній, але й у Європі узагалі виявлене на Кавказі [35. - С.62-70; 36. - С.369]. Ч.Балінт часом появи шаблі в Східній Європі вважає проміжок між 558 і 670 р. і пов'язує цю подію аж ніяк не з мадярами, а з аварами, що не викликає сумнівів у зброєзнавців [37. - С.4-5]. Хоча, справедливості заради, не можна відкидати і роль скіфів і сарматів у появі цієї зброї [37. - С.5-6]. Але як би там не було шабля мадярів – типова зброя кочівників Східної Європи. Її клинок злегка зігнутий, довжина 40-90 см, рукоятка сплющено-циліндричної форми, зі слабким нахилом, сама рукоятка вигнута [31. - С.177]. Мадярські шаблі дослідники в основному відносять

“до кола аланських шабелів кавказького типу IX-X ст.ст.” [19. - С.22; 38. - Табл.18, 1-14]. Шаблі, аналогічні давньоугорським, знайдені в долині р.Кубань і в передгір'ях Кавказу (Колосовка, Чир-Юрт) [39 . - С.15]. У мадярському похованні поблизу с.Воробійовка була знайдена шабля, що відноситься до кола аланських шабелів кавказького типу IX – X ст.ст. [600 – С.22].

Перехрестя шабелів у X-XI ст.ст. виготовлялися з заліза. Його основу складала викувана з двох смуг витягнута рамка з кулястими потовщеннями на кінцях. У рамку вставлялася такої ж форми пластинка з прорізом для клинка. Аналогічні перехрестя знайдені на I Ізмерському селищі в Нижньому Прикам'ї [40. - С.23], у Житимацькому курганному могильнику в Башкирії [41], мадярських пам'ятниках у Паннонії [42], на Північному Кавказі [43]. Угромовні кочівники мали дуже багато спільного в озброєнні з волзькими булгарами [40. - С.26; 230].

Один з типів перехрестів мадярських шабелів часів Арпадів являв собою вигнуте перехрестя з опущеними вниз кінцями, що завершуються кулястими стовщеннями [44. - С.8]. Подібні перехрестя виникли, імовірно, у середовищі середньовічних кочівників [45; 46. - С.21-221; 47. - Рис.5, 14, 1, 2]. Вони були в ходу в булгар [48. - С.28], прикамських племен [49. - Табл.27, 6], у кавказьких аланів [50. - Табл.3, 1, 2]. З середини X ст. вони відомі й у Київській Русі [51. - С.68-69].

Інший тип шабельних перехрестів поєднував прямі перехрестя з ромбічним розширенням на середині їхньої довжини. Ця група дуже численна [44. - С.8]. Подібні перехрестя були знайдені також у салтово-маяцьких могильниках [49. - Табл.3, 5, 6; 52. - Рис.8,1; 17,17], у Дунайській Болгарії [54. - Табл.27,1], у могильниках Верхнього Прикам'я [49. - Табл. 27,15], а також у похованнях кипчаків IX-X ст.ст. [54. - Табл.3,2; 55. - Рис.2,1,2]. У IX-XIII ст.ст. подібні перехрестя поширюються в кочівників Східної Європи і Центральної Азії [56. - С.240. - Рис.15,1; 57. - С.221]. Цікаво, що у чорних клубуків практично всі типологічно визначені перехрестя мають таку ж форму [51. - С.59]. Найбільш численні гарди такого типу й у Київській Русі, причому більше половини їх походять з Подніпров'я – району активних контактів з мадярами і племенами Дешт і Кипчака. З VIII-IX ст.ст. такі перехрестя характерні і для булгарських шабелів [48. - С.28-29].

Шаблі мадари носили в дерев'яних піхвах [25. - С.145] на перев'язі з тканини або шкіри. Шабля підвішувалася ліворуч так, що її кінець був звернений догори - манера, властива узагалі всім кочівникам, що воювали на конях. Шаблю в цьому положенні було легко вихопити з піхов, її можна було тримати на чверть клинка відкритою, не допускаючи однак, щоб волога проникала в піхви [58. - С.257].

“Техніка виготовлення шаблі, очевидно, у хозарів і угорців досягла вершини досконалості. Помітний нахил рукоятки убік леза і відносно коротке вигнуте лезо (довжина близько 90 см) з елманню – ось характерні риси давньомадьярських шабел. За станом на 1985 р. число знайдених на території Угорщини шабел (IX-X ст.ст.) перевищує вже 140 шт.” [39. - С.15]. Це була найбільш широко розповсюджена зброя мадярських воїнів.

Мечі не були випадковим запозиченням і тим більше чужою для Угорщини зброєю. Поява їх у комплексі озброєння мадярських воїнів свідчить про цілеспрямований характер включення меча в комплекс мадярського озброєння. Його значення в наборі зброї не вичерпується суто бойовими функціями. Поява і використання цієї зброї знаменує процес глибоких соціальних зрушень у мадярському суспільстві і військовій справі. Для угорських воїнів VIII-IX ст.ст. меч не був характерний. Перші свідчення про його застосування в Угорщині відносяться до середини X ст., коли в угорців відбувається становлення держави і військово-феодальної організації.

Те, що використання перших мечів відноситься до цього періоду, доводиться й історичними паралелями з Волзькою Булгарією, і Київською Руссю. У цілому розвиток клинкової зброї у цих народів має багато спільного. Усі вони з глибокими культурними й етнічними коренями вступили у II-е тисячоріччя, маючи на озброєнні як основну клинкову зброю шаблю. Однак військові контакти із сусідами і феодалізація суспільства викликали необхідність використовувати дволезовий меч. І якщо в Київській Русі такий меч вже існував і раніше, то у Волзькій Булгарії такий перехід почав здійснюватися з початку X ст. [48. - С.40, 47]. В Угорщині це відбулося наприкінці X – на початку XI ст.ст. [39. - С.14-16]. Проте сама історія мечів у цих народів відрізняється.

Після поразки на р.Лех у 955р. і на Балканах у 970р. мадярські воєначальники зрозуміли, що воювати проти важкої кінноти, використовуючи свою легку, уже неможливо. Мадярські дружинники мали потребу в новому озброєнні. Західноєвропейські рицарі, яких було багато в королівській дружині, познайомили воїнів з більш досконалою важкою зброєю. Дволезовими мечами почали озброювати дружини короля і феодалів. Спочатку це були в основному візантійські мечі. Дволезовий меч візантійського типу знайдений у давньомадярському похованні Х ст. поблизу с. Кунагота [59. - С.107-173]. Спочатку мадярські дружинники перековували рукоятки мечів західного зразка на стародавній лад. Виходила меч-шабля [60]. Незабаром зброя, запозичена з заходу, уже переважала в озброєнні королівської дружини [39. - С.15]. Уже з кінця Х – на початку ХІ ст.ст. мадярські піші і кінні воїни були озброєні мечами, що залежно від форми і довжини леза виконували функції рубаючої і колючої зброї. Але ще довго меч і спис служили мадярам тільки в крайніх випадках, головним чином як засіб захисту [172. - С.322].

Знахідки мечів у похованнях тієї пори не часті. В області Шомоди від оз.Балатон до р.Драви вони взагалі не зустрічаються. Найчастіше поховання з дволезовими мечами західно- і північноєвропейських типів зустрічаються поблизу центрів областей – нових королівських ранньофеодальних адміністративних центрів. Вони характерні для часу правління Гези (кінець ІХ ст.).

Фахівці вважають, що частина дволезових мечів була захоплена мадярами у моравів після вирішального бою з ними. А.Руткаї та Б.Хроновський стверджують, що частина мечів (у т.ч. відомий меч із давньомадярського поховання в с.Черни Брод у Словаччині) була виготовлена слов'янами в ІХ ст. [39. - С.16]. Хоча і моравські мечі ІХ ст. були в основному не місцевого, а іноземного виробництва. Вони виготовлялися (як і більшість мечів Київської Русі) на Рейні або в Північній Європі, звідки і потрапили у Моравію. Подібні мечі відомі в похованнях з конем на території сучасних Словаччини, Угорщини, Закарпаття [39. - С.15-16].

Більшість мечів мадярів [61] за загальноєвропейською класифікаційною схемою Я.Петерсена відносяться до типів "В" і "Н". Їхні клинки прямі, плоскі, двосічні, що злегка звужуються до вістря. Середні розміри клинка: довжина 81см,

ширина 6,5см, товщина 2см. Рукоятка має слабкий вигин, від клинка вона відділена неширокою, прямою хрестовиною [31. - С.177]. Мечі типу “Н” – найпопулярніші мечі й у Європі, й у Київській Русі, де їх знахідки зустрічаються майже у всіх районах Русі [51. - С.27]. Їх виготовляли в одній з рейнських майстерень. Широкому поширенню цих клинків сприяла простота обробки рукоятки – набивання сріблом по залізу з орнаментом у вигляді рівномірно розташованих вертикальних смуг.

У Північній Європі використання мечів типу “Н” обмежується 850-950 рр. [62. - С.125]. Це був один з ранніх типів кароляїнських мечів, що застосовувалися вікінгами. У Київській Русі він відомий з кінця IX ст., до другої половини X-XI ст.ст. [51. - С.27]. У цих мечів вузьке пряме перехрестя без ребра і неорнаментоване трикутне у фас і профіль наверхшя.

Мечі типу “S” існували в Угорщині в другій половині X – на початку XI ст.ст. [59. - С.165]. Через їхню високу вартість, пов’язану з декоруванням рукоятки меча, вони були надбанням вузького соціального прошарку військово-феодалної знаті [48. - С.40]. Навіть у Скандинавії мечі цього типу знаходять тільки в похованнях дружинників високого рангу [62. - С.125].

Найбільш близькі аналоги таких мечів серед східноєвропейських знахідок - мечі з району Дніпровських порогів [51. - С.28. - Рис.4,1,2], та із с.Салмани (Болгарія) [48. - С.37]. Техніка нанесення візерунків на їхні рукоятки - срібне набивання з джгутовим плетивом. Найчастіше на цих мечах стоїть тавро ULFBERHT.

Піхви, виготовлені з дерева і шкіри, не збереглися в похованнях [63. - С.417-438]. Дійшли тільки їхні бронзові наконечники. Деякі їх типи добре відомі в Західній і Північній Європі, Київській Русі [57. - Табл.42], Прибалтиці [64. - С.105-132; 65. - С.126. - Рис.13; 16,1; 17], Волзькій Булгарії [48. - С.46], Румунії [59. - С.126. - Рис.1; С.124. - Табл.7,1]. Наконечники декорувалися зображеннями фантастичних звірів і рослинним орнаментом.

У VIII-X ст.ст. на озброєнні мадярів були бойові сокири з двома парами округлих щекавиць і невисоким підчотирикутним обушком. Їхнє походження сягає в перші століття н.е. У Східній Європі вони були найбільш поширені в цей час у

булгар і аланів Подоння, мордві і слов'ян, які контактували з ними. В.П.Левашова навіть вважає їх типово болгарською формою [66. - С.39-105]. Бойові сокири “руського типу”, за І.Ерделі, потрапили у військо мадярів разом з найманцями – русами і варягами. Їхні поховання відомі на північному сході нинішньої Угорщини (с.Бестерец, Домбрад). Звідти походять знахідки бойових сокир, подібних до бойових сокир Київської Русі.

Вершники мадярів явно віддавали перевагу клинковій зброї перед древковою. Проте дослідники вказують, що подібно до інших кочівників, крім шабель, воїни-кавалеристи були озброєні списами [39. - С.15]. У їхньому бойовому застосуванні мадяри досягли великих успіхів [67]. Поява метального списа, а згодом, метальної палиці сприяло підвищенню точності і сили удару зброї. Використання списометалки збільшило дальність польоту списа.

Мадярські воїни з успіхом використовували й іншу металюну зброю - лук і стріли. Максимальна дальність стрільби з лука досягала 400-500м. Стрільбі з лука угорці училися ще в дитинстві, і він у майбутньому ставав головною, основною зброєю при нападі.

Лук мадярів був складеним, виготовленим з дерева, кістки і сухожилів. Він відзначався високими тактико-технічними характеристиками – великою дальністю стрільби, високою купчастістю бою і пробійною силою. Його використання поряд зі специфічною тактикою легкої кінноти, завдяки якій удавалося переслідувати і знищувати супротивника при власних мінімальних втратах, часто визначало перемогу мадярських лучників на полях багатьох битв, особливо в сутичках з непередготовленим і захопленим зненацька супротивником [68. - С.24]. Чим заможнішим був воїн, тим більше стріл клали в його поховання [31. - С.177].

Сагайдаки у мадярів були схожі на сагайдаки руських дружинників. З кінця IX до початку XI ст.ст. [69. - С.20] у мадярів існували напівциліндричні сагайдаки розміром 40x11-14см. Їхній футляр виготовлявся з обшитого шкірою лубу, а основа – донна частина у вигляді злегка вигнутого коритця – з міцної прикореневої частини берези. Нижня третина сагайдака покривалася берестом, а самий низ оббивався смугою листової бронзи чи заліза. У верхній частині сагайдака на довгих

лопатеподібних крилах кріпилася бронзова або залізна петля (чи дві) для пристебнування до пояса. На нижньому ремені розміщувався гачок. Подібні сагайдаки були також поширені у ранніх булгар [40. - С.21].

Збереглися залишки круглих кочівницьких щитів. Відомі личини для захисту обличчя у бою, у т.ч. парадні [31. - С.174].

Бойовий пояс мадярського воїна являв собою ремінь, багато оздоблений металевими деталями. До нього кріпилися шабля і ніж [22. - С.159]. Поясні набори служили ніби “паспортом” воїна, їх дарували за військові заслуги, вони вказували на те місце, яке посідав воїн у військовій і адміністративній ієрархії [27].

У 1899 р. було розкопане поховання в кургані поблизу с. Бабичі Черкаської обл. [100. - С.358. – Табл.3.2 - 18]. Г.Ф.Корзухіна, А.М.Обломський, В.Є.Родникова [200. – С.122, 161] і А.В.Комар [300. – С.120] набір бляшок для прикраси обладунку бойового коня, знайдений у цьому пагорбі віднесли до старожителів антів. Проте бляшки цього набору дуже подібні до бляшок із Суботицького могильника [400. – Рис.1, 5, 10. – Рис. 7, 4] і деяких поховань кочівників Приуралля й Алтаю другої половини VIII – IX ст.ст. Це говорить про те, що курган поблизу с.Бабичі відноситься до мадярських поховань періоду 838 – 890 р. “Таке глибоке проникнення мадярів у лісостеп не дивне, з огляду на дані “Повісті временних літ” про їх появу під Києвом (датування 898 р., швидше за все, довільне, оскільки вже у 896 р. мадяри зайняли Паннонію). Очевидно, східно-тюркський вплив на поясні і збруйні набори у VIII ст. не поширився далі Приуральського регіону, і тільки у IX ст. з переселенням мадярів окремі деталі проникли в Причорномор'я, а потім у Центральну Європу” [300. – С.120].

Кінське спорядження відоме за стременами, підпружними залізними застібками, вудилами, залишками сідел, декоративними бляхами прикраси обладунку [32. - С.118]. Найчастіше в могилах зустрічаються стремена і вудила. Стремена досить однотипні, грушоподібні за своєю формою, прикрашалися срібною інкрустацією. Підніжка стремена найчастіше округла, профільована. Великі і важкі стремена воїнів забезпечували безпеку вершника, щоб, коли кінь знаходився у русі, можна було легко поставити ногу в стремено. Вважають, що мадярське стремено

удосконалене на основі азіатських прототипів VI-VIII ст.ст. [31. - С.178]. Іноді користувалися і дерев'яними стременами [70].

Дерев'яні сідла не збереглися, дійшли тільки їх залізні і кістяні обкуття. Реконструкцію мадярського сідла запропонував Д.Ласло [26. - С.139]. Вважають, що мадярське сідло з високими передніми і задніми луками було запозичене їхніми предками у саків [71. - С.191].

Вудила мадярських бойових коней були різноманітними - від простих, із двома і чотирма кільцями, до вудил із залізними і кістяними псаліями. Відомо безліч залізних вудил.

Широко використовувалася мадярськими воєначальниками парадна зброя. Особливо багатим на неї виявилось поховання у Коробчино на Дніпропетровщині. “Серед його супровідного інвентарю були ... залізна шабля із срібним обкуттям піхов, багато орнаментована рослинним орнаментом, золоті накладки, золота лицьова маска, залізні стремена і стріли. Це одне з найбагатших поховань мадярського вельможі” [500. – С.212].

У цілому, мадяри вже до кінця XII ст. майже цілком перейшли на західноєвропейську зброю. Важкоозброєні рицарі-вершники XII ст., ставши головною силою феодалної армії, на зразок західноєвропейських, мали на озброєнні меч, важкий спис, іноді сокиру з довгою рукояткою, булаву, палицю. З захисного спорядження використовували панцир, щит, шолом. Тільки печеніги, які проживають на території Угорщини, і секеї - особлива група мадярів (ті й інші - “засічні люди”), ще мали колишній, степовий комплекс озброєння [39. - С.16]. Більш досконале озброєння спричинило зміни в організації війська мадярів, що в підсумку стало одним з вирішальних факторів утворення ранньофеодальної мадярської держави.

Висновки

Співвідношення комплексу озброєння і ступеню соціально-економічної еволюції суспільства могло бути дуже різним і багатофакторним. Існував і

зворотний вплив розвитку зброї на удосконалення ремісничого виробництва. Проте визначальним фактором є залежність військової справи від рівня розвитку озброєння і соціальної структури суспільства. Це наочно підтверджує історія еволюції озброєння і військового мистецтва держав Східної Європи.

У цілому, незважаючи на фрагментарність знахідок озброєння, усі вони складають елементи єдиного комплексу бойових засобів воїнів різних держав. У епоху середньовіччя подібні процеси в розвитку зброї спостерігалися на великих територіях. Схожість ця була пов'язана зі спільністю соціальних умов і з їхньою етнічною специфікою [209.-С.11-12]. У Східній Європі, що у цілому відрізнялася певною єдністю матеріальної і духовної культури [210.-С.72-82], озброєння також являло собою єдиний комплекс бойових засобів. Незважаючи на "мозаїчність", неповноту й уривчастість збережених комплексів військових старожитностей, вони дають можливість робити висновки про характер і розвиток хозарського, болгарського і мадярського озброєння в цілому.

Увесь цей комплекс озброєння можна представити у вигляді ряду підсистем: рицарського і престоного, вершницького і піхотного, місцевого і привізного і т.д. Його можна розглядати як на одному часовому зрізі, так і в розвитку. За рідкісним винятком немає збережених повних наборів, але при зіставленні з комплексами, що застосовувалися іншими народами, можна зробити висновок про їх реальний склад та існування. Це прослідковується при порівнянні комплексів масової і рицарської зброї і спорядження країн Східної Європи і Київської Русі, що знаходилися на порівнянній стадії суспільно-економічного розвитку.

Виявлення взаємозв'язків хозарського, болгарського і мадярського озброєння зі "зброями війни" інших областей Східної Європи, поряд із з'ясуванням місцевої специфіки, дає можливість визначити їх місце і значення у євразійському розвитку військової техніки. Тому зброя і спорядження є не тільки показовим джерелом в історії військової справи, але і важливим діагностуючим показником рівня воєнно-історичного розвитку всього східноєвропейського регіону в ранньому середньовіччі.

У галузі озброєння йшла активна взаємодія. Ворогуючі сторони цікавилися зброєю супротивника і запозичали з нього усе найпрогресивніше. "У озброєнні

кочівники ніколи не відставали від будь-яких своїх сусідів, а нерідко і випереджали їх” [211. – С.148]. На стадії навали кочівники втрачали загальну культуру держави, з якої вийшли, але вони несли із собою всі досягнення цієї держави в галузі зброї. Досягнення ці були, як правило, дуже значними, оскільки в цих державах із синкретичною в основі своєї культурою були сконцентровані виробничі досягнення всіх завойованих і сусідніх з ними держав [211. – С.148-149].

Незважаючи на те, що важкоозброєна кіннота й у хліборобів, і в кочівників була зовні майже однакова – заковані в броню і кольчугу вершники і коні, різниця між ними все-таки була разючою, про що добре були інформовані давньоруські літописці, які протиставляють кочівницьку шаблю руському мечу, кочівницькі стріли руським броні і щиту і т.д. [212. – С.12, 55]. Обмін зброєю відбувався звичайно в мирні періоди – під час укладення миру, при торговому обміні і значно рідше – під час війни і навіть безпосередньо на полі бою [211. – С.149].

Розвиток клинкової зброї у середньовічних народів Східної Європи має багато спільного. Усі вони, маючи глибокі культурні й етнічні корені, вступили в друге тисячоліття, маючи у складі комплексу озброєння основною клинковою зброєю шаблю. Військові контакти із сусідами і феодалізація суспільства викликали необхідність бойового використання двосічного меча. І якщо в Київській державі меч уже давно існував, то у каганаті й у Булгарії такий перехід відбувся тільки наприкінці IX – на початку X ст.ст. Хоча сама історія появи й еволюції мечів у цих держав істотно розрізняється.

Важливим компонентом, що свідчить про єдність військових традицій країн Східної Європи, у військовій сфері є спорядження бойового коня – вудила з наголів’ям, сідла зі стременами, прикраси спорядження. Основним же компонентом, що безпосередньо стосується вершництва, є зброя і захисне спорядження, а також типовий для воїна-кочівника атрибут – бойовий пояс, що складається з наконечника, пряжки і набору бляшок. Бойові пояси служили рицарським знаком воїна, що відігравали ту ж роль, що і золоті шпори у західноєвропейського воїнства [211. – С.152]. Культурна спільність виражалася й у однакових зображеннях вершників і коней, розкиданих на скелях і каменях по всьому євразійському середньовічному

степу, а також у своєрідності орнаментів, що є по суті складними і дуже абстрагованими ідеограмами духовного життя населення, яке створило їх. Питання формування й існування у середньовічних степах культурних спільностей пов'язані з закономірностями соціально-економічного й етнічного розвитку кочового населення Євразії. Культурна спільність була своєрідною для кожної епохи, вона змінювалася в часі, але майже не змінювалася в просторі. Усі численні виділені археологами культури є локальними чи локально-тимчасовими варіантами величезної і складної кочівницької (вершницької) культурної спільності, що охоплює у кожен епоху весь євразійський степ. Найнаочніше це виявлялося в озброєнні воїнів різних кочівницьких державних утворень.

У каганаті комплекс озброєння і спорядження бойового коня був постійний. Це був типовий комплекс вершників-воїнів [213. – С.74]. Він складався із шаблі, лука, стріл у сагайдаці, бойової сокирки і зрідка списа. З захисного озброєння застосовувалися кольчужні і бойові пояси. У народів, що складають населення каганату, з різним похоронним обрядом був характерний і свій комплекс озброєння. Для аланів це були шабля, бойова сокирка, лук зі стрілами. Для болгар – шабля, спис, лук зі стрілами, бойових сокир вони майже не використовували. Воїни, поховані за обрядом трупоспалення, були озброєні шаблями, списами, кинджалами і луками. Таким чином, у всіх народів постійно в комплексі озброєння були шаблі, луки і стріли. Інше озброєння досить помітно комбінувалося.

Певна відмінність в озброєнні у різних етносів помітна навіть у межах однієї культури. Військо аланів Подоння (осіле населення інкорпороване в кочівницьке середовище) було головним чином пішим, озброєним в основному сокирами. Наконечники їхніх стріл майже винятково трилопатеві. У болгар найважливішим видом зброї були піки. Більшість наконечників їхніх стріл – плоскі. Для тюрко-угрів (могильники з обрядом трупоспалення) майже в однаковому ступені характерні списи і бойові сокири. Серед наконечників стріл переважали трилопатеві і вузькі грановані (броньбійні) [214. – С.114-115].

Видовий і типологічний склад комплексів озброєння різних регіонів каганату досить різко розрізнявся. Так, в арсеналі салтівських воїнів значне місце займали

сокири – чекани. Використовувалися, хоча й набагато рідше, кистені. Ці види зброї північнокавказького походження, у міру просування на схід зустрічаються усе рідше. На Південному Уралі кистенів нема. У південноуральських і поволзьких степовиків луки зі стрілами знайдені в 58,4 і 72,4% військових поховань, у той час як для Подоння ця цифра складає всього 17,7% [214. – С.115].

Хронологічні зміни озброєння каганату найбільш наочно прослідковуються на бойових сокирках і почасти на шаблях. Рання форма сокирок характеризується наявністю квадратного чи круглого в розрізі молоточка-обуха. Пізніше обушок став плоским, що наближається за формою до леза [213. – С.74]. Еволюція шабелів в основному стосувалася зміни довжини їхнього клинка: довгі прямі клинки перетворюються в досить короткі, але теж прямі й однолезові. Найбільш типовим перехрестям було витягнуто-ромбічне, з потовщенням у місці з'єднання рукоятки з лезом. Проте, зустрічаються і прямі перехрестя, а також С-подібне з квадратними потовщеннями на кінцях [213. – С.74].

Кожен воїн мав набірний бойовий пояс. Він відігравав роль своєрідного знака військової відзнаки: чим більше на поясі бляшок - тим вищий ранг воїна [215. – С.164]. Стандартом можна вважати збруйний набір бойових коней каганату. До нього входили стремена, вудила, бляшки і бляхи, що прикрашали обладунки і підпружні пряжки. Для аланських кінських уборів були характерні також начільники – великі бронзові чи позолочені налобні бляхи з трубочкою для султанчика в центрі.

Збройова культура Хозарського каганату VIII – IX ст.ст., є культурою сформованого в ті сторіччя в донських, прикаспійських і приазовських степах державного об'єднання з досить високо розвиненою економікою. Єдність збройової культури підтверджує, що створена вона була в рамках одного політичного об'єднання з єдиною військовою організацією. Локальні варіанти культури виникали у зв'язку з тим, що до каганату входило кілька основних народів – аланів, болгар, мадярів і власне хозарів. За своїм походженням комплекс озброєння каганату був пов'язаний як зі сходом (Сибір, Центральна Азія), так і з місцевим східноєвропейським середовищем. Розвиток майже усіх видів озброєння йшло не

стільки шляхом створення нових форм, скільки в напрямкі удосконалення існуючих, причому на цей процес впливали фактори різного порядку. Його еволюційний, поступальний характер значною мірою був обумовлений тим, що середньовіччя стало часом найвищого розквіту холодної зброї, створення його найдосконаліших зразків, багато з яких без яких-небудь істотних змін існували в Східній Європі протягом наступних сторіч.

При оцінці комплексу озброєння болгарського війська виявляється його корінна відмінність практично за усіма видами зброї від арсеналу сусідніх фінно-угорських народів. Помітно розрізняється також болгарське і кочівницьке озброєння, у першу чергу, за набором дружинної зброї (мечі, піки, рогатини, булави, захисне озброєння) і кінським спорядженням (шпори, стремена). Найбільш близький болгарському і за окремими елементами, і за тенденціями розвитку давньоруський комплекс. Майже тотожні шаблі і їх перехрестя, мечі, піки, списи, булави, кистені, залізне обладнання і частина спорядження бойового коня. Відмінність була в деталях: на Русі віддавали перевагу шпорам, а в Булгарії – батогам; на Русі панував романський меч, а в болгар – шабля. Крім того, болгарські дружинники були озброєні трохи легше, ніж давньоруські. У Булгарії X-XIII ст.ст. не зафіксоване використання кінських лат, кольчуг з довгими рукавами, кольчужних панчів і рукавичок, наручів, поножів тощо. Проте, як справедливо помітив А.М. Кирпичников: "використання або невикористання тих чи інших військово-технічних пристроїв найчастіше знаходить виправдання в конкретно-історичній обстановці і зовсім не свідчить про спад розвитку" [216.-С.74]. Полегшене озброєння волзьких болгар пояснюється необхідністю боротьби з кіннотою кочівників і піших ополчень фінно-угорських племен. Подібність між руським і болгарським арсеналом стає особливо помітним наприкінці XII – у першій половині XIII ст.ст., що виражалось у використанні романських мечів, складнофігурних булав, сплосчених кистенів, лускатого обладунку, шоломів з масками і шпор із зубчастим коліщам. Близькість комплексів озброєння цих двох найбільших держав Східної Європи носить не випадковий характер, а є наслідком порівнянного рівня суспільно-політичного, економічного і

військово-технічного розвитку. У той же час болгарський комплекс озброєння мав і ряд рис, характерних для місцевих фінно-угорських племен [217; 218; 219; 220].

Важкоозброєний болгарський вершник мав на озброєнні шаблю, рідше меч, піку або спис, булаву, кистінь, іноді бойову сокирку, кинджал, лук і стріли, а також металеве обладнання чи кольчугу, шолом, щит, стремена, вудила, сідло й іноді шпори. Саме ці воїни-списоносці складали ядро війська і міццю свого таранного удару вирішували результат бою. Значна роль у бойових діях кінної дружини була помічена руськими літописцями, що неодноразово згадували про неї, оповідаючи про зіткнення з булгарами в 1164, 1183, 1220 рр. Ці феодалні дружини на полі бою діяли згуртованими масами і могли гнучко реагувати на мінливу бойову обстановку. Саме їх можна назвати рицарськими, враховуючи при цьому їхню східноєвропейську специфіку. Ці контингенти не були численними, але за роллю і значенням на полі бою вони перевершували все інше військо, будучи вирішальною силою болгар під час бойових дій, а їхній набір зброї і військового спорядження визначив розвиток усієї військової справи населення Булгарії [221.-С.136].

На відміну від комплексу озброєння болгарського дружинника, комплекс озброєння інших контингентів війська вичленувати складніше. Основну його частину складали воїни, що мали лише окремі види зброї ближнього бою і захисного спорядження. Їхнє спорядження включало весь набір масового озброєння в різних сполученнях, серед якого визначальним була універсальна зброя ближнього бою і метальна зброя. Відмінність дружинного набору від зброї іншого війська була не в тому, що рядові воїни не застосовували якісь бойові засоби (немає сумнівів, що вони могли використовувати і списи, і бойові сокири, і навіть шаблі), а в систематичному застосуванні клинкової зброї і регулярному використанні металевого захисного спорядження. Іншою особливістю, що відрізняє озброєння незначної частини війська від спеціалізованого дружинного, була його велика універсальність. У цілому арсенал бойових засобів легкоозброєних вершників і піхотинців уключав лук і стріли, бойовий ніж, бойову сокиру, можливо, спис, кистінь, щит, а обладунок складався зі шкіряного панцира і шолома. У межах цього набору озброєння могли бути деякі розходження, обумовлені складним соціальним

складом болгарського війська (вільні общинники, городяни і воїни, що споряджаються за рахунок феодала, та ін.).

Легкоозброєні загони вершників у болгар існували з IX-X ст.ст. до XII ст. Їхню участь у бойових діях зафіксували давньоруські джерела. У цей період зростає їхнє значення на полі бою, чому надзвичайно сприяло поширення у болгар складних луків. Збільшується розмаїтість наконечників стріл, особливо бронебійних типів, що помітно посилило стрілецьку міць легкоозброєної кінноти. У бою вона виконувала допоміжні функції (зав'язка бою, переслідування тощо.), а до кінця XII ст. поступово почала виділятися в окремі загони, що діяли на комунікаціях супротивника, вели розвідку боєм та ін. Особлива роль відводилася цим загонам при зіткненнях з кочівниками. У такому бою вони іноді могли за підтримкою дружини самостійно вирішити результат бою.

Крім кінного війська, у болгар існувало і піше. Початок їх формування відноситься до X ст., коли осіле землеробське населення Булгарії почало поставляти допоміжні піхотні загони у військо правителя. Проте ні тоді, ні пізніше, у XI ст., ці загони не відігравали великої, скільки-небудь помітної ролі в бою, будучи свого роду живою польовою фортецею. Не випадково, що їх практично не фіксують письмові джерела. Дані археології дозволяють розширити уявлення про озброєння цих воїнів. Воно включало: сулиці, списи, секири. Деякі з видів піхотної зброї потрапили до арсеналу болгар завдяки військово-політичним контактам із сусідніми фінно-угорськими народами (двошипні дротики й асиметрично-ромбічні списи), що відображає входження місцевих племен до складу війська Волзької Булгарії, а також прагнення болгар поповнити свій набір піхотної зброї, освоюючи досвід сусідів [222; 223]. У другій половині XII ст. комплекс озброєння болгарського піхотинця помітно змінився. Він поповнився широким подовжено-трикутним, подовжено-листоподібним і лавролистим списами, сокирами з клиноподібним бойком і відтягнутим з виїмкою лезом і невеликим обухом, а також секирами, подібними до робочих типів. Крім того, піхота спорадично застосовувала металеве і захисне озброєння. Поступово, у зв'язку з поширенням металевих артилерій і самострілів наприкінці XII – на початку XIII ст.ст. зросла роль зброї дистанційного бою [224;

225; 226; 227.-Рис.13, 1; 228.-С.82]. Перетворення піхотної зброї в передмонгольський час не випадкове, воно відображає загальний підйом значення піших ратей. У той же час такі види зброї, як рогатини, металльні сулиці, лук і стріли, деякі типи сокир і мигдалеподібні щити, могли належати піхотинцям і з більш різноманітним, спеціалізованим спорядженням.

У часи розквіту Булгарії її комплекс озброєння складався з мечів, палахів, шабел, кинджалів, ножів, списів, дротиків, бойових сокир, булав, кистенів і засобів захисту воїна - обладунку, кольчуг, шоломів і щитів. Еволюція комплексу озброєння йшла у бік диференціації його застосування: одні види і типи озброєння ставали усе більш вузькоспеціальними, для суто військових функцій, а інші – більш універсальними, придатними і для бою, і для господарства. Таке удосконалювання озброєння відображало наявність у війську двох верств воїнів – професіоналів і ополченців. Обладунок розвивався у бік поважчання, розвивалися бойові засоби з підвищеною проникаючою здатністю або високими ударними якостями. Особливо наочними зміни в комплексі озброєння стали наприкінці XII – на початку XIII ст.ст. У цілому ж упровадження військово-технічних нововведень було пов'язане з удосконалюванням комплексу озброєння заможного воїна-професіонала. Але розвиваючись найбільш динамічно, він визначав рівень розвитку зброї, спорядження і збройової культури Булгарії. Масова зброя, стаючи усе більш універсальною, забезпечувала високу бойову надійність і розмаїтість. Її еволюція свідчить про підвищення ролі допоміжних родів військ — піхоти і легкої кінноти, скорочення озброєності населення Булгарії. Універсалізація масового озброєння була пов'язана з необхідністю використання різних зразків озброєння як у бойовій практиці, так і на полюванні.

Комплекс озброєння булгар XII-XIII ст.ст. характеризує основний кістяк їх війська як феодалну рицарську дружину з різноманітним арсеналом зброї і спорядження. У передмонгольський час він включав піки, шаблі, булави, лускаті обладунки, щити, шоломи (іноді з маскою-забралом), стремена, зрідка шпори. Такий рицарський набір міг скластися тільки в умовах бойової практики, коли результат бою вирішувався у зіткненні важкоозброєних воїнів, які застосовували таранний

удар списом. Мобільна, добре озброєна дружина здатна була вести боротьбу з кіннотою кочівників. Рицарська кавалерія складала ядро болгарського війська і своїм ударом могла вирішувати результат бою.

Крім професійного озброєння, виділяється набір зброї легкоозброєних вершників і піхотинців – лук і стріли, бойова сокира, спис, кистінь, щит, а іноді кольчуга, шкіряний обладунок і шолом. Завдяки удосконаленню масової зброї і спорядження, збільшувалося значення легкої кінноти, що виконувала особливі завдання (розвідка, зав'язка бою, дії на комунікаціях супротивника). Поступово зростала роль піхоти як у польовому бою, так і особливо в бойових діях при захисті укріплень і в річкових походах.

Схожими шляхами розвивався комплекс озброєння мадярів. Еволюція їх озброєння знайшла відображення й у зброї древньої Русі. Вважають, що “саме від угорців слов'яни запозичили новий вид зброї – шаблю певної форми” [229. - С.199; 230. - С.192]. На озброєнні воїнів Київської Русі існували шаблі так званого першого (за А.М.Кирпичниковим) типу. Однак неправильно було б відносити їх тільки до мадярських, тому що “...у IX-XI ст.ст. вони були поширені від Північного Поволжя і Передкавказзя до Угорщини” [213. - С.149; 232. - С.27]. Щодо національної належності цього типу шабел – він скоріше аланський [232. - Рис.15], хозарський, “салтівський”. Хоча пізніше шабля була дуже розвинена в середньовічній Угорщині й у пізнє середньовіччя була запозичена багатьма народами Східної Європи [233. - Рис.27, 28]. У Київській Русі суперництво меча і шаблі, що виникло в результаті військового і технічного зіткнень важкоозброєного європейця і рухливого кочівника, відображає не тільки взаємовплив Заходу і Сходу, але і розмаїтість умов внутрішніх і зовнішніх воєн, умов, що вимагають використання в потрібний час найефективнішої зброї. Цим було викликане суперництво в Київській Русі меча і шаблі, що на багато сторіч визначило своєрідність у розвитку російської й української холодної зброї [233. - С.371; 51. - С.67].

А.М.Кирпичников писав: “У ранньофеодальній Європі існували дві країни, дуже подібні щодо застосування клинкової зброї. Це Угорщина і Русь. У цих країнах подібність військових і тактичних умов, зіткнення з різними прийомами боротьби

породили одночасне вживання прямої і скривленої рубуючої смуги. Розходження полягало в тому, що мадяри, почавши із шаблі, прийшли до меча, а руси, почавши з меча, прийшли до шаблі” [235. - С.370].

Дослідження фактичного матеріалу показало, що в VII - X ст.ст. комплекс озброєння, властивий тому чи іншому державному утворенню, тій чи іншій кочівницькій культурі, мав визначену специфіку, що виражалася в переважному побутуванні, або навпаки, майже повній відсутності окремих типів, рідше видів зброї чи кінського спорядження. Ця своєрідність була обумовлена впливами, що йдуть від сусіднього осіло-землеробського населення і з азійського кочового Сходу. При поясненні цього явища варто мати на увазі існування певних традицій і враховувати особливості військової справи конкретних етнічних груп, у тому числі кочівників, що входять у державне утворення.

Порівняльне вивчення наборів озброєння з військових поховань східноєвропейських воїнів VII - X ст.ст. дозволило визначити, що протягом розглянутого часу їх озброєння, спорядження і тактика бою зазнавали істотних змін, пов'язаних, насамперед, з висуванням на перший план засобів і методів бою. Зміст й інтенсивність цього процесу визначалися характером соціально-економічного розвитку того чи іншого суспільства і насамперед рівнем седентаризації.

У цілому можна зробити висновок, що комплекс хозарського, болгарського і мадярського озброєння був системою, що розвивається, яка постійно засвоювала досягнення і Заходу і Сходу, переломлюючи їх крізь призму своїх традицій і потреб, йдучи у руслі загального розвитку середньовічної військової техніки [221.-С.138]. Він включав необхідну кількість предметів озброєння. Його розвиток і модифікація визначали динаміку військової справи в цілому. Східноєвропейська зброя пройшла значний шлях розвитку від ранньофеодального, близького кочівницькому, до різноманітного середньовічного комплексу зброї, типологічно подібного давньоруському. Культурно-історична типологія та зброєзнавча характеристика різних видів озброєння показують, що основу еволюції хозарської, болгарської і мадярської зброї складала зміни її традиційних провідних видів – мечів, палахів, шабел, кинджалів, списів, дротиків, бойових сокир, булав, кистенів, що постійно

доповнювалися новинками і запозиченнями, які відповідали умовам місцевої бойової практики. Всі інновації були не випадкові і пов'язані з появою і розвитком феодального рицарського озброєння – мечів, пік, сокирок і булав. Комплекс озброєння включав одночасно зброю, характерну і для легкоозброєного вершника – списи, кистені, сокирки, і для піхотинця – списи, бойові сокири, і для кінного дружинника – шаблі, мечі, кинджали, піки, булави.

РОЗДІЛ 3

Війни і воєнне мистецтво хозарів, волзьких булгар і мадярів

3.1. Війни і воєнне мистецтво Хозарського каганату

У 40-60 р. VIII ст. частина аланського населення, що заселяло Прикавказзя, рушила на північ – на нові землі. З одного боку на аланів величезною вагою навалилися араби [1.-С.91, 183], з іншого боку – вони входили до складу Хозарського каганату і його правителі насильно почали переселяти аланів на далекі прикордонні землі [2.-С.26]. У спокійні північні простори відійшло з прикавказьких степів болгарське і хозарське населення каганату. У такий спосіб на слов'яно-хозарському прикордонні осіли нащадки слов'ян VIII-IX ст.ст, степняків-кутригурів та ін. [3.-С.269], алани, праболгари, узи. Новий етнічний масив, ймовірно, пізніше став називатися “ясами”, у візантійських джерелах це “асії” чи “аси” [4.-С.260; 5.-С.26-28]. Населення цієї далекої окраїни каганату почало відігравати роль своєрідного “козацтва”. Основними його функціями були охорона прикордоння і проведення в життя наступальної політики каганату на західних і північно-західних сусідів [6.-С.248, 282]. Саме ці люди склали салтово-маяцьку культуру, що стала державною культурою Хозарського каганату [7, 8, 9, 10], яку справедливо ототожнити ... з культурою Хозарського каганату – однією з найяскравіших культур раннього середньовіччя [6.-С.7, 270].

Заселення степу і лісостепу на кордонах Русі було винятковим діянням каганату. З разючою швидкістю кочове населення перетворювалося в осіле, воєнізоване. Гігантський військово-господарський табір від Дону до Дніпра складався із сотень поселень. Тільки у Подонні він займав більше 100 тис. км [11.-С.163]. На слов'яно-хозарському прикордонні відомі близько 300 в основному укріплених поселень VIII-початку X ст.ст. Кам'яні фортеці розташовувалися в 10-20 км одна від іншої і створювали, власне кажучи, суцільну лінію могутніх укріплень. Упритул до цієї лінії з півночі і заходу підходили городища і поселення слов'ян [6.-С.7]. Більше десятка могутніх хозарських фортець розташовувалися на

берегах Дону, Сіверського Дінця й Оскола – на рубежі, що проходить трохи південніше лінії Воронеж - Старий Оскол – Белгород – Харків. Це були плацдарми для нападів на Русь. Біля фортець розташовувалися залізобудівні підприємства і майстерні для виробництва зброї [12.-С.18]. Лінія фортець мала, очевидно, продовження на південний захід – південніше лінії Красноград – Дніпропетровськ – Кривий Ріг [1.-С.187]. Навколо цих фортець існували численні і багатолюдні поселення. Усі їхні жителі перебували на військовій службі каганату.

З часу свого утворення каганат вів численні війни. У VII ст. він воював з булгарами, частину їхніх племен підкорив, а інших під проводом Аспаруха змусив піти на Дунай. Воювали хозари і з арабами за Закавказзя, хоча і не змогли там затвердитися. У VII ст. хозари воюють з Візантією, до початку VIII ст. вони забирають у неї Таманський півострів, Боспор, степовий Крим, південно-західне узбережжя Кримського півострова, за винятком Херсонеса [13.-С.23; 7.-С.196]. На цих територіях і особливо в Криму “з’являються фортеці, що є, власне кажучи, базами військових загонів і родових гнізд військово-дружинної знаті, що знаходиться у васальному стані до царя Хозарії” [14.-С.13].

Гегемонія каганату поширювалася на південну і середню Русь. Реальною була загроза підпорядкування хозарам і північнослов’янських і фінських земель, перехід під контроль торгового шляху зі Сходу в Прибалтику і взагалі в Західну Європу” [15.-С.3-20]. Про ці часи є розповідь у “Повісті временних літ”: “І знайшли їх хозари...і сказали: “Платіть нам данину”. Поляни, порадившись, дали від диму по мечу, і віднесли їх хозари до свого князя і до старійшин, і сказали їм: “От нову данину знайшли ми” [16. - С.73]. Під 858 р. літопис повідомляє: “Хозари имаху на полянех, і на северех, і на вятичех, і маху по беле і веверице від дому” [17.-С.18]. А під 862 р. говориться, що “...ми сидимъ родъ ихъ, платяче данину хозарамъ” [17.-С.18]. Данину хозарам платили ще і радимичі, тобто в цілому приблизно половина території Русі, розташована південніше Оки і верхнього русла Дніпра.

Є всі підстави вважати, що при Аскольдї і Дїрі (60-80-і рр. IX ст.) йшла війна Русі і Хозарського каганату [11.-С.184]. Саме в результаті цієї війни “хозарська влада була переможена на власне “Руській землі” [18.-С.48] і вона була звільнена від

хозарської данини. Проте незабаром каганат, мабуть, знову установив своє панування над південною і північною Руссю і перетворив Аскольда у свого васала. Масуді писав: “Руси... служать у війську царя (хозарського) і є його слугами” [19.-С.193]. “...Мається на увазі вся область, на яку поширюється влада хозарського каганату. А в першій половині X століття влада ця простиралася до басейнів рік Дніпра (і, зокрема, самого Києва) і Оки... Аль-Масуді мав на увазі взагалі східних слов'ян”[20.-С.67].

Справу Аскольда і Діра продовжив Олег, який у продовження свого правління (882-885 рр.) підкорив Києву переважну більшість східнослов'янських племен. І хоча при цьому в літописі немає згадування про військовий конфлікт Русі і Хозарії[18.-С.48], “при князі Олегові йшла русько-хозарська війна” [15.-С.3-20]. Літописець викладає події в такий спосіб: “...відправився Олег на жителів півночі... і не дозволив їм платити данину хозарам, говорячи так: “Я ворог їхній, і вам їм платити нема чого...” Послав Олег до радимичів, запитуючи: “Кому даєте данину?” Вони ж відповіли: “Хозарам”. І сказав їм Олег: “Не давайте хозарам, але платіть мені”. “У літо 883 иде Олегъ... на хозари” [21.-С.18]. Навряд чи каган спокійно дивився як сусідній правитель підкоряє собі два чужих солідних “платників податків” – жителів півночі і радимичів, сказавши: “Аз їм противен, а вам не чому”, тобто взявши оборону обох племінних союзів на себе [6.-С.282].

Кембріджський документ кінця XI - початку XII ст.ст. цілком виразно говорить про русько-хозарську війну X ст.: “Роман же (лиходій) (імператор Візантії) послав також великі дарунки Хальгу, володарю Русі і підбурив його на його лихо. І прийшов він уночі до міста Самбараю і взяв його злодійським способом, тому що не було там начальника, раб Хашманая”. Ймовірно саме тому хозари в помсту Візантії за цей “захід”, організований за допомогою Олега, узяли три їхні міста в Кримських володіннях. Потім каган Хозарії Песах “пішов війною на Хальгу і воював [...] і Бог упокорив його перед Песахом. І знайшов [...] здобич, що той захопив із Самбарая. І говорить він: “Роман підбив мене на це” [22.-С.33-34].

Хозари поводитися агресивно не тільки щодо Київської Русі, але і не давали спокою візантійським володінням у Криму, не боячись конфронтації з боку

наймогутнішої на той час імперії. За “Житієм” св. Кирила, в 860 р. хозари осаджують візантійський Херсонес у Криму, а також нацьковують на кримські володіння імперії союзних з ними мадярів [23.-С.161-162].

“Наприкінці IX ст. Хозарський каганат, що роздирається внутрішніми протиріччями і релігійною смутою, утратив свою ще зовсім недавню могутність, свою завойовану ріками крові славу непереможної держави. Заворушилися притихлі були сусідні народи, одне за іншим почали виходити з хозарської конфедерації племена і племінні союзи” [24.-С.9]. Із середини X ст. Київська Русь усе активніше визначається як домінуюча сила в тих регіонах, де раніше панувала Хозарія. Мова йде, насамперед, про східні торгові шляхи і ринки. Підтверджує це повідомлення царя Іосифа Хаздаю Ібн Шафуту про те, що найважливіша задача Хозарії полягає в тому, щоб не пропускати кораблі русів через устя Волги в Каспійське море [25]. Незважаючи на це, уже незабаром Київська Русь стала постійним фактором у каспійському регіоні.

В умовах боротьби з Візантією хозари були зацікавлені тому, щоб, принаймні, нейтралізувати Русь. Цією обставиною варто пояснювати згоду хозарів пропустити значне руське військо в Каспійське море для грабіжницького набігу на прибережні області, уже добре відомі руським купцям.

За розповіддю Масуді, військо Русі на п'ятистах судах прибуло по Чорному морю до Керченської протоки, щоб через Азовське море ввійти в Дон, а потім перетягти судна на Волгу і потрапити, нарешті, у Каспійське море. У хозарів тут знаходилося міцне укріплення, що охороняло як шлях по воді, так і переправу через протоку по льоду. З цієї фортеці руси відправили лист кагану, ймовірно Венеаміну, з проханням про дозвіл пройти через його країну в Каспійське море. За це вони обіцяли йому віддати при поверненні половину здобичі. У цей час хозари за допомогою аланів відбивалися від коаліції, що навідала на них, з печенігів, гузів [26] і асиїв, організованої Візантією. У таких умовах хозари не могли противитися домаганням Русі і, щоб не придбати нового небезпечного ворога, змушені були погодитися на її вимогу і пропустити руське військо через свою територію.

Прибувши в устя Волги, руси послали кагану обіцяну половину здобичі. Мусульманська гвардія кагана й інших мусульман каганату, довідавшись про це, зажадали перетнути шлях русам і помститися їм за все зло, що вони заподіяли одновірцям. “Дозволь нам, – говорили вони володарю, – розправитися з цими людьми. Вони розбійничали в країнах наших братів і дітей” [7.-С.371]. Каган не зміг противитися цим вимогам, але послав попередити русів, що мусульмани вирішили воювати з ними. Мусульмани зібрали військо й опустилися (з Ітиля) униз по річці. Руси, що порушували торгові зв'язки по Каспійському морю, викликали таке озлоблення в жителів Ітиля, що проти них виступили не тільки мусульмани, але і багато хто з християн, що жили в місті. Зібралось близько 15 тис. вершників. Руси висадилися з кораблів і кинулися на ворогів. Битва продовжувалася три дні. Руси були розбиті; уцілілі від меча, потонули в річці. Убитих по обидва боки нараховувалося 30 тис. чоловік.

Очевидно, цей похід Київської Русі на Каспійське море не був офіційним заходом держави, а “був організований, так би мовити, на свій ризик і страх варязько-руською дружиною, найнятою для війни з Візантією і відпущеною київським князем після того, як потреба в ній минула. Проте трагічний кінець походу не міг не викликати погіршень у відносинах між Руссю і Хозарією, хоча до війни між ними справа, здається, не дійшла” [7.-С.372].

Л.М.Гумільов писав, що близько 900 р. “князівство київських варягів стало васалом громади хозарських іудеїв, що використовувала русів... у війнах із християнами і мусульманами-шіїтами... Київські варяги почали поставляти хозарському царю “данину кров'ю”, посилали підлеглих їм слов'яно-русів помирати за торгові шляхи. А можливо, що русів просто запросив цар Веніамін. Потім цей володар каганату “дозволив” своїй мусульманській гвардії знищити руське військо. Воно своє завдання уже виконало і його знищення було корисним і бажаним, тому що послабляло Русь” [27.-С.187-188].

У битві на суші (для чого руси спішилися) неподалік від Ітиля мусульманів-хозарів з русами були і полонені. Точна їхня кількість невідома. Якась частина їх прийняла християнство, широко розповсюджене в Хозарії, можливо і серед русів,

що жили в Ітилі, а потім, бачачи, що вигідніше стати послідовниками Магомета, звернулися в мусульманську віру, тому що це давало можливість освятити прагнення до військової здобичі і переходити на службу до хозарського кагана, поповнивши собою його гвардію. Служба давньоруських воїнів у тих землях, що ставали об'єктом їхнього нападу, у тих правителів, з якими вони воювали, була в ті часи звичайним взагалі-то явищем [25.-С.6].

У 932 р. Візантія нацькувала на хозарів північнокавказьких аланів. Справа закінчилася поразкою аланів і вигнанням з Аланії християн. Через кілька років після цього, за даними листа хозарського єврея “лиходій Роман” (Роман Лекапін, 929-944 рр.) розпочав жорстокі переслідування проти євреїв, ті в безлічі кинулися в Хозарію [28.-С.117-118; 29.-С.77]. Каган Йосип на переслідування одновірців відповів репресіями проти християн. Тоді візантійський уряд звернувся до руського князя, надіслав йому багаті дарунки для того, щоб руси виступили проти хозарів [28.-С.118]. Кияни прийняли пропозицію, бачачи в ній можливість помститися за віроломний розгром свого війська в 913-914 р. За свідченням листа хозарського єврея, руси напали на хозарське місто Самкерц (сучасна Тамань). Це і була та хозарська фортеця, що замикає прохід з Чорного моря в Азовське і перехід через протоку, коли вона замерзає. Руси хитрістю захопили Самкерц і, забравши там багату здобич, пішли собі. Правитель області, що включала Керченську протоку (“архонт Боспору”), на ім'я Песах, не знайшовши руських дружин, напав на кримські володіння Візантії. Вони завоювали три міста, безліч селищ і обложили Херсон, але, очевидно, не змогли його взяти [28.-С.119].

Далі в єврейському документі говориться, що хозари направилися проти руського князя Хельгу. Руси були розбиті хозарами і змушені були на настійну вимогу хозарів виступити проти своєї спільниці Візантії. “Тоді, – закінчує автор листа свою розповідь, – стали руси підлеглі владі хозарів” [28.-С.120]. Звичайно, ні про яке підпорядкування Русі хозарам у X ст. не може бути і мови. Але інші факти, що повідомляються в листі, не викликають сумніву. Під виступом Русі проти Візантії мається на увазі похід Ігоря на Константинополь у 941 р. Будучи розбитими на морі і на суші, Ігор із залишками флоту втікав до Боспору Кіммерійського [30],

тобто до Керченської протоки, а інше руське військо повернулося назад по берегу Фракії.

У листі хозарського єврея повідомляється, що розбитий греками російський князь “постидився повернутися у свою країну, а пішов морем у Персію”. Дійсно, через два роки, у 943 р., руси зробили ще один похід у Закавказзя, на міста розташованих там мусульманських держав, – насамперед місто Бердаа на Курі (нині Берда в Азербайджані) [31]. І цей похід був зроблений під диктатом каганату. Так з'явилося на Каспії русько-лезго-аланське військо, що прийшло з Тамані. Влада хозарів на берегах Азовського моря, на Тамані, була номінальною, і руси безперешкодно просувалися на схід.

Підступним ініціатором походів Русі в мусульманське Закавказзя, до кордонів Ірану, найчастіше був Хозарський каганат. Те ж саме, варто сказати і про походи Русі на християнську Візантію [32.-С.179]. “...Ці походи роздуваються в казенному літописі ніби у щось героїчне, але виходить відразлива картина диких руйнувань і грабіжницьких погромів” [33.-С.93]. Напади на Візантію явно йшли врозріз з історичним сьогоденням і майбутнім Русі. І всі походи в період 860-940 р. були зроблені, мабуть, під натиском Хозарського каганату, спонукуваного непримиренною ворожнечею до християнської імперії [32.-С.180]. У всякому разі “...спустошливі походи Русі на Каспійське море в 913 і 943 р. відбувалися за згодою хозарів. До того ж у 943 р., як і в 913 р., хозари мали справу не з Руською державою, а із самостійною військовою силою, що називалася руссю, звільнилася від служби руському князю і могла незалежно від нього і навіть у протиріччі з його політикою вступати в мирні чи військові відносини з ким завгодно, за своїм розсудом. Хозари явно побоювалися могутності цієї русі і для того, щоб вона не обрушилася на них самих, у деяких випадках змушені були відкривати їй шлях у Каспійське море, хоча це і не могло не відбитися на торгових інтересах Хозарії. Хозарам із двох зол доводилося вибирати менше: щоб відвести руську загрозу від себе, доводилося миритися з тимчасовим порушенням торгових зв'язків із Закавказзям та Іраном. Але це були виняткові випадки. У звичайний час Хозарія контролювала рух через свою країну і неухильно стягувала десятину з усіх товарів, що проходили через неї, у

тому числі і руських. Імовірно, вона справді піклувалася про те, щоб, як говорить Йосип, не допускати розбійницькі зграї русів, очевидно, найчастіше норманів, у Каспійське море. Разом з тим походи русі в Каспійське море в 913 і 943 рр. із усією переконливістю свідчать, що в X ст. Хозарія була вже недостатньо сильна, щоб протистояти Русі, і це повною мірою було враховано спадкоємцем Ігоря – Святославом... [7.-С.382-383].

“У середині X ст. фактично всю територію каганату, на чолі якого стояв каган Йосип, захопили печеніги [34]. Вони зруйнували його економіку: більшість багатих землеробських селищ степової і лісостепової зон Подоння було зметено з землі. Населення було частково знищене, частково ввійшло в кочові підрозділи печенігів. Страшної втрати зазнала торгівля каганату, були порушені його дипломатичні зв'язки. Печеніги відрізали Хозарію від Візантійської імперії. Держава неминуче йшла до загибелі, до середини X ст. вона скоротилася практично до розмірів особистого домену кагана, розташованого приблизно на території сучасної Калмикії” [24.-С.14-15]. Найближчі сусідні слов'янські землі були вже підлегли Києву. Святослав у 964 р. йде на в'ятичів, що ще продовжували платити данину хозарам, і накладає на них данину [35]. “Цей похід і був початком війни Святослава з хозарами” [7.-С.427].

У 965 р. Святослав знову йде на Волгу, на Хозарський каганат. Гузи приєдналися до руського походу, прагнучи пограбувати знесилена державу [24.-С.22]. Печеніги теж брали участь у руському поході на Хозарію. Прямих свідчень про це нема, але не дарма візантійський імператор підкреслював неможливість для русів вести міжнародні війни без попередньо укладеної з печенігами угоди. У цьому поході Святослав неминуче повинен був пройти через печенізькі степи, для того, щоб досягти хозарських міст [7.-С.426-427].

Похід Святослава переслідував далекоглядні політичні цілі. Це була не безглузда авантюра і не простий грабівницький набіг [36.-С.266-267], подібний до походів русів у Каспійське море в першій половині X ст., а добре продуманий захід, що впливав з тверезого розрахунку існуючої політичної ситуації й економічних потреб Русі. Святослав хотів не тільки розгромити Хозарію, але й оволодіти

основними її територіями на Волзі, на Керченській протоці і на Дону для того, щоб цілком взяти у свої руки контроль над східною торгівлею, що відігравала дуже важливу роль в економіці Київської Русі.

У літописі записано: “У рік 6473 (965) пішов Святослав на хозарів. Почувши це ж, хозари вийшли назустріч на чолі зі своїм князем Каганом і зійшлися битися, і в битві здолав Святослав хозарів і місто їх і Білу Вежу взяв. І переміг ясів і касогів” [17.-С.244]. Істотне доповнення до цього скупого повідомлення міститься в праці арабського географа Ібн Хаукаля, що писав у 70-х рр. X ст. За його словами, Русі, “пограбували Болгар, Хозаран (східна частина Ітиля), Ітиль і Семендер та попрямували негайно в Рум і Андалус” [37.-С.34; 38.-С.218; 39.-С.474-475]. В іншому місці він, описуючи великий і багатий Семендер, зауважує: “Руси зруйнували все це, і розграбували усе, що належало людям хозарським, болгарським і буртаським на річці Ітилі. Русі оволоділи цією країною і жителі Ітиля шукали притулку на острові Баб-ал-Абваба і укріпилися на ньому, а деякі з них у страху оселилися на острові Сия-Кух (Мангишлак) [37.-С.35; 40.-С.7].

Вимальовується такий алгоритм дій Святослава [41.-С.42; 42.-С.258]. З Оки він входить у Волгу і громить волзько-камських болгар і буртасів. Спустившись вниз по Волзі розгромив і розграбував Ітиль, по Каспійському морю добрався до Семендера і, спустошивши його, рушив уздовж Кавказу на Захід. На захист своїх володінь проти Святослава виступив хозарський каган, але зазнав жорстокої поразки [43.-С.174]. Ця битва відбулася, імовірно, під Ітилем [7.-С.427]. Шляхом до Азовського моря Святослав зіштовхнувся з ясами (аланами) і касогами. На зворотному шляху вверх по Дону він узяв Білу Вежу (Саркел) і повернувся до Києва.

На кордоні домену каганату в торговому містечку-фортеці Саркелі ще наприкінці IX ст. оселилися печенізькі найманці, що утворили кочівницький гарнізон фортеці. Вони не тільки охороняли кордон каганату, але і нападали на сусідів - слов'ян [18.-С.51]. У гарнізон постійно уливалися вихідці з гузьких орд, що просили заступництва і захисту в Саркелі [8.-С.71]. Ця фортеця була узята і розгромлена військом Святослава: “И бивши свари, одоле Святослав Козарів, і град їхній Беловежю взя” [3.-С.2]. Про руйнування міста не говориться, хоча з тих часів

згадок про нього не зустрічається. Але він довго ще продовжував існувати під назвою Серклії (див. опис подорожі Пимона 1389 р.) [44.-С.12]. За другою гіпотезою, після узяття Саркела Святославом і перетворення його в руський степовий форпост Білу Вежу, у ньому була залишена частина руської дружини, главою адміністративної влади став ставленик Святослава [24.-С.22]. За третьою – печенізько-гузький гарнізон продовжував функціонувати і після узяття Саркела Святославом і перетворення його в руський степовий форпост Білу Вежу [8.-С.71].

Достеменно відомо, що тільки в 1116 р. торки і печеніги, що були на службі в Білій Вежі й обороняли його від половців, мирно пішли, залишивши половцям викуп і свої житла. Прийшли вони на Русь під захист Володимира. Половці якийсь час ще користувалися покинутим селищем, будували там нові будівлі із сирцевої цегли, проте близько середини XII ст. життя в ньому назавжди завмерло [24.-С.63].

Колись сильне хозарське царство, що тримало в руках на заході слов'янські племена і Північний Кавказ, до цього часу вже значно знесилене, виявилось зломленим. Позначилися і наслідки громадянської війни, приводом якої стали релігійні протиріччя [45.-С.18]. Літописець підбив підсумок: “Володіють бо казари руські князі і до днешнього дня” [17.-С.17]. За повідомленням Першого Новгородського літопису Святослав привів у Київ полонених хозарів [46.-С.31]. За даними В.М. Татищева, узятих у полон хозарів Святослав оселив по річці Росі [47.-С.212-213]. “Результати походу були зовсім виняткові: величезна хозарська імперія була розгромлена і назавжди зникла з політичної карти Європи” [48.-С.76, 88]. Після цього розгрому Хозарія вже не поправилася. Правда, у неї залишалися ще значні володіння по берегах Чорного й Азовського морів, але і їх вона поступово втрачає [49.-С.41]. Це був добре розрахований удар, у результаті якого хозари позбавлялися бази для свого подальшого паразитичного існування і, втративши економічні основи своєї військової могутності, переставали бути небезпечними для Русі.

Дослідники на підставі повідомлень Ібн Хаукаля, Ала Мукадасі, Ібн Мискавейха прийшли до висновку, що крім походу 965 р. Святослав почав ще один похід на Хозарію в 968-969 р. Цього разу він захопив столицю держави місто Ітиль і, очевидно, остаточно підірвав його життєздатність. А.П. Новосельцев вважав, що

руські гарнізони залишалися в Ітилі і Семендері аж до 990 р. і пішли звідти тільки під натиском Хорезму [50.-С.230].

Похід Святослава, що порушив усі торгові шляхи і розорив його міста, виявився для каганату фатальним. Тяжкість удару збільшилася ще і тим, що після того, як дружина Святослава розбила військо кагана, “гузи, очевидно, зовсім безперешкодно протягом декількох років грабували і розоряли беззахисні хозарські землі” [26.-С.17; 51.-С.70]. Наприкінці 70-х рр. X ст. багато хозарів повернулося в Ітиль. Вони спробували відновити місто, сподіваючись укласти з русами мир і підкоритися їхній владі.

Успішно виконавши свій військовий план, Святослав не міг, проте, міцно приєднати до Русі усі свої завоювання. Втягшись у важку боротьбу на Дунаї, він повинен був пізніше послабити свою увагу до сходу, не встигнувши закріпити владу Русі над Поволжям.

У XI ст. хозари ще один раз фігурують у літопису як учасники змови проти князя Олега Тмутараканського. Це останнє згадування про них у європейських джерелах [51.-С.71]. Очевидно, хозари складали впливову частину населення Тмутаракані, якщо змогли захопити князя, що залишився в місті з незначними вірними йому військами, тому що велику частину своєї дружини він втратив у невдалому поході 1078 р. на Русь, на Всеволода, Ізяслава, Володимира і Ярополка. У 1079 р. князь Тмутаракані Роман Святославич був убитий за порадою хозарів при підході до Переяславського князівства, тоді ж хозари захопили Олега, що залишився в Тмутаракані, і відправили його у Візантію [7.-С.443]. “А Олега єміє козарє поточиша і за море Цесарюграду” [17.-С.135].

Судячи ж за повідомленнями дербентської хроніки, Хозарія припинила своє існування в 1064 р., коли “...залишки хозарів чисельністю в 3000 родин (будинків) прибули до міста Кахтан із країни хозарів, відбудували його й оселилися в ньому” [50.-С.231]. Хозарія політично перестала існувати, але пам'ять про неї ще довго зберігалася: Каспійське море називалося Хозарським, а частина Криму - Газарією. У XV ст. ще чулося це ім'я біля Кафи, а далі усе завмирає. Тільки лезгини й інші народи Кавказу дотепер називають євреїв ім'ям “хозар” [49.-С.40-41]. У XII-XIII ст.

про хозарів майже не чуто. Населення Хозарського каганату “поступово втрачає свою мову і навіть самостійний етнічний тип” [52.-С.14]. Найдовше пам'ять про хозарів жила в Криму, що в італійських джерелах іменувався Хозарією аж до XVI ст. [13.-С.23].

* * *

Тактика хозарів мало чим відрізнялася від тактики кочівників, військо яких в основному складалося з легкоозброєних кіннотників. Характерний сценарій якогонебудь ранньосередньовічного бою кочівників починався з двобою лучників, після якого відбувався ближній бій з наступним переслідуванням переможених. Сторона, що не витримувала обстрілу, виявлялася в ролі переслідуваних і майже завжди програвала, тому не дивно, що лук був практично обов'язковим атрибутом підкурганних хозарських поховань VII-VIII ст.ст. [53]. В обороні хозари успішно використовували відомий і іншим народам середньовіччя “спосіб оборони табором”. Причому використовувався цей прийом і в ролі стаціонарного укріплення. Так відомо, що одне з міст каганату “Баланджар зовсім не був містом у звичайному розумінні цього терміна. Це був великий табір, для захисту якого був застосований традиційний у військовій практиці кочівників спосіб. Його територія була обгороджена зв'язаними візками (3 тис. штук), за якими укрилися захисники” [32.-С.171]. Арабам під час війни з хозарами вдалося зруйнувати візкову барикаду: трохи воїнів пробралися до возів, розрізали мотузки, що їх єднали, і під хмарами стріл розібрали перешкоду [16.-С.37].

Оскільки основа війська була кінною, бойові дії хозари могли успішно вести тільки тоді, коли був корм для коней і гужового транспорту (крім зими). Тому військо було не в змозі вести тривалу облогу укріплень. У 627 р., “узимку хозари відступили, тому що їм нічим було годувати величезні табуни, які вони пригнали із собою” і облога Тбілісі була знята [16.-С.20].

Гвардія мала чималі права, але до неї пред'являлися найсуворіші вимоги. Ібн-Фадлан, що побував у Ітилі в 923 р., писав, що якщо цар “відправить у похід загін,

то загін не тікає назад ніяким чином, а якщо він побіжить, то віддається смерті всякий, хто з цього загону повернеться до царя” [54.-С.85]. Дисципліна в хозарському війську була на дуже високому рівні.

Іноді хозари використовували і засоби психологічної війни. Справа в тому, що за словами Істахрі “сусідні народи не зважувалися воювати з хозарами через велику повагу до кагана. У випадках великої небезпеки при нападі ворогів, хозари виводять кагана, і як тільки побачить його хто-небудь з тюркочислів чи сусідніх народів “кяфирів”, негайно ж утікає” [55.-С.53].

Військово-інженерне мистецтво в Хозарії знаходилося на високому рівні. Позначалися контакти з Хорезмом і Візантією. Військово-інженерне мистецтво власне хозарів доповнювалося елементами, розвинутими в інших народів, що населяли каганат. У Дмитрівській фортеці цікавою була додаткова лінія оборони з рову і дерев'яної двопанцирної стіни, усередині панцирів була засипана земля з рову. Традиція білокамінного двопанцирного будівництва в басейні Дону аналогічна Дунайській Болгарії, де в 30-х роках XI ст. була повсюдно застосовуваною і дуже розповсюдженою. Двопанцирні земляні стіни “були типові для поселень степових районів Хозарського каганату, де також в основній масі проживало давньоболгарське населення” [6.-С.272].

Письмові джерела згадують про організацію похідного табору хозарів VII-VIII ст. шляхом кола, утвореного з візків або щитів. Гардізі повідомляє, що, відправляючись у похід, кожен воїн бере із собою загострений кілок визначеної довжини. При розбиванні табору з цих колів споруджується огорожа, посилена щитами [56.-С.121]. У VII ст. хозари почали використовувати і стаціонарні укріплення в небезпечних регіонах. Найраніші хозарські городища виявлені в Дагестані (Чир-Юрт, Андрейаул та ін.), хоча питання чи будували їх хозари залишається відкритим. Небезпечним регіоном каганату був північно-західний кордон. У басейні Дону і Сіверського Дінця виявлено близько 40 укріплених пунктів хозарського часу чотирьох типів: 1) городища попередніх періодів, оборонні споруди яких у салтівські часи практично не обновлялися. Хіба що їх підчищали і ремонтували. Вали досипалися, на їхньому гребені споруджувалися стіни, складені

без фундаменту і без розчину, із рваного крейдового каменю у вигляді двох панцирів із засипаним щебенем між ними [16.-С.73]; 2) городища, розташовані на вузьких мисах берегів рік і захищені валами тільки з напільного боку. При будівництві таких городищ максимально використовувалися особливості місцевості, ескарпувалися схили, створювалася дво- чи тришелонована оборона; 3) городища мали укріплення по всьому периметру миса. Нові дослідження спростовують раніше пануючу думку про кам'яний характер стін даних укріплень і вважають, що мова йде лише про кам'яні кладки для підвищення крутості земляного валу; 4) цілком кам'яні чи цегельні фортеці з правильним геометричним плануванням, переважно підпрямокутної форми, іноді з винесеними вежами. Цей тип городищ різко відрізняється від попередніх за архітектурою і оборонними якостями. На відміну від попередніх городищ-притулків, у фортецях розташовувався постійний гарнізон (у Саркелі - 300 чоловік, що змінювалися щорічно) [45.-С.10]. У той час, як на спорудження городищ другого і третього типів ішло від 1000 до 4500 людино-днів роботи, то городища четвертого типу вимагали більше 20000 людино-днів, тобто їхнє спорудження можна пояснити лише добре спланованою державною акцією.

Фортеці-замки Хозарії були оточені глибокими ровами і могутніми стінами. Характерне для кочівників планування було округлим, не більше 100 м у діаметрі. Фортеці розташовувалися удалині від великих міських центрів і укріплені масивними сирцево-глинобитними стінами [57.-С.14].

Великий інтерес у фахівців військово-інженерної справи викликають укріплення древньої столиці каганату – Беленджера (поблизу с. Чир-Юрт на р. Сулак у Дагестані). З боку поля величезне місто (16 тис. м²) було укріплене грандіозним ровом і стіною, до 10 м в ширину, спорудженою з каменю і саманних цеглин із прошарками очерету. Стіна мала напівкруглі виступаючі і круглі винесені вежі, основою для яких були величезні курганоподібні насипи [16.-С.26-27].

3.2. Розвиток воєнного мистецтва Волзьких болгар

Останнім часом деякі дослідники військової історії середньовіччя стверджують, що "практично протягом усього ранньофеодального періоду історії східнослов'янської держави, коли всіма справами безмежно і повновладно керували великі князі, конфліктів між Руссю і болгарськими землями не було" [58.-С.8-9]. Проте відносини між цими двома сильними сусідами не завжди були мирними. Маючи розвинуту військову організацію, передове військо мистецтво, сучасне озброєння Волзька Булгарія і Київська Русь часто конфліктували, вирішуючи кожна свої проблеми. У цих військових конфліктах розвивалася і взаємозбагачувалась їх військова справа.

Військове мистецтво болгар було розвинуте досить високо. Основними джерелами для характеристики їх стратегії та оперативно-тактичного мистецтва є дані руських літописів, арабо-перських історико-географічних творів і свідчення західноєвропейських мандрівників. Усі вони висвітлюють ці питання досить уривчасто і неповно. Проте при відомому критичному підході до джерел крізь відзначену неповноту і тенденційність можна виявити деякі елементи стратегії та оперативно-тактичних прийомів, якими користувалися болгар.

Ідеологічним обґрунтуванням воєн і збереження існуючих суспільних відносин та інститутів влади, у тому числі і військової організації, була для середньовічного суспільства релігія. У Булгарії система релігійних поглядів актуалізувалася за допомогою офіційної історичної традиції і висхідних до неї народних легенд і переказів, які підкреслювали, що справжня історія держави болгар почалася після прийняття ісламу і буде продовжуватися доти, поки вони захищають щиру віру і сприяють її поширенню. Особливо відомими були міфологеми, пов'язані з діяльністю асхабів Пророка Мухаммеда, воєначальника-халіфа Алі і Іскандера Зу-л-Карнайна (Олександра Македонського) і які вказали на "прикордонне" положення Булгарії на рубежі цивілізованої ойкумени поблизу "Моря Мороків" [59].

Основою стратегії болгар, як показує аналіз воєн і військових походів болгар, а також основних ідеологічних і політичних доктрин було: у наступальних війнах –

концентрація сил для захоплення і підпорядкування території супротивника, що було особливо характерним в X ст. [60.-С.31-36], або для раптового удару по важливому стратегічному пункту супротивника (Муром, 1088 р.; Суздаль, 1110 р.; Ярославль, 1152 р.; Устюг, 1218 р.) і швидкий відхід; для оборонної кампанії – опора на укріплений центр оборони (Бряхимов, 1164 р.; Біляр, 1183 р.; Ошель, 1220 р.) і збір військових сил для організації відсічі супротивнику. Ця стратегія сприяла тому, що воєнні дії велися, як правило, улітку (виключення – похід руських військ на булгар узимку 1172-1173 р.) і були нетривалими.

Стратегія "прямого удару" і швидкоплинної війни впливали із самого характеру військової організації булгар, що складалася з феодальних дружин, ієрархічно підпорядкованих військово-служивій знаті. Чисельність війська в силу природних причин (розміри країни, порівняно невелика кількість населення) досягала 50 тис. воїнів, а в ході бойових сутичок другої половини XII ст. ледь перевищувала 10-15 тис. ратників. Тому правитель країни не міг вести тривалу і кровопролитну війну. У зв'язку з цим характерне прагнення булгар під час наступальних воєн і військових походів уникати лобових зіткнень з руськими загонами, а політичних цілей вони намагалися досягти шляхом захоплення або руйнування важливих адміністративних і торгово-економічних центрів Північно-Східної Русі. У ході оборонних воєн булгари прагнули використовувати наявність сильних фортець, щоб скувати війська супротивника і завдавати маневрених ударів по комунікаціях супротивника, змушуючи його розпорошувати сили і позбавляючи стратегічної ініціативи, одночасно організовуючи вирішальний удар по основних силах ворога (кампанії 1172, 1183, 1223 рр.) [61.-С.151].

Вибір тієї чи іншої стратегії та плану операції ґрунтувався, як правило, на оцінці сил супротивника, характері його конкретних дій і аналізі власних сил. Докладні дані про супротивника могли бути добуті добре поставленою розвідкою і розвинутою агентурною мережею. Тісні торгові зв'язки між народами відкривали для цього широкі можливості. Деякі походи булгар на Русь (зокрема, на Ярославль у 1152 р.) пояснюються їхньою поінформованістю про відсутність князя і великих військових контингентів, що воювали в той час на півдні [62.-С.36].

Бойовий порядок війська булгар, як правило, шикувався в один ешелон. Під час боїв побудова війська мала тричленний розподіл: авангард, центр (іноді виділялися фланги й іноді резерв). В авангарді знаходилася легка кіннота, за нею розташовувалися основні сили, у центрі яких знаходилася дружина правителя, а в резерві – дружина найбільш відданого васала. З деякими варіаціями така бойова побудова була характерною практично для всіх ранньосередньовічних тюрк, уйгурів, киргизів і дунайських болгар, про які анонімний арабський географ X ст. писав, що "коли вони виступають на війну, вони шикуються в ряди і поміщають лучників перед собою..."[63...-С.205].

Подібна побудова вимагала різної щільності бойових ліній військ, які у бою звичайно діяли компактними масами. Очевидно, що керувати таким боєм було досить важко. Для ефективного контролю за діями різних підрозділів і успішного командування як орієнтири використовувалися прапори і штандарти полків, загонів і дружин. За ними вели лік військам, за положенням штандарта головнокомандуючого знали де, центр бойових порядків. Меті управління відповідали і труби.

Розширення самостійності дій окремих загонів з другої половини XII ст. сприяло поступовому збільшенню кількості підрозділів у бойових порядках. Можна припускати використання булгарами у XII-XIII ст. бойових порядків, що складаються з великих з'єднань - полків. Це якоюсь мірою підтверджує згадування в давньоруських літописах терміна "полк" щодо булгарських бойових підрозділів ("...Георги ходи на болгари... і полк їх переможи" [64.-С.25; 65.-С.96, 138; 66.-С.285, 286; 67.-С.292, 389]). Бойовий лад булгар складався з 3-5 полків: авангарду, центра, флангів, а іноді і резерву. Такий бойовий порядок у той час застосовувався багатьма народами, що мали досить високо розвинуте військове мистецтво: сельджуками [68.-С.142], хорезмійцями [69.-С.91, 92] і русами [70; 71.-С.407-413]. За аналогією з організаційною структурою війська цих народів можна припустити, що усередині полків існували менші з'єднання типу руських і західноєвропейських "прапорів" ("стягів"), що мали певну тактичну свободу і підрозділялися на дрібні одиниці – "списи" [72.-С.22-24]. Хоча немає прямих доказів наявності у Волзькій Булгарії

такої бойової структури ("полк" – "прапор" – "спис"), але цілий комплекс непрямих даних поряд з безсумнівним знайомством з подібною давньоруською системою робить це припущення дуже ймовірним. Серед них - пряме згадування руськими літописами під час походу на Булгарію в 1164 р. про розгром булгар і про захоплення прапорів їхніх підрозділів ("стяги їх поимаша" [65.-С.77; 66.-С.285-286; 67.-С.292, 389]).

Побудова полків на полі бою була різною і залежала від конкретних обставин. Бойовий лад війська дуже рідко описувався в руських літописах. Виключення складає опис бою руської раті з булгарським ополченням під стінами міста Ошеля в 1220 р. Різні літописи, що беруть початок з великокнязівського володимиро-суздальського літописання, досить докладно характеризують бойові порядки булгарського війська: основні сили складали піші воїни і кінні князівські дружини ("болгари з князем своїм на коних, і поставиша полк на полк" [73.-С.83]). Якщо врахувати, що руські полки, що протистоять їм, мали чотиричленну побудову (центр, фланги і резерв) [65.-С.126], то стане очевидним, що булгари повинні були вишикувати війська відповідно. Попереду у них розташовувалася, очевидно, легка кіннота, що "...пустиша по стрілі в наші..."[73...-С.83] і після цього відступила. Далі вишикувалася готова до бою решта війська ("ови на конях, а друзии пеши" [67.-С.444]). Іншими словами, попереду булгарського війська знаходився авангард - легка кіннота, озброєна луками зі стрілами, а за нею - основні сили: кіннота на флангах і кінні і піші загони в центрі бойових порядків. Можливо, що за цими полками розташовувався резерв - дружина правителя.

Бій того часу являв собою послідовне введення до нього легкої і важкої кінноти з метою прорвати фронт супротивника. Першим у бій вступав авангард із кінних лучників, що проносилися перед строєм супротивника, накочуючи на нього хвилю за хвилю, засипаючи стрілами і намагаючись завдати як можна більшої втрати ворогу і розладнати його ряди. Подібна тактика застосовувалася багатьма євразійськими народами [74.-С.144]. Задача авангарду полягала в тому, щоб змусити супротивника почати відступати або ж змусити його атакувати, після чого в бій вступали основні сили, а кінні стрілки відходили на фланги. Вирішального удару

завдавала при цьому важкоозброєна дружина, що вступає в рукопашний бій, розчленовуючи бойові порядки супротивника і змушуючи його втікати. Супротивника, який утікав або відступав, переслідувала легкоозброєна кіннота. Про подібний бойовий прийом у болгар можна говорити за свідченням ал-Масуді про знищення загонів русів після їхнього розгрому в бою на Волзі в 912 р. [75.-С.133].

Застосування зброї в такому бою мало свою логічну послідовність. На першому етапі бою головну роль відігравала метальна зброя, і успішне її використання прямо залежало від якості луків і розмаїтості наконечників стріл (“пустиша по стрілі”) [73.-С.83]. Найбільших втрат від такого обстрілу зазнавали воїни без захисного обладнання, а це, як правило, були ратники, піхотинці. Кульмінацією бою був другий етап, коли результат його вирішувався єдиноборством зі зброєю ближнього бою. У бій вступали зімкнутою масою важкі кіннотники з повним набором бойових засобів. Переважали списи, що, найімовірніше, використовувалися багаторазово. Перша сутичка нерідко визначала результат усього бою, якщо супротивник не витримував удару і відступав. У випадку коли лобове зіткнення передових бойових порядків не приносило перемоги, бій розпадався на окремі сутички, де часто переміщувалися загони і одиночні вершники [76.-С.65-67] використовуючи зброю ближнього бою. На цій стадії бою брали участь усі сили, він набував загального характеру і тому рідко був тривалим, закінчуючись перемогою однієї зі сторін [61.-С.156].

Булгари у ході бою, судячи з повідомлень середньовічних письмових джерел, застосовували не тільки фронтальні, але і флангові атаки й оточення окремими загонами і полками [70.-С.27-28].

Тактика болгар яскравіше, за даними джерел, вимальовується в ході оборонних дій. Вибір оборонної тактики, як правило, пояснюється конкретною ситуацією – раптовістю нападу значних сил руських князів (1164, 1172, 1220 рр.), або наступом істотно переважаючих сил супротивника (наприклад, під час руського походу 1183 р., нападів монголів у 1223, 1229, 1232 і 1236 рр.). Свідчення про подібну тактику з'являються із середини XII ст., що поряд з іншими факторами пояснюється, очевидно, деяким послабленням Болгарії в результаті загострення внутрішніх

конфліктів. Походи володимиро-суздальських князів, що почастишали в цей період, вимагали від болгар вироблення відповідної тактики, ефективність якої виявилася під час походу об'єднаної руської раті на Біляр у 1183 р. [77.-С.99-107; 62.-С.39-41; 67.-С.389].

Аналіз бойових дій болгар, початих у відповідь на це й інші руські вторгнення, показує, що в основу їхніх дій лягла тактика активної оборони, сенс якої полягав в тому, що болгар, не маючи стратегічної ініціативи, очевидно, намагалися розтягувати тили супротивника і діяти проти його окремих загонів. Вирішальною умовою успіху в такій операції була опора на центр оборони. Маючи в тилу сильну фортецю, болгар могли успішно діяти проти супротивника, залишаючи за собою можливість маневру головними силами. Що являв собою такий ключовий центр, добре видно на прикладі оборони Біляра (Великого міста руських літописів). З письмових і археологічних джерел відомо, що Біляр захищали могутні вали зі стінами і рови: зовнішня лінія складалася з трьох валів, а внутрішня — з двох [78; 79; 80], перед зовнішньою стіною був зведений тин. Відмінними рисами такої системи оборони є розширення смуги стрілецького бою навколо міста (до 100-150 м) і масоване застосування метального озброєння, самострілів і каменометів [81.-С.58-60; 82.-С.159]. Захист стін і тину здійснювала піхота. Наприкінці XII ст. така система оборони, очевидно, виявилася новиною для руських військ [81.-С.60], а болгарами застосовувалася як частина їхніх захисних дій і заходів. Спроба взяти місто прямим штурмом закінчилася для руських військ невдачею: один з передових полків після успішної атаки тину потрапив під масований обстріл з міських стін і, зазнавши великих втрат (зокрема, був смертельно поранений князь, що командував ним), зупинився в замішанні, був раптово контратакований і відкинутий від міста [83.-С.104; 73.-С.10]. Інші руські полки взагалі були зупинені на підступах до тину. Після цього союзні руські раті втратили тактичну ініціативу, перейшовши до пасивної облоги. Це дозволило болгарам виграти час для збору військ і підготовки контрудару. На початку XIII ст. руські війська, удосконаливши тактику штурму, нерідко "брали списом" болгарські фортеці.

Частиною оборонної операції були маневри, що мали на меті вимотати супротивника в невеликих боях, оточити його головні сили, перервавши його постачання, і скувати їх, зірвавши активний наступ. Оточення ворога було прогресивним елементом у військовому мистецтві болгар XII-XIII ст.ст. Приклад цього – воєнні дії болгар 1183 р., коли вони, з огляду на концентрацію головних сил руських князів під Великим містом, зайнятих його пасивною облогою – "облежанием", організували серію ударів по їхніх комунікаціях. Рейд тилами супротивника перервав сполучення між частинами руських військ ("...а не Торьцкого на коних приехали на лодье" [66.-С.626]). Одночасно їхні річкові флотилії перекрили шлях союзним дружинам по Волзі назад на Русь, а частина болгарських суднових загонів із судів атакувала рать білоозерців, що охороняла річковий флот ("...околни ж городе болгарськиї Собекуляне і Челмата і совокоупишася з іншими Болгари зовемими Темтюзи і совокоупившеся їх 5000 ідоша насади...приехали на лодье Роуское і вишедше на острів той і поидоша противу їм і сняхася з ними" [66.-С.626; 67.-С.390; 84.-С.90]). Маневр і відволікаючий удар застосовувався болгарами також під час відображення набігів і походів руських військ у 1164 р. [67.-С.352-353; 84.-С.75] і 1220 р. [64.-С.168.-С.444-445; 73.-С.83-84]. Узимку 1172-1173 рр., болгары, зібравши сили, намагалися оточити супротивника й одночасно атакувати своєю кавалерією, як це було ("...слишавше ж Болгаре в мале дружині князя Мьстислава пришедша... деспеша вборзе і поехаша по їх у 6000" [66.-С.106; 67.-С.364; 85.-С.81; 84.-С.82]).

Іноді поряд з відволікаючим ударом і маневром болгары використовували також оперативне заманювання переважаючих сил супротивника з наступним його оточенням, атакою і розгромом. Такий маневр особливо характерний для кочових народів (кипчаки, сельджуки, монголи), але досить часто він застосовувався і військами осілих держав (Угорщина, Дунайська Болгарія). Найефективніше, судячи зі збережених свідчень середньовічних східних джерел, оточення було застосоване болгарами проти монголів у 1223 р., коли вони під командуванням найдосвідченіших полководців Субедея і Джебе після перемоги на Калці рушили на Болгарію. От як цю операцію описує сучасник, арабський історик Ібн ал-асир:

довідавшись про наближення монголів, булгари "...у декількох місцях улаштували їм засідки, виступили проти них і, заманивши за місце засідок, напали на них з тилу, так що вони залишилися всередині. Поял їх меч з усіх боків, перебито їх безліч і уціліли з них тільки деякі" [86.-С.27-28]. Успішне проведення подібної операції з заманюванням і оточенням супротивника свідчить про високу військову майстерність болгарського війська. Перемога над дисциплінованим, сильним військом монголів, що знали й успішно застосовували помилкові відступи і засідки (у тій же битві на Калці), не могла бути випадковою.

Переваги добре організованої системи оборони наочно виявлялися й у період болгаро-монгольських воєн. Джерела скупі висвітлюють хід цієї боротьби, проте відома успішна відсіч монгольських походів у 1223, 1229 і 1232 рр. Ці операції мали на меті вимотати супротивника діями маневрених загонів кінноти на підступах до країни, спираючись на окраїнні міста і фортеці. Говорячи про події війни 1229 р. на далеких рубежах, руські літописи вказують на жорстокі бої між монгольськими військами й ополченнями нижньоволзьких і заволзьких кипчаків (кимаків), саксинів і болгарських сторожових полків у районі р. Урал (Яїк) ("...саксини і половці взбегоша з низу до болгаром перед Татари; і сторожеве Булгарський прибегоша, б'єни від Татар біля ріки, їй же ім'я Яїк" [67.-С.453]). Тільки в 1232 р., судячи з літописного повідомлення, монголи змогли вторгнутися в Булгарію, але були зупинені ("...і зимували не дійшовши Великого граду Булгарського") [65.-С.136; 67.-С.459]. Лише в 1236 р. об'єднана монгольська армія зуміла розтрощити оборону, узяти штурмом столицю ("приидоша від східні країни в Болгарську землю безбожній Татари, і взяша славне Велике місто Болгарський" [65.-С.138; 67.-С.196; 84.-С.126]) і розорити практично всю країну [87; 88].

Булгари зуміли виробити дієву тактику активної оборони, що полягала у використанні центра оборони як ключового пункту, у той час як інші війська, широко маневруючи, готували контрудар. Причому захисники, судячи з конструкції вивчених укріплень, наявності самострілів і метальної артилерії та інших засобів захисту, були досить підготовлені у військово-технічному відношенні. Тактика оборони болгарського війська в XII-XIII ст.ст. у цілому трохи відрізнялася від

давньоруської. У міжусобних війнах Древньої Русі результат кампанії, як правило, вирішувався в польовому бою і "лише унаслідок своєї слабості один із супротивників "замикався" у місті і був приречений на пасивну оборону" [65.-С.51].

Проводили правителі Булгарії і наступальні воєнні операції і походи. Для першої половини домонгольського періоду характерна боротьба з буртасами і захоплення їх країни, що вилилися у велику військову кампанію [60.-С.31, 36; 89.-С.58]. Завдяки літописам набагато більше свідчень збереглося про походи булгар на Русь у 1088, 1107, 1152 і 1218 рр. Маршрути, хронологія й обставини цих походів досить докладно розглянуті В.А. Кучкіним [62.-С.31-36], що дозволяє більш детально зупинитися на їх суто військових аспектах. Характерною рисою нападів є прагнення захопити певний стратегічний, звичайно важливий політико-економічний центр (у різні роки це були Муром, Суздаль, Ярославль і Устюг) і розгромити його сільську округу. Наступальні операції булгар найбільш повно описують Типографський і Владимирський руський літописи початку XIV ст. Це – походи на Суздаль (1107 р.) і Ярославль (1152 р.). Вторгнення здійснювалися по ріках, на військово-транспортних судах різних типів невеликими мобільними загонами дружинників, разом з бойовими конями ("...приидоша булгаре по Волзі до Ярославля без звістки в лодіях" [90.-С.77]) або комбінованим наступом річкового флоту і кінних полків ("...приидоша булгаре раттю на Соуждалю" [64.-С.21; 90.-С.72]). У військовому відношенні це був стрімкий, раптовий наліт на місто і спроба взяти його "ізгоном". Так були узяті Муром (1088 р.) і Устюг (1218 р.). У випадку невдачі, війська блокували гарнізон і якийсь час обложували його, розоряючи околицю ("...объстоупиша град і багато зла сътвориша, воююща села і цвинтарі й оубивающе многих від селян" [90.-С.72]; "...оступиша градок у лодіях, бе бо мале містечко, і ізнемогаху людіє в граді гладом і жажею..." [90.-С.77]). У цих містах залишалось міське ополчення, а князівська дружина була відсутня ("...сущим же людіє в граді не могуще противу їхньої статі, не соущю князю оу їх..."[64...-С.21; 90.-С.72]). Після нетривалої облоги, що більше нагадує блокування активних військових сил у даній околиці, булгари, не починаючи штурму, відступали зі здобиччю і бранцями. Як правило, біля міста залишали ар'єргард, що повинен був

стримувати натиск руських полків у активному "приміському", за термінологією А.М. Кирпичникова, "окологородском" бою [81.-С.57-58]. У ряді випадків це була контратака гарнізону ("...і ослепиша бо вся ратниа болгари і ти з граду изшедше всіх избиша" [64.-С.21; 90.-С.72]) чи наступаючих підкріплень з інших міст ("...ростовци ж пришедша победиша болгари" [90.-С.77]). Важко сказати, наскільки успішними були ці деблокуючі дії і наскільки активні болгарські полки, але, судячи з відсутності вказівки на відбиття бранців, можна припускати, що бій мав ар'єргардний характер і не міг зробити істотного впливу на загальний успіх у цьому поході. Такі наступальні дії були характерні для більшості народів Європи XII-XIII ст.ст., у тому числі і для Русі, де тактика "окологородского" бою, впроваджується в бойову практику з 70-х рр. XI ст., а прямий штурм стає найважливішим тактичним прийомом облоги до XII ст. [81.-С.57-60; 82.-С.164; 91.-С.157-162].

Тактичні прийоми (тобто власне мистецтво ведення польового бою), застосовувані булгарами, були, як показують джерела, дуже різноманітними і пройшли значну еволюцію. У X-XI ст.ст., коли поряд з територіально-феодальною військовою організацією зберігалася традиційна система племінних відносин, шиккування на полі бою являло собою сполучення в бойовому ладі феодальних дружин і ополчень. У цей час в організації війська болгар і в тактиці їх бою було багато рис, подібних до кочівницьких прийомів ведення бою. Військова система X-XI ст.ст., що складається з різнорідних елементів, впливала і на характер бойових порядків військ, змушуючи використовувати більш монолітні, не роздроблені форми шиккування. Проте у джерелах згадуються окремі загони [77.-С.136], що відправлялися в самостійні походи (правитель може наказати "...загону (зробити) набіг на одну з країн") і безпосередньо на полі бою вирішували свої тактичні задачі в складі більш великих підрозділів. Термін, використаний арабським мандрівником, – "сарія", тобто загін з 4 тис. вершників [92.-С.100], приблизно відповідає сучасним уявленням про чисельність ополчення і дружини.

У середині XII-першій третині XIII ст.ст., унаслідок складення феодальної ієрархічної військової системи в Булгарії, реформувався спосіб комплектування і

поділу військ, що не могло не привести до змін тактики польового бою. Різко змінюється характер озброєної боротьби, що стала більш швидкоплинною, інтенсивною, зросли міць і різноманітність зброї, збільшилася кількість феодалських дружин, ускладнилася їх структура – усе це привело до скорочення чисельності загонів і зростання їх тактичної самостійності під час проведення маневрів і польового бою. Доказом цьому служать операції за участю невеликих з'єднань (3-6 тис. воїнів) під час русько-булгарських кампаній (1164, 1172, 1183 і 1220 рр.) [61.-С.157].

Найважливішим елементом військової культури і показником розвитку військової організації служить широке розповсюдження в булгарських військах системи прапорів різних рангів. Вони поділялися за розмірами і значенням. Усі вони умовно можуть бути розбиті на три групи [93.-С.141-143]. Як і в попередні часи, прапори відігравали роль святині, важливого сакрального символу держави, феодалського володіння, клану і воїна-рицаря. Найбільшим прапором був штандарт еміра (в арабській традиції він називався "райа" [93.-С.142.-Рис.103, 122], а в тюркській - "гелем" [94.-С.208]. Цей штандарт, як і прапори беків і узагалі військової знаті, виносилися в особливо урочистих випадках. Звичайно винос їх відбувався при проведенні збору військ. Головний прапор еміра знаходився разом з ним, звичайно в центрі бойових порядків його полку.

Кожен бек і його загін мали свій прапор (у тюркській традиції він називався також "гелем" [95.-С.206], а у арабів - "алам" чи "лайва" [93.-С.142]). Прапори середнього розміру в різних військових загонах зображені на багатьох мініатюрах Радзивилівського літопису [96; 97.-С.150]. Згадано прапори булгарських військ під час боїв і в повідомленнях літописів. Невеликі загоны (сотні, десятки) мали свої військові знаки – невеликі прапори і прапорці жалау, йалау [98].

Прапори, судячи з повідомлення Кул Галі [95.-С.206; 99.-С.168], мали зелений колір. У попередні часи, вони були чорними, червоними, коричневими, блакитними чи різнобарвними. Як і всі інші мусульманські прапори, вони були покриті написами (найчастіше сурами Корана і рицарськими девізами), вишитими золотими чи срібними нитками.

Штандарти і прапорці мали важливе військове значення, допомагаючи забезпечувати керування ходом бою, тому що їх положення дозволяло воєначальнику здалеку визначати розміщення загонів своїх військ і полків супротивника й оперативно реагувати на кожну їх зміну. Недарма "підрубати" і "перекинути" прапор супротивника означало, що організований опір припинений. Прапори позначали місце ставки воєначальника і збору воїнів після бою [71.-С.413].

Військово-інженерне мистецтво в булгар було на високому рівні. За розмірами, формою, характером оборони чи при відсутності навколишнього селища булгарські городища являли собою залишки міст, феодальних замків, фортець по охороні зон і торгових шляхів [100, 101]. Багато укріплень у майбутньому були використані для створення руських фортифікаційних споруд. Вони були відреставровані і додатково укріплені [102.-С.247-248].

Булгари будували укріплення за типом античних чи візантійських. Необхідність захищатися від нападів змусила їх не обмежуватися укріпленням окремих населених пунктів, а удатися до створення цілих оборонних ліній. Їх фортеці відповідали рівню розвитку військового мистецтва, успішно виконували свою роль [103.-С.88-89; 104.-С.204; 105.-С.116].

У той же час у військовій справі булгар мали місце й істотні пробіли. Свої міста вони захищали слабко, що пояснювалося пережитками кочового побуту і тактикою, схожою на тактику сарматів [103.-С.94], відпрацьовану у степових умовах. В.Ф. Каховський писав: "...головний рід військ булгар – важка кіннота – мав переваги у відкритому бою, але при облозі міста або при захисті своєї фортеці не мав успіху" [106.-С.360]. Успішно обороняти свої міста й укріплені пункти булгари не могли через слабкість своєї піхоти. Не на висоті була їхня прикордонна служба. Хоча, загалом, "булгарська техніка ведення війни стояла на досить високому рівні свого часу" [107.-С.116]. "Узагалі військова справа у них мала той же характер, що у всіх сучасних азіатських народів..."[108...-С.152].

3.3. Воєнне мистецтво мадярів

Для мадярів, як і інших кочівників, війна не була чимось незвичайним. Часто їхні вожді брали участь у війнах як найманці. У 30-і роки IX ст. вони – “союзники” дунайських болгар. У 892 р. загін мадярів був використаний східнофранкським імператором Арнульфом проти Великоморавського князівства. У 895 р. вожді союзу племен Курсан і Арпад уклали угоду з послами Лева VI Мудрого про допомогу візантіяцям у боротьбі проти болгарського царя Симеона. Ця війна мала важливі наслідки для долі мадярських племен. Мадярські загони спочатку одержали ряд перемог над болгарами, але потім Симеону удалося відбити їх атаки, а головне – направити на стоянки мадярів у Нижньому Подунав'ї печенігів, які і змусили їх у 896 р. піти в Середнє Подунав'я [109. - С.95]. У ряді випадків мадярські воєначальники наймалися на службу і до окремих феодалських володарів. Траплялося, наприклад у Саксонії, що мадярські найманці, які служили феодалам, що ворогували між собою, воювали один проти одного. Успіхам мадярів значною мірою сприяла феодалська роздробленість, міжусобиці в тих державах, куди вони робили свої набіги. “Позначалася, особливо спочатку, і перевага кочівницької військової техніки” [109. - С.109].

Між 943 і 948 рр. до Константинополя вирушила місія мадярських вождів Термачу, Булчу і Д'юли запропонувати послуги імператору найманцями. “Константинополь домігся їхнього водохрещення, але на службу не взяв” [109. - С.110]. Після 955 р. невеликі загони мадярів зробили кілька походів на Візантію і Болгарію. Деякі з них у 970 р. діяли в Болгарії проти візантіяців як союзники давньоруського князя Святослава.

Трохи пізніше найманців з успіхом почали запрошувати і самі мадяри. Хоча початок цьому було покладено ще в Леведії. У свій час кабари примкнули до мадярів і їм після Костянтина Багрянородного “...дісталася честь при наступі йти перед військом, а при відступі – за ним” [110. - С.219]. Знаменно, що “...у першій половині X ст. більшість кабарів були магометанами” [110. - С.219]. А як воювали мусульмани відомо. “Жодна інша релігія ніколи не могла надихнути таку безліч людей, змушуючи їх із приголомшливими уяву сталістю й ентузіазмом безстрашно

кидатися в бій, не думаючи про небезпеку і не помишляючи про смерть. Мусульманам гарантувалося посмертне блаженство у випадку смерті у священній війні проти невірних. Таким чином, перемоги мусульман пояснювалися скоріше енергією, ніж умінням; релігійним фанатизмом куди більше, ніж перевагою їхньої військової системи... у набагато вищому ступені”. З європейських джерел відомо, що наприкінці IX ст. завойовувати Паннонію мадярам допомагали аланські союзники [111. - С.90], яких використовували для охорони території між ріками Laborozy і Ung [112. - С.8]. Дослідники не прийшли до єдиної думки – були це алани Північно-Західного Причорномор'я [111. - С.91] чи Подоння і Передкавказзя [113. - С.30; 114. - С.20-25].

Відомо, що Геза насаджував християнство за допомогою зброї. Джерела зберегли його звернення до іноземних государів за допомогою. І ця допомога була надана, більше того, вони “особисто прибули до Угорщини” [109. - С.112]. Залучення німецьких рицарів (деякі з них названі в пам'ятниках поіменно), що надалі мадяризувалися і поповнили ряди пануючої верстви, істотно вплинуло на боєздатність війська, особливо в боях з важкоозброєною західноєвропейською кіннотою. У 998 р. Іштван розбив володаря області Шомодь Коппаня за допомогою німецьких рицарів, які служили у нього, один із яких – Венцелин – був воєначальником Іштвана [109. - С.113]. Чужорідні елементи в оточенні короля одержали назву “гостей” (лат. *hospes*). В часи Гези це були в основному шваби (алемани), у X ст. – колпинги – варяги і руські воїни. Серед охоронців короля у XI-XIII ст.ст. був проводир русів (*dux Ruizorum*). У дружині глави держави було багато волзьких булгар. Вони навіть одержали у володіння від Такшоньї фортецю Пешт і розселилися по селах даної області [115. - С.15; 116. - С.21-22].

Є дані, що засвідчують участь у походах мадярів і загонів тюрків [117. - С.182, 184; 118. - С.145]. Джерела говорять про участь слов'ян у мадярських походах на захід. У скарзі першої половини 900 р. папі Іоаннові IX від архієпископа Тетмара і його п'яти суфраганів [119. - С.360] баварці обвинувачують слов'ян у тому, що “вони прийняли до себе величезну кількість угрів, за звичаєм останніх оббрили голови своїм лжехристиянам і не тільки направили їх [угрів] на нас християн, але і самі до

них приєдналися й одних повели в полон, інших убили, третіх уморили голодом і спрагою в темницях, незліченну безліч увігнали в убогість, шляхетних чоловіків і чесних жінок повели в неволю, спалили храми божі і зруйнували всі будинки...” [119. – С.365-366]. К.Я.Грот правий у тім, що при всій тенденційності послання, подробиці про гоління голови, тобто про своєрідне маскування мораванських слов'ян, додають посланню велику вірогідність. “Якби не було цієї подробиці, ще можна було б припустити тут просте бажання оббрехати слов'ян, але такий факт, як наслідування уграм у способі носити волосся на голові, явно з метою не бути впізнаними серед мадярських полчищ, не міг бути вигаданий баварським єпископом: він, мабуть, був у наявності, і в ньому вони встигли тоді вже на власні очі упевнитися” [118. - С.145; 119. - С.372].

Угорські історики по-різному визначають число мадярів, що прибули на середній Дунай у 896 р., – від 100 до 500 тис. [120]. Утрати на болгарській війні і одночасно раптовий напад печенігів дали себе знати.

Руський літописець писав: “Устремишася (угри) черес гори великия яже прозвашася гори Угорьскіа і почаша воєвати на живуча ту волохи і словени... Посем же угрии прогнаша волохи і наследиша землю ту, і седоша зі словени, покоровше я під ся й оттоле прозвася земля Угорьска. І почаша воєвати угри на грека і поплениша землю Фрачьску і Макидоньску доже і до Селуня” [121. - С.21].

Першою справою прибульців у Паннонії стало поповнення у жінках. У результаті погрому болгар і печенігів у Ателькузі мадяри відчували в них велику нестачу. Відбулися нові набіги на слов'ян з метою захоплення молодих жінок [119. - С.315-316]. “Змішавшись з південнослов'янськими народами і навчившись від них осілому способу життя, колишні кочівники і стали прародичами сучасних угорців” [122]. Цей процес нинішні угорці називають “знаходженням батьківщини”.

Мадяри, щоб закріпитися на захоплених землях, почали активно воювати із сусідами і Візантією. Слов'яни, які були ще зовсім недавно громадянами власної держави – Великої Моравії, трималися, імовірно, вороже [123. - С.113]. Мадяри спочатку робили походи, тривожачи народи Європи частими військовими нападами з метою грабежу, проте згодом, з переходом до землеробства, зробилися

розсудливими, протягом X-XIII ст.ст. сформували кордони угорської держави, влада якої вже в середині XI ст. поширилася на південні райони Словаччини, більшість територій Трансільванії та Воєводини. А на початку XII ст. угорський король Калман став королем Хорватії. Пізніше до складу Угорщини увійшла і Карпатська Русь (Русинська марка) [124. - С.90].

Закріпившись у межиріччі Дунаю і Тиси, мадяри протягом майже ста років безупинно робили грабіжницькі походи проти сусідніх країн. Їх загони з'являлися то під стінами Константинополя, у містах Атики, у Мілані, Венеції та Флоренції, в Аугсбурзі та Речалсбурзі, у Базелі, Вердені та Реймсі, досягаючи Піренеїв [109. - С.106]. “Зі своєї нової батьківщини угорці почали спершу робити набіги проти сусідніх слов'янських племен, а потім далі – у Німеччину і Північну Італію... На початку X ст. угорці практично безперешкодно курсували по всій території нинішніх Німеччини, Італії та Франції” [125. - С.502]. Головними об'єктами їхньої зацікавленості були італійці та німці, походи в напрямку Франції й Іспанії були тільки розширенням головного напрямку воєнних операцій.

У 899-900 рр. мадяри напали на верхню Італію, пройшовши через Альпи. Спочатку зазнавши поразки, згодом вони розбили італійські війська короля Беренгара, грабували місцеве населення і спустошували його землю. Загін, що переправився на шкіряних човнах у Венецію, розгромив її морські сили на чолі з дожем Петром. Мадяри завоювали Моравію в 905-906 рр., а в наступному році завдали поразки Баварії. Їх військові походи спрямовувалися в основному на Західну Європу, зокрема, на німецькі племена.

У 933 р. Генріх I зустрівся з мадярами при Мерзебурзі. У нього вже була важка кіннота. Подобиць про цю битву не збереглося, тому вважають, що це було невелике зіткнення. Відукінд лише повідомляє: “Король (Генріх I – В.Б.) розраховував, як те і трапилося, що ворог почне тікати при одному вигляді вершників, закованих у панцирі; тому він вислав уперед деяких турингців (легких вершників і піхотинців), як легкоозброєних, думаючи, що ворог буде їх переслідувати й у такий спосіб захопиться до того, що наблизиться до головного війська. Усе це так і трапилося; але угорці, побачивши важкоозброєну кінноту з

такою поспішністю кинулися назад, що на просторі 8 миль тільки деякі з них були убиті чи потрапили в полон, зате їхній табір був спустошений і всі полонені одержали волю” [126. - С.452-453].

Оттон I успішно провів з угорцями Аугсбурзький бій. Король був талановитим полководцем і не став виводити армію, що має невелику кількість кінних стрільців, на рівнину, а просувався “по суворих і важкопрохідних місцях, щоб не дати ворогу можливості внести замішання стрілами, якими він користується дуже влучно під прикриттям чагарнику” [127. - С.81]. Важкопрохідні місця були одним з факторів, що сприяли перемозі німецьких військ над угорцями, позбавленими можливості маневрувати. Їх стрілки, утягнені у перестрілку з легкоозброєними піхотинцями Оттона, були атаковані і розбиті важкими вершниками союзників.

Візантійські автори свідчать про військові походи угорців на Константинополь (934-954 рр.), Фессалію (943-961 рр.) і Болгарію (961-970 рр.). Найуспішніше протистояли мадярам німецькі володарі. Першу важливу перемогу одержав у битві з мадярами в 933 р. Генріх I Птахолов (876-936 рр.) під Мерзебургом. Проте за цим знову іде серія грабіжницьких походів мадярів по всій території Західної Європи. Після 955 р. їх зафіксовано понад 30. Набіги продовжувалися, але зустрічали усе більш і більш могутній опір. Останній угорський набіг середини X ст. був найспустошливішим і найтривалішим. При спробі повторити подібну вилазку роком пізніше вони були наголову розбиті Оттоном I у січі під Аугсбургом. Очевидно, у цьому бою були розбиті головні сили військ, що очолювалися декількома вождями. Двоє з них – Булгу і Лела, потрапивши в полон, були страчені германцями [109. - С.125]. “З того моменту мадяри тільки оборонялися від германців і жодного разу більше не загрожували Західній Європі” [125. - С.502].

Мадяри почали переходити до осілого способу життя, закладаючи фундамент своєї державності. “Саме з цього часу почала складатися між Тисою і Дунаєм мадяро-слов'янська держава, що залишалася самостійною і нерозділеною до половини XIV ст.” [128. - С.490]. Крім слов'янського компонента в цій державі була

і печенізька складова. Активне проникнення печенігів до Угорщини почалося ще в першій половині X ст. при королі Золтані, що оселив їх на північно-західному прикордонні і одружив сина, королевича Токсона, зі знатною печенежинкою. Ставши королем, Токсон продовжував печенізькофільську політику батька. Він прийняв до двору хана Тонузобу, який привів йому на службу цілу орду. Їй дали кочовища уздовж північного кордону країни – по Тисі. Угорські історики згадують ханів Билу і Баксу, що перейшли на службу до Токсона. Їм було передано у володіння м.Пешт. При сині Токсона наприкінці X ст. в Угорщину прийшло ще декілька печенізьких ханів зі своїми ордами. У результаті не тільки прикордоння, але і центральні області королівства були заселені печенігами, що досить швидко почали зливатися з угорцями, прийняли разом з ними католицизм і до кінця XI ст. ні за культурою, ні за мовою не відрізнялися від іншого населення країни [129. - С.71-72].

У 970 р. угорський загін діяв у Болгарії проти візантійців як союзника давньоруського князя Святослава [109. - С.110]. Б.Д.Греков писав: “Угорці визнали Святослава своїм вождем і під його начальством боролися в рішучій битві під Аркадіополем” [130. - С.460]. Передісторія цього була складною. Зіткненню русів і візантійців на Балканах поклав початок набіг мадярів на візантійські володіння в Європі у 965 р. Мирно пройшовши по території Болгарії, вони звалилися на Візантію і, захопивши здобич, безкарно пішли назад. У той час імператор Никифор воював на сході з арабами. Відсутність візантійської армії сприяла тому, що мадяри змогли спокійно розорити землі у Фракії та Македонії. Винними за набіг мадярів Никифор вважав болгар, що пропустили мадярів по своїх землях. У помсту за збиток, отриманий від мадярів, візантійці організували похід у Болгарію і захопили декілька фортець. Никифор робить інспекційну поїздку уздовж свого західного кордону. Звідти він надсилає листа болгарському царю з вимогою, щоб той не пропускав мадярів через свої території. Інтригами на болгар направляється військова міць Київської Русі.

У липні 968 р. Святослав виступив у похід на Болгарію. Біля устя Дністра його чекали болгар з хозарами, касогами і ясами, що жадали взяти реванш за недавню

поразку від Русі. Сил для боротьби з їхнім об'єднаним військом у Святослава виявилось недостатньо, і він відступив до верхів'я ріки. Сюди ж на його заклик прийшли мадяри, з якими київський князь “мав любов і згоду тверду” [131. - С.59-60]. Об'єднане російсько-мадярське військо розгромило болгар і їх союзників. Мадяри дуже допомогли русам, хоча, як указують дослідники, Святослав особливих ілюзій щодо їх відданості і надійності не мав. “Кочівники ніколи не рахувалися з укладеними договорами і при першій же нагоді їх порушували” [131. - С.60]. Спільна з мадярами перемога дала можливість Святославу захопити ще 80 болгарських міст по Дунаю, сісти княжити в Переяславці і підкорити собі царя болгар Петра.

У 970 р. знову розпалюється російсько-візантійська війна за панування в Болгарії. “Князь Святослав закликав до себе усіх своїх добровольців і вимушених союзників: угорців, болгар, печенігів... Як повідомляє В.Н.Татищев, разом з угорцями прийшли і поляки” [131. - С.-61; 132. - С.160]. Битва з греками відбулася поблизу Пловдива (Флиппополя). Вірменський історик XI ст. Степанос Тиронський у своїй “Загальній історії” повідомляє: “Перемога руського війська була повною, центр візантійського війська був оточений і знищений. Інші ж ганебно тікали: піхотинці і вершники, імператор і його “безсмертні” [132. - С.47]. Печеніги й угорці переслідували утікачів. Врятуватися удалося небагатьом. Це були Канни X століття! Такої ганьби візантійське військо, не зазнавало з самого заснування Східної імперії [131. - С.62].

Імператор Цимісхій наказав магістру Варде Склиру зібрати нове військо. 10-12 тис. воїнів засіло в Аркадіополі. “Довідавшись про похід (греків – В.Б.) і мислячи відправили проти ромеїв” [133. - С.58]. Святослав, осаджуючи Адріанополь і рухаючись у загальному напрямку на Константинополь “виставив проти нього (гарнізону Аркадіополя) як заслін малу частину свого війська, болгар і, звичайно, усіх вершників – угорців і печенігів, яким нічого було робити під стінами обложеного міста. Склиру в результаті облудного маневру вдалося сильно пошарпати печенігів і змусити відступити інших” [131. - С.63]. Але на загальному підсумку це не позначилося. Святослав узяв Адріанополь, прийняв капітуляцію

візантійського імператора, одержав данину, розрахувався із союзниками і відпустив угорців і печенігів до себе на батьківщину [131. - С.63].

Проте шарпанину під Аркадіополем мадяри і печеніги запам'ятали добре. Це позначилося вже в 971 р., коли Святославу в Болгарії знову знадобилася їхня допомога проти греків. “Посли, що виїхали в Угорщину, повинні були схилити союзників теж надіслати військо або як почати воєнні дії проти Візантії самостійно” [131. - С.63-64]. Імовірно, чекання допомоги з Русі і з Угорщини і пояснює завзятість Святослава в його “доростольському сидінні”. Скилиця писав: “...Війна йшла невдало для варварів (русів), а на допомогу їм не доводилося сподіватися. Одноплемінники були далеко, а сусідні народи з числа варварських, боячись ромеїв, відмовляли їм у підтримці” [133. - С.130]. Історик не розшифровує, які сусідні народи відмовилися допомагати Святославу, але, без сумніву, це були мадяри і печеніги. Мадяри, довідавшись, що візантійське військо стоїть неподалік від їхньої країни, цього разу злякалися і зрадили руського князя. А печеніги, користуючись відсутністю основного руського війська, самі почали воювати проти Русі.

При князі Гезі (970-997 рр.) і його сині Іштвані (997-1038 рр.) виникла ранньофеодальна держава, що значно зміцніла в XI ст. У 974 р. великий князь Гейза і його син Войко (Стефан I) прийняли християнство. У 1000 р. Стефан I за згодою Оттона III був коронований [134. - С.158-159]. За неповних піввіку мадяри з кочівників, що займалися в основному грабежами, перетворилися в осілий європейський народ.

Становище Угорщини XI-XIII ст.ст. відображало міцність ранньофеодальної монархії, яка вела активну внутрішню політику, наступальні війни з метою захоплення нових територій, розширення впливу в Східній і Південно-Східній Європі. Використовуючи династичні зв'язки, угорські королі втручалися в міжфеодальні конфлікти. У 1091 р. Ласло I, використавши свари, захопив Славонію і Хорватію. У 1105 р. були захоплені міста Далмації, де зіштовхувалися інтереси Угорщини і Венеції. Угорсько-венеціанська війна XI-XV ст.ст. закінчилася тільки у 1443 р. Мирний договір закріпив втрату Угорщиною далмаційських міст.

Складними були відносини молодій угорській державі не тільки з Київською Руссю. У XI ст. спостерігаються тісні зв'язки Русі й Угорщини. Установлювалися дипломатичні контакти, укладалися династичні шлюби представників угорського королівського дому Арпадів і руського князівського роду. “Повість временних літ” (996 р.) зберегла повідомлення про те, що київський великий князь Володимир “бе живучи съ князи околними світом, съ Болеславом Лядським, і съ Стефаном Угрським, і съ Андрихом Чешськимъ. І бе миръ межю ними і любі” [121. - С.86]. Никонівський літопис говорить про наявність дипломатичних зв'язків між Руссю й Угорщиною на самому початку XI ст.: у 1000 р. на Русь “придоша послы від... королів Чешських і Угорських” [135. - С.68]. Ілюстрована хроніка свідчить про одруження двоюрідного брата короля Іштвана I герцога Ласло (Сар) на руській князівні [136. - С.344]. Їхні сини [115. - С.111], герцоги Андрій (майбутній король Андрій I) і Левенте, рятуючись від інтриг королеви Гізелли, утікли в Польщу, звідки перебралися до Києва, де знаходилися з 1034 по 1046 р. Андрій одружився на дочці Ярослава Мудрого Настасії [137. - С.117-123]. З угорською герцогинею був одружений тмутараканський князь Ростислав Володимирович, онук Ярослава Мудрого.

Руський князь Ярослав Святополкович був одружений з дочкою короля Ласло I Святого [137. - С.205-209]. “Повість временних літ” під 1097 р. повідомляє, що Ярослав Святополкович відправив до угорського короля Кальмана посольство, що просило надати Ярославові допомогу в боротьбі проти князя Володаря Ростиславовича [121. - С.179]. У 1072 р. король Геза I направив на Русь посольство на чолі зі своїм братом Ласло (майбутній король Ласло I Святий) “просити допомоги своїх друзів” для боротьби проти претендента на королівський престол Шаламона. Місія майбутнього короля закінчилася невдачею, і він повернувся на батьківщину ні з чим. Розповідь про це збереглася в Ілюстрованій хроніці [136. - С.377-378, 381]. Заслуговують на увагу припущення угорських істориків про шлюб угорської герцогині і Святослава Володимировича [137. - С.583], що на шляху в Угорщину (“бежащю йому в Угри”) [121. - С.94] був убитий Святополком у 1015 р., а також

про одруження угорського князя Михайла (дядька короля Іштвана I) на руській князівні наприкінці X ст.

Зменшення активності угорських королів на Балканах з кінця XII ст. було обумовлене утворенням тут до цього часу самостійних слов'янських держав - Другого Болгарського царства Асеней і Сербії Неманей. Головним об'єктом наступальної політики королів Угорщини залишився східний сусід – Галицько-Волинська Русь. З домаганнями на владу над нею вони виступали з кінця XI ст. Напрямок і характер політики угорських королів стосовно Русі XII-XIII ст.ст. визначалися в основному агресивними прагненнями угорських феодалів. Їх спроби поживитися за рахунок руських князівств, використовувати у своїх інтересах міжусобну боротьбу князів беруть початок з кінця XI ст. і продовжуються протягом усього XII і першої половини XIII ст. У 1092 р. король Ласло I Святий робить перший похід проти Русі [136. - С.414-415]. У 1095 р. угорський король Владислав знову робить великий похід на Галичину.

І.П.Крип'якевич стверджував, що “боротьбу за західні кордони Київська держава вела тільки перший час, коли ще не була поділена – головним чином при Володимирі Великому і Ярославі Мудрому. Пізніше ця задача перейшла до галицької держави. З Угорщиною воювала одна Галичина. Мадяри в X-XI столітті захопили українське Закарпаття і пізніше намагалися не раз зайняти землі і на північ від Карпат, Галичину. Причиною перших воєн було те, що українські князі наслали на Угорщину половців”. Похід угорців І.П.Крип'якевич описував так: “У 1099 р. король Кальман з численним військом (до ста тисяч) підійшов під Перемишль і отут розігралася одна зі славних битв того часу. Князь Володар Ростиславович покликав собі на допомогу половців під керівництвом хана Боняка, і той допоміг йому перемогти. Половці виманили угорців у чисте поле і повністю розбили їх військо. Мадяри почали тікати і багато їх потонуло у Вигорі й у Сяні; погоня продовжувалася три дні, глибоко в карпатські гори. Угорські втрати склали сорок тисяч, – однак це число, мабуть, перебільшене. Після цієї катастрофи цілих піввіку угорці не зважувалися переходити Карпати” [138. - С.94-95].

У війнах Київської Русі з угорцями в XI-XII ст.ст. часто союзниками русів виступали саме половці [139. - С.138]. Руськими літописами й угорською Ілюстрованою хронікою підтверджується вирішальна роль половецького загону хана Боняка в розгромі угорського війська в Перемишлі у 1099 р. [121. - С.179; 136. - С.423-424]. Допомагали половці руським князям і в боротьбі проти загону угорського короля Гези II у 1151 р. [135. - Стб.418, 443; 136. - С.460].

Ілюстрована хроніка зберегла свідчення про підготовку Кальманом походу на Русь у 1106 р. [140. - С.426]. Починаючи з 1123 р. королі Іштван II, Біла II, Геза II неодноразово втручалися в протиборство між руськими феодалами, допомагаючи то одному, то іншому князю (1139, 1144, 1148, 1150, 1151, 1152 рр.). У 1123 р. відбувається похід угорського війська Іштвана II під Володимир-Волинський [135. - Стб.287]. У 1139 р. Біла II посилає військо на допомогу київському князю Ярополку Володимировичу проти князя Всеволода Ольговича під Чернігів [135. - Стб.301; 121. - Стб.311]. У його складі було 30 тис. берендеїв, посланих королем Угорщини [129. - С.79]. Галицький князь Володимирко Володаревич у 1144 р. використав угорський загін Белоша ("Бан" руського літопису), дядька короля Гези II, для боротьби проти київського князя Всеволода Ольговича [121. - Стб.311; 135. - Стб.314].

Узагалі король Геза II активно втручався в міжусобну боротьбу руських князів. При ньому в 1148-1152 р. угорські війська зробили 6 походів на руські землі, допомагаючи князю волинському і великому князю київському Ізяславу Мстиславичу проти галицького князя Володимирка Володаревича і ростово-суздальського князя Юрія Довгорукого. Угорське військо приходило на Русь навесні 1148, у січні 1150, у жовтні 1150, навесні 1151, у червні-липні 1151, навесні 1152 р. [136. - С.460; 141. - С.88].

“У 1150 р. король Гейза перейшов Карпати, взяв Сяник, одночасно київський князь Ізяслав Мстиславич ударив на Белзщину. Але Володимирко галицький перекупив угорських магнатів і довів до миру. У 1152 р. Гейза знову змовився з Ізяславом і обидва під Перемишлем напали на Володимирка. Угорське військо було велике, складалося з 73 полків, – Володимирко, що обороняв броди на Сяні, не зміг

стримати натиску супротивника і був змушений відступити до Перемишля. І знову мирними переговорами довелося йому припинити похід” [138. - С.95].

Новий етап агресії угорських феодалів проти руських земель почався при Белі III. Він послав на Русь свої війська у 1188, 1189, 1190 і 1202 рр., намагаючись приєднати Галицьке князівство до Угорського королівства [135. - Стб.659-667, 717-719; 142. - С.412, 423, 420, 535]. У 1188 р. він з'явився з військом у Галич під приводом допомоги його князю Володимирі Ярославичу. Після заняття Галича, Бела III “не посади в ньому Володимера, але даде все убрання Галичанам (уклав угоду з частиною галицької знаті) і посади в ньому сина свого Андрія”. Угорський король повів галицького князя Володимира Ярославича з родиною в Угорщину [135. - Стб.661]. У грамоті від 2 травня 1198 р. Бела III іменує себе “королем Галича” (rex Galicie) [143. - С.247]. Незважаючи на збройну допомогу, що прийшла з Угорщини в Галич до королевича Андрія в 1189 р., він у наступному році був вигнаний галичанами за допомогою польського короля Казимира [135. - Стб.666; 144. - С.11; 145. - С.372].

Агресивна політика угорських королів щодо руських земель у XII-XIII ст.ст. служила цілям папської курії, яка прагла поширити свій вплив на територію Галицько-Волинського князівства [146. - С.169]. За часів правління Ендрю II угорці воювали проти Галича (1205, 1206, 1208, 1211-1214, 1216, 1220 рр.), прагнучи установити там свою владу. “Серед галицьких бояр була партія, що бажала приєднати Галичину до Угорщини, тому угорці кілька разів мали Галич під своєю владою. Угорські походи проходили усе тією ж дорогою – на Сяник, Перемишль, Городок, Звенигород, – угорці усі з півночі йшли на Галич. Проте галицьке населення протестувало проти панування “родців” (чужинців) і допомагало своїм князям у боротьбі з загарбниками. Угорський гарнізон у Галичі ніколи не počував себе в безпеці і здавався добровільно, як тільки під місто підходило сильніше військо. Так, у 1221 р. угорці оборонялися в Галичі і навіть побудували в ньому свої укріплення, але все-таки королевич Кальман, воєвода Филя і весь гарнізон потрапили в полон; у 1230 р. також було взято у полон угорського королевича Андрія; у 1233 р. цей Андрій помер в обложеному Галичі” [138. - С.95].

“Останній бій з угорцями відбувся під Ярославом у 1245 р. Угорці не виступали тут самі, а були союзниками князя Ростислава Михайловича, якого хотіли посадити у Галичі, допомагали йому також і поляки. У бою перемогли війська Данила і Василька. Угорський воєвода “прегордий” Филя, що мав успіх у всіх походах на Галичину, у цій битві загинув і його прапор на честь перемоги Данило розірвав” [138. - С.95] Угорські королі прагнули об'єднати Галицьке князівство з Угорщиною і за допомогою унії. Укладений у 1246 р. Белою IV союз (до 1264 р.) з галицько-волинським князем Данилом Романовичем означав відмову від домагань на вищу владу в Галицько-Волинській Русі [109. - С.140].

Угорщина підтримувала римських пап, які боролися проти германського імператора. Оскільки інтереси сторін не завжди збігалися, то виникали суперечки. Позиція пап розкрилася в роки монгольської навали на Угорщину (1241-1242 р.). Хоча в битвах угорські війська були розбиті, монголи влітку 1242 р. пішли з центральних районів Угорщини і Далмації. У 1254 р. угорський король Бела IV писав у листі папі Інокентію: “...Державу Угорщини від вторгнення Татар, як від чуми, здебільшого було перетворено в пустелю...”. Очевидець монгольського набігу на Угорщину Івона з Нарбони так описував татар: “Із трупів своїх жертв, що ватажки [...] поїдають [ми] хліб, залишаючи хижим птахам тільки кістки [...] Старих і огидних жінок використовують людожери як щоденну їжу, навпаки красивих не з'їдають – замордовують їх безупинними згвалтуваннями, зовсім не звертаючи уваги на їхні лементи і голосіння. Навпаки дівчат використовують [у такий спосіб] до смертельної знемоги, наприкінці відрізають їм груди, щоб дати їх ватажкам як делікатеси, і пожирають тіла дівчат як смачний шматок”. Лев, син Данила, у цей час, відчувши себе досить сильним, приєднав до своєї держави частину Закарпаття, близько 1299 р. [138. - С.95].

Тактичні прийоми й основні риси тактики мадярів, типові для кочових народів, описані сучасниками. В основному вони стосуються часу складання їх держави на Дунаї. Але можна вважати, що вони були притаманні мадярам і декількома десятиліттями раніше. Прийоми ведення війни мадярами були незвичними для європейців. Імператор Лев Мудрий у своїй "Тактиці" залишив

докладний опис їх військових прийомів, звичайних серед кочівників, але нових для європейців [119. - С.317-318; 147. - С.161-184].

Виступаючи в похід, мадяри висилали вперед розвідку. Під час стоянок їхній табір оточувався сторожею. При зіткненні з ворогом мадяри обсіпали його хмарою стріл, а потім стрімко налітали, намагаючись роз'єднати і розсіяти стрій ворога. Коли це не вдавалося, вони інсценували втечу, а потім знову нападали на ворогів, що розсипалися при переслідуванні, і примушували їх у свою чергу, уже не удавано шукати порятунку у втечі.

Військо, завдяки своїй організації, відрізнялося рухливістю та ініціативою. Перед боєм виділявся резерв, що вступав у справу в критичний момент бою і забезпечував перемогу. Мадяри невтомно переслідували розбитого ворога, не даючи нікому пощади [148. - С.348-349; 119. - С.317-318; 149. - С.161-184].

Мадяри знали найрізноманітніші способи переправи через ріки. Один з них - за допомогою бурдюків, характерний для кочівників. Його докладно описав на початку X ст. Ібн-Фадлан [150. - С.137]. Дніпро, за його повідомленням, мадяри форсували за допомогою плотів, човнів, поромів та ін. Хоча дослідники і сьогодні не прийшли до єдиної думки - у якому саме місці це відбувалося. Одні серед численних переправ через Дніпро, відомих з літописів, виділяють "перевіз Київський". Він згадується у вступі до "Повісті временних літ" [121. - С.13] і в Іпатіївському літописі під 1135 і 1146 рр. [135. - Стб.295, 327]. Інші віддають перевагу перевозу трохи вище Києва - поблизу Вишгорода [135. - Стб.472], аргументуючи свою точку зору тим, що війська, які ішли з Суздальської землі (а саме звідти за Анонімом йшли мадяри), переправлялися звичайно поблизу Вишгорода [151. - С.25]. Дослідники лише схиляються до того, що переправа через Дніпро швидше за все була здійснена за допомогою поромів штатної переправи. Своїх плавзасобів мадяри, звичайно, не мали, а для їх будівництва була потрібна велика кількість і матеріалу, і часу. Та й навичок таких робіт у кочівників не було.

Добре були знайомі мадяри з різними способами ведення облогового бою. Навички вони придбали ще в часи військових конфліктів з жителями півночі, облягаючи їх фортеці. У "Діяннях угорців" описується облога мадярами Києва і

навіть штурм його укріплень за допомогою приставних сходів. Можна не погоджуватися із самим фактом облоги, але представляються непереколивими аргументи, наведені В.П.Шушариним, який доводить, що у мадярів не могло бути штурмових сходів. Він пише: “Малоймовірним представляється наявність сходів для облоги міст в угорців-кочівників IX ст.” [139. - С.139]. Звичайно сходи для штурму виготовляли безпосередньо на місці, напередодні приступу. Що незвичайного в тому, що мадяри виготовили ці сходи? Є цікавим повідомлення Д.Ердейн про те, що “військові машини для облоги фортець (*tormentum, instrumentum*) з'явилися в угорців лише в середині X ст., під час походів у країни Західної Європи” [152. - С.26]. Але аргумент, що мадяри не знали сходів, тому що не знали “військових машин” теж не витримує критики. Сходи можна віднести до облогової техніки, але не до “військових машин” [153. - С.1,42]. Не є правдою і те, що мадяри нібито не могли ознайомитися з тактикою облоги фортеці і облоговою технікою тому, що “сходи для облоги міст (лествиці на Русі) відомі також для порівняно пізнього часу: у “Повісті временних літ” про них не згадується, з'являються вони у руських літописах при описі подій XIII ст.” [135. - Стб. 852]. Щоб остаточно вирішити це питання потрібно, імовірно, не тільки читати літописи, але й уважніше розглядати їх мініатюри [153]. Хоча С.О.Плетньова в цілому взагалі має рацію, стверджуючи, що “історії русько-кочівницьких воєн X-XI ст.ст. не відомі спроби військ степовиків брати руські міста приступом. Кочівники звичайно блокували ці міста, змушуючи їх захисників страждати від голоду” [154. - С.198]. Під час походів на Русь угорцям не раз доводилося мати справу з укріпленнями галицько-волинських міст [155. - С.6, 8, 17, 19, 22, 25, 40, 49, 70].

Характерним прикладом тактики мадярів у X ст. вважається битва мадярів з Людовиком III під Аугсбургом у 910 р. Луїтпранд у “Воздаянні” пише: “Король Людовик ледь устиг підійти зі своїм військом до міста Августі (нині Аугсбург на р.Лех), що лежить на кордонах землі свевів (швабів) і баварів, чи східних франків, як до нього надійшла несподівана, а ще більш небажана звістка про наближення ворога. Наступного дня обидва війська зіштовхнулися на рівнинах ріки Леманна (нині Лех), дуже зручних за своєю широчінню для подвигів Марса.

Перш ніж “ранком Аврора встала з пурпурного ложа Титана” кривожерливе і браннолюбиве поріддя угорців напало на християн, ще обійнятих сном. Багатьох розбудило дзижчання стріл раніше лементу ворогів; інші ж, простромені на своїх ложах, не були підняті ні лементом, ні ранами, тому що душа їх відлетіла раніше пробудження від сну. Потім почалася жорстока січа. Повернувши тил ніби для втечі, турки (угорці) поклали на місці багатьох християн своїми влучними стрілами...

Феб, почавши хилитися до заходу, уже досяг сьомої години свого шляху (перша година після полудня), а Марс, звертаючи світле лице до Людовика, продовжував йому протегувати, як у цей час підступні турки, приховавши засідку, зробили вигляд, що вони тікають. Королівське військо, не підозрюючи хитрості, кинулося з жаром переслідувати; але на нього налетіли з усіх боків із засідки, і нібито переможені починають винищувати переможців. Сам король зі здивуванням бачив, що його перемога стала поразкою, що було тим важче, чим менше він міг її очікувати” [126. - С.402-403].

Заманивши на рівнину германців, угорці розсіяли їх і добили атакою важкоозброєної кінноти. Німецькі вершники, відірвавшись у переслідуванні від своїх піших стрільців і важкої піхоти виявилися беззахисними [144. - С.208].

Початковою організаційно-тактичною одиницею угорського кінно-рицарського війська був спис, до якого входили рицар, зброєносець, кінні і піші лучники і пажі; вищою організаційно-тактичною одиницею був прапор, що включав 25–80 списів.

Озброєння війська ранньофеодальної доби, кожний вид бойових дій припускав застосування відповідного йому бойового порядку, форми побудови якого систематично удосконалювалися. Сухопутні бої велися з використанням переважно рублячо-колючої зброї (спис, піка, меч, бойові сокири та ін.), а також металльної зброї (луки, праці, арбалети, металльні машини). Нападаючи на ворога, угорці слідували своїй особливій тактиці: ніколи не нападали усією своєю масою, зімкнутими рядами і не вступали без необхідності в рукопашний бій. Вони знали, що коли війська озброєні переважно холодною зброєю, то результат протиборства найчастіше вирішувався в рукопашному бою. Підійшовши на певну відстань до

ворога, озброєні мечем, списом і, головне, луком угорці випускали хмару стріл на ворога, прагнучи його всіляко залякати.

У боях з європейцями вони викликали паніку, коли з диким бойовим кличем мчалися назустріч на своїх швидких конях, покритих попонами зі шкіри, готові пробити ворога своїми стрілами. Досягши цього, угорці блискавично нападали на ворога, розрізали його ряди, розсіювали їх і змушували бігти з поля бою. Коли ж такий задум не удавався відразу, то доводилося використовувати хитрість: прикидатися переможеними, начебто вони хотіли швидко відступити і, порушивши в такий спосіб бойові порядки ворога, що переслідував їх, раптово поверталися до нього фронтом і змушували поспішно залишати поле бою [156. - С.320]. Такий прийом застосовувався в італійському поході (900 р.) у боях проти військ короля Беренгара.

Угорське військо цього часу поділялося на окремі рухливі загони. Воєначальники завжди залишали один або декілька загонів у резерві, що очікував результату бою в засідці. Якщо результат був негативний, то в критичну хвилину резерв вступав у бій і здобував перемогу. Переслідування ворога продовжувалося з метою не дати можливості утекти жодному воїну. Угорці нікого не щадили. Нападаючи на сусідні землі, вони знищували всіх чоловіків, здатних до опору. Молодих жінок і дітей забирали із собою разом з награваним майном, інше розоряли і палили. Багато убивств пояснювалося поширенням серед угорців стародавнього повір'я: убиті мечем стануть у потойбічному житті їх рабами. Військовополонених було небагато. Частина з них, зокрема полонених слов'ян і представників інших етнічних утворень, продавали сусідам.

Вести правильну облогу укріплених європейських міст угорці не вміли, а брали міста або хитрістю, або блокадою, голодом змушували захисників здавати укріплення. Через ріки вони переправлялися східним способом, на звіриних шкурах, наповнених сіном. У війні з Венецією використовувалися ними і шкіряні човни.

Мали мадяри і досвід будівництва оборонних споруд. Автор "Слова про погибель Руської землі" першої половини XIII ст., прославляючи Володимира Мономаха, пише, що побоюючись цього князя "угри твердяху каменії городи

залізними вороти...” [157. - С.23]. Добре відомі укріплення на кордонах Угорського королівства - засіки (*indagines, gueru*). Для їх побудови застосовувалися дерево і камінь. У засіках були ворота для проходу військ і купців. В угорській топоніміці часто зустрічається назва “Залізні ворота”. К.Таганьї, що докладно досліджував це питання, відзначає, що цю назву потрібно розуміти не в буквальному значенні, а як “гарне, немов із заліза, укріплення” [158. - С.106-107].

Воєначальники, плануючи війну, похід, залишали загін для охорони своїх родин, багатств. Використовувалися природні рубежі – ріки і ліси, гірська місцевість. Під час стоянок військ вони оточували себе сторожовими постами, прагнули діяти завбачливо. Напередодні воєн, боїв висилали розвідників і шпигунів, які повинні були добути дані про ворога – його кількість, позиції тощо.

Незвичайний зовнішній вигляд порівняно з західноєвропейським мали угорські воїни. Вони голили голови, прикрашені трьома кісками, носили одяг зі шкіри. Скорені ними слов'яни, що вступали в угорське військо, також голили голови. Угорці були дуже витривалими, легко переносили холод, спеку, різні труднощі похідного життя. На полі бою дотримувалися суворої дисципліни, будь-яке її порушення каралося.

Аж до XV ст. військо не мало централізованого забезпечення, хоча одержувало від владних структур деякі види зброї. Великі феодали самостійно вирішували питання про закупівлю або виробництво зброї, продовольства і фуражу. Феодали та їхні васали повинні були прибувати на службу до короля з власною зброєю і спорядженням, конями, запасом продовольства і фуражу. У Західній Європі кожен найманець купував це у маркетантів, що пересувалися за військами. Не існувало й організованої санітарної служби, тому померлих від ран і хворих часто було більше, ніж убитих у боях.

Відмінною рисою дій угорських воєначальників на війні була хитрість, застосування будь-яких прийомів для досягнення поставленої мети. Нерідко угорці порушували домовленість, клятву [156. - С.322]. Характерним прийомом для військових походів угорців були раптові напади на військо супротивника, населені пункти і грабіж населення, і такий же раптовий відхід з чужих територій.

Застосування таких методів призводило звичайно до того, що вони ніде не зустрічали дружної відсічі. Перемоги угорців у війнах пояснюються і феодалною роздробленістю, міжособною боротьбою в тих державах, на які нападали угорці. Не виключалася і перевага їх військової техніки. Поряд з військовою силою в інтересах своєї країни використовувалося утворення військових союзів, спрямованих проти інших держав, дипломатичні зусилля.

Важкоозброєна рицарська кіннота в Угорщині XII-XIII ст.ст. вела бої, головним чином, шляхом єдиноборства рицарів. У відкритому полі кіннота шикувалася в лінію чи клином. Порядок зберігався тільки на початку бою, а потім перетворювався в окремі двобої. Такі бої були нетривалими і не відзначалися великою жорстокістю. Навіть у великих боях утрати складали усього декілька десятків чоловік.

Стратегічна мета, що ставили угорські воєначальники у війнах цього періоду, полягала у повному розгромі живої сили ворога і захопленні його земель. Нерідко війни велися на великих територіях і протягом тривалого періоду. Війська воювали в тісних бойових лавах, що нагадували фалангу. Застосовувалися прості тактичні прийоми, що зводилися до фронтального зіткнення військ. Бій носив короточасний характер. Його успіх визначався фізичною силою, мужністю і майстерністю угорських воїнів.

Висновки

По-різному будувалися відносини між кочівницькою і землеробською системами. У письмових джерелах переважають повідомлення про постійні війни між ними. Склалася стійка думка, що відносини хліборобів з кочівниками були ворожими, кочівники несли державам розруху, нещастя, руйнування, загибель. Справді, такі відносини переважали. На першій і другій стадіях кочівники потребували не тільки продукти землеробства, але й вироби ремісників своїх більш цивілізованих сусідів. Мирним шляхом – торгівлею, відкупамі узяти все це не завжди вдавалося. Крім того, кочівникам потрібні були полонені для продажу. Навала змінювалася набігами, різницю між якими сучасники не могли навіть уловити, оскільки тільки зараз стало зрозумілим, що в результаті навали земля

забиралася під пасовища, а під час набігу земля хоча і піддавалася розграбуванню, але залишалася у володінні колишніх власників. Ворожі відносини були вигідні для кочівників доти, поки самі вони в результаті часткової осілості або обмеження території кочування не ставали доступними для своїх осілих сусідів.

Коли співвідношення сил між двома світами змінювалося, кочівники всіма силами прагнули підтримувати мирні відносини із сусідами. Мирні відносини полягали, насамперед, у створенні військових союзів, спрямованих проти інших сусідів або кочових об'єднань. Тактика кочівників не змінювалася. Це були як і раніше набіги, але вже схвалені, підтримувані й оплачувані союзником. До того ж вони одержували здобич і полонених. Як тільки кочівницьке об'єднання ставало державою зі стійкою економікою, військові союзи укладалися на рівних правах. Обидві держави були зацікавлені в політичних результатах перемоги – в оволодінні землею, торговими шляхами, портами й іншим, необхідним для міжнародної ваги своєї держави.

Звичайно військові союзи підкріплювалися мирними договорами, що полягали, насамперед, у зміцненні родинних зв'язків між правлячими домами шляхом укладання шлюбів. Коли правлячий рід стояв на чолі сильної держави, володарі осілих держав не тільки брали зі степу дружин у свої гареми, вони відправляли туди і своїх дочок і сестер, підкреслюючи цим свою повагу до степового володаря і його рівноправність із ним. Віддаючи в степ чи беручи з нього дружин, робили висновки про ступінь впливовості кочівницького об'єднання [159. – С.148]. Крім військових і родинних відносин, обидві сторони були зацікавлені в підтриманні торгових зв'язків. Від кочівників в осілі держави йшла худоба і раби, а з землеробських держав – хліб, вино і предмети розкоші.

До миру кочівники прагнули тоді, коли вони поступалися в силі своїм сусідам, хлібороби ж були зацікавлені у ньому завжди. Як тільки в степах з'являвся новий кочовий народ, землеробські держави намагалися налагодити з ним союзницькі відносини з максимальним використанням його військової сили. Найбільшого ефекту таке використання досягало в тих випадках, коли кочівницькі орди ставали у васальні відносини з землеробськими державами. Військовий союз з кочівниками

досягався шляхом підкупів і відкупів, що йшли в руки кочової аристократії, наданням рядовим воїнам права грабежу захоплених у спільному поході територій. Васалітет спирався на значно серйозніші відносини, а саме – на жалування землею.

Звичайно кочівники, що утратили свої землі в степах, намагалися зайняти прикордонні землі землеробської держави. Ця спроба починалася з військового зіткнення або серії набігів з метою насильницького відторгнення землі під пасовища. Це була ніби навала в мініатюрі, навала невеликих груп на невеликі землі, розташовані у безпосередній близькості від колишніх кочовищ. Такі дії звичайно закінчувалися повним розгромом кочівників. І тоді держава, що їх розгромила пропонувала їм ці неспокойні прикордонні області для заселення з умовою охороняти кордони й у випадку потреби брати участь у походах, які починатимуться сюзереном.

У залежність або васальні відносини потрапляло і землеробське населення. Тоді кочівники, підкоривши хліборобів, співіснували з ними на одній чи на сусідніх територіях. Коли переможеними були сусідні землеробські народи і кочівники не займали при цьому їхньої території, то хлібороби звичайно виплачували данину кочівникам. Так було зі слов'янами і русами, що платили данину хозарам. У тих випадках, коли після перемоги кочівники займали землі осілих народів, відбувалося швидко, протягом одного-двох поколінь, злиття з ними й основна маса кочівників переходила до землеробства (булгари, мадяри) [160].

Різноманіття складних взаємин кочівників і хліборобів Східної Європи зводяться до ворожих, союзницьких, данницьких чи васальних [161. – С.150]. Хоча кожний з цих типів припускав їх участь у війнах і військових набігах з різними приводами, причинами, цілями і наслідками.

У степах панував культ воїна-вершника. Світогляд вершництва був основним елементом будь-якої кочівницької культури, елементом, що їх поєднував у своєрідну військову і культурну спільність, що розкинулася по євразійському степу. Культ вершника був пов'язаний з кльцями вогню, неба, сонця, поля, розповсюджених у всіх кочівників. Звичаї та обряди, які були підпорядковані цим кльцям і брали початки з них, були подібними в різних племен і орд, відділених,

одне від одного великими відстанями. Факторами, що визначили систему мислення і ціннісні установки представника кочового світу, були традиційне кочове господарство і пов'язаний з ним спосіб життя. Для того, щоб вижити, кочівник повинен був день і ніч піклуватися про свої череди. Це була головна точка відліку і для повсякденної господарської діяльності і для зовнішньополітичної – військової активності. На весь інший світ кочівник дивився крізь призму власного життєвого і військового досвіду.

Кожен дорослий член кочового суспільства був вільним воїном, батирем, джигітом і у своїх справах і вчинках повинен був відповідати цьому імені, не принижуючи власної гідності і честі свого народу. Оскільки вся історія кочових народів і їх державних утворень була пронизана війнами один з одним та осілими сусідами, що диктувалися умовами і системою їхнього господарства, то гідність і честь розумілися, насамперед, як військова доблесть і хоробрість, вірність союзнику, непримиренність і жорстокість щодо ворога. Фактором, що впливав на систему уявлень і поведіння кочівника, був родовий побут [161; 162]. Саме з ним були пов'язані вияви протиставлення “свій – чужий”, коли стосовно свого одноплемінника кочівник був здатен на вищі форми героїзму і самопожертви, а щодо представника іншого, тим більше осілого етносу, було дозволено усе – хитрість, зрада, жорстокість, дворушництво тощо.

У кочових державах не було великої необхідності у використанні рабської праці, тому корінне населення завойованих територій виганялося, продавалося або знищувалося. Цим пояснюється жорстокість стосовно супротивника, що відображає суть кочового способу життя, де немає сентиментів, каяття совісті і жалості до ворога, а продовжують діяти біологічні закономірності. Інакше і не могло бути при існуванні екстенсивного кочового господарства і пов'язаного з ним способу життя. У свою чергу, коли сильні в минулому кочові держави з різних причин послаблялися і занепадали, на їх території починався активний наступ сусідів, у тому числі і слов'ян, що з не меншою жорстокістю знищували цілі кочові орди. Жорстокість у війнах була звичайним явищем і не може бути приписана тільки

кочівникам. Її можна розглядати як боротьбу за виживання, коли в боях вирішувалася доля кочового етносу.

Хозарський каганат вів із сусідами постійні війни і дипломатичну боротьбу. Він нерідко брав участь у складних внутрішніх інтригах і вторгався у відносини між Арабським халіфатом і Візантією [170 - С.193-201, 233-262]. Протягом півтора сторіччя каганату вдавалося утримувати свої володіння і збільшувати їх за рахунок північних сусідів, що виплачували йому данину. Війни в цей період мали загарбницький характер, переслідуючи основну мету – захоплення нових територій і данників.

Військове мистецтво хозарів представляє інтерес для дослідження насамперед у тому плані, що їх військова організація формувалася в період переходу кочівників від табірної стадії кочування до напівосілості – “від кочовищ до міст”. Зміни економіки неминуче вели до зміни соціального ладу, військової організації, культури, у тому числі збройової. У період класових відносин і, відповідно, феодалного володіння землею, що почалися на другій стадії кочування, набіги уже поступалися місцем війнам за політичне панування, релігія культу вождів і вершників, пов'язана з космогонією, поступилася місцем традиційним світовим релігіям. Розквіту військової справи сприяло те, що хозарам удалося в “багатонаціональній” державі сконцентрувати виробничі і військові відносини як держав, з яких вийшло різне за етнічним походженням населення, що сформувало каганат, так і досягнення усіх завойованих і сусідніх держав. А досягнення ці були дуже значні. Багато в чому сприяло цьому і фінансове, і матеріальне підживлення від контролю за Волзьким торговим шляхом, за торгівлею держав Заходу і Сходу, данина від підвладних народів, у тому числі і сучасною зброєю.

Причини загибелі Хозарського каганату не були пов'язані з суто військовими аспектами – за озброєнням, фортифікацією, організацією і чисельністю війська хозари навіть у X ст. залишалися попереду інших народів Східної Європи, у них було чому учитися. Як і кожна імперія, під наростаючим зовнішнім тиском племен з помітно більш низьким рівнем суспільної і військової організації (мадяри, печеніги, гузи), Хозарія втрачала контроль над підвладними племенами, виникли протиріччя

серед самих хозарів. І коли поява Давньоруської держави зажадала мобілізації всіх економічних і військових ресурсів, ослаблений Хозарський каганат не зміг вистояти в боротьбі з ним, назавжди зійшовши з політичної арени [163].

Почавши свої війни з каганатом у середині IX ст., Київська Русь і печеніги (у 960-х рр.) знищили його. Русь зуміла перетягнути на свій бік сили із самого каганату – і сили не гірші – хорезмійців, які переселилися до Києва. У складі війська Київської Русі з'явилися хозарські найманці. Як вважає П.П. Толочко, у літописі містяться цілком конкретні свідчення про те, що в складі дружини Ігоря були хозари-християни, що присягнули на вірність русько-візантійському договору 944 р. [164.-С.48]. Але, незалежно від того, були вони хорезмійцями чи хозарами – вони були носіями передової військової культури того часу. Помилявся М.І. Артамонов, стверджуючи, що “від ітільських хозарів руси не взяли нічого” [165.-С.458]. У процес формування військової культури Київської держави і суміжних з нею територій хозари зробили свій гідний внесок. Але, зрозуміло, переоцінювати ступінь сприятливого впливу Хозарії на східних слов'ян не варто [164.-С.48]. Давньоруська держава розвивалася і міцніла не стільки під патронатом каганату, скільки в постійному протиборстві з ним. Щодо цього цілком зрозумілим стає твердження М.І. Артамонова, що “...Хозарську державу не можна не врахувати як найважливішу умову утворення Київської Русі...” [166.-Передмова].

Джерела військової справи Волзької Булгарії сягають коренями в раннє середньовіччя, коли в Середньому Поволжі почав формуватися з розрізнених етноплемінних об'єднань булгарський союз племен з відповідними інститутами (вождь-правитель і дружина) і характерним комплексом озброєння. Подальший прогрес їхньої військової справи пов'язаний із внутрішньою трансформацією суспільства, що привела до створення на початку X ст. ранньофеодальної держави.

Змішана (феодально-племінна) військова система, коли основу військової організації складали дружини князів і ополчення племен, обумовлювала бойовий порядок булгарського війська і його тактику. Схема бойового розташування полків на полі бою мала тричленний характер, а воєнні дії під час бою спочатку являли собою послідовний наступ легкої кінноти, а пізніше – у розрахунку на вирішальний

удар – важкоозброєних загонів. Стратегічно війни велися за завоювання нових територій і захоплення військової здобичі. Ідеологічним виправданням воєн служило прагнення поширити іслам на інші народи Поволжя і Приуралля.

До середини XII ст. наростають нові тенденції у військово-політичній обстановці в країні. Булгарія стає державою зрілого феодалізму – "класичного ісламу" – починає суперничати за вплив у Середньому Поволжі з Володимиро-Суздальською Руссю, а за Нижнє Поволжя і Приуралля – з кимако-кипчацькими ханствами. Швидкоплинні війни, бойові походи і набіги в цей період велися не за оволодіння територією, а за захоплення політичної влади, здобич і бранців. Ці війни викликали зміни в озброєнні, структурі війська і тактиці бойових дій [167.-С.161].

Булгарське військо, основане на ієрархічній системі феодальних дружин, складалося з дрібніших підрозділів. Відповідно, бойові порядки стали більш дрібними, що зробило їх гнучкими і стійкими, дозволило уводити війська в бій частинами, поступово нарощуючи силу удару. Результат бою вирішувався в ближньому бою з застосуванням спеціалізованого набору зброї. До середини XII ст. оформилися особливості тактики польового бою та оборони, що дозволили максимально використовувати сильні сторони булгарського війська. У польовому бою застосовувалися різні оперативно-тактичні маневри, засідки, відступи з наступною контратакою. Особливо яскраво це виявилось в боротьбі з руськими дружинами в 1172-1173 рр. і монголами в 1223 р. [167.-С.162].

Однією з характерних рис військового мистецтва Волзької Булгарії було вироблення своєрідної тактики активної оборони, що поєднала опір на фортецю і маневри в тилу з використанням кінноти, піхоти і суден. Метою цих дій було вмотати супротивника, позбавити його ініціативи і підготувати контрудар. Сильні сторони такої тактики активної оборони і польового бою дозволили булгарам довгий час протистояти військам руських князів (1172, 1183 рр.), і монгольських ханів (1223, 1229, 1232 рр.). Одночасно булгари самі здійснювали військові експедиції і походи. Для X-початку XIII ст.ст. це – завоювання буртасів і постійний тиск на прикамські народи, а також походи булгар на Муром, Суздаль, Ярославль, Устюг. Воєнні операції здійснювалися невеликими військовими загонами по ріках.

Аналіз стратегії і тактики болгар дозволяє зробити висновок про високу бойову виучку болгарських воїнів.

Булгарія, як і каганат, загинула від зовнішнього вторгнення. Монголи, зруйнували усі її міста, спалили сотні поселень. Економіка держави в XIII ст. була вже осілою, землеробською. Населення Булгарії, що складалося в масі своїй з фінно-угорських племен, не могло перейти до кочування, і тому після розгрому воно дієво взялося до відновлення землеробського господарства. У цілому це йому удалося, і Золота Орда включила Булгарію у свої межі, багато чого запозичивши з культури цієї держави [168. – С.53-75].

Незважаючи на стійку культуру, до монгольської навали Булгарії народ ще не склався. Держава поєднувала різноетнічні і різномовні племена, що склали нестійку етнічну спільність. При вторгненні монгольських військ вона розвалилася на кілька частин. Частина об'єданого під егідою Золотої Орди населення, не прийнявши імені колишніх завойовників – болгар, взяло ім'я нових – татар, заснувавши Казанське царство [169]. Це був шлях “перерозвитку на місці” з великої в малу державу з різним етнічним обличчям і господарським способом життя.

Усередині Волзької Булгарії жили великі і сильні у військовому плані групи мадярського населення, що в IX ст. об'єдналися в мовну і культурну спільність, що відрізняється яскраво вираженим вершництвом. Піти з насиджених місць населення Приуралля і басейну Ками спонукала обстановка, що склалася в другій половині VIII ст. у степах, коли Кимацький і Хозарський каганати витіснили сусідів з багатих пасовищ. На початку IX ст. болгарі сприяли збезземлюванню угорського населення, що змусило найбільш дієдатних членів приуральських угрів рушити масою на Захід. Вони зайняли в Булгарії помітне місце, почався процес злиття двох етнічних угруповань і військових організацій – болгарської і угорської у єдине ціле. Процеси злиття відбувалися й у Леведії та Ателькузі. Серед болгарського населення Хозарського каганату, що залишилося від Великої Болгарії, були угорські племена – оногурів і кутригурів [170 - С.79-103] – «угри білі», що брали участь у війнах з Іраклієм (VII ст.) і яких добре знав і відрізняв від угорської хвилі давньоруський

літописець [171]. Він іменував їх «чорними». Вони, втративши свої кочовища в приуральських степах у IX і X ст.ст., почали проникати в східноєвропейські степи.

У межах каганату мадяри знаходилися на першій і другій стадіях кочування. Вигнані з Ателькузи печенігами, вони прямували в Паннонію, звідки вигнали місцеве населення – слов'ян і волохів і захопили землі. Щоб утвердитися на захоплених землях, мадяри почали активну військову діяльність, воюючи із сусідами і Візантією. Слов'яни і волохи трималися вороже, мадяри ж, очоливши державу, жадали від усіх своїх нових підданих володіння своєю мовою і беззаперечною покорою

У Паннонії мадяри заснували державу і поступово злилися зі слов'янами, мовою-переможницею стала угорська. Мадяри значно швидше булгар перейшли до другої, а потім і третьої форм кочування. Менше сторіччя треба було їм для перетворення у розвинену, сильну у військовому плані, хліборобсько-скотарську державу. С.О.Плетньова пояснює це тим, що "слов'яни у X ст. були вже на класовому ступені соціального розвитку, мали вже сформовану культуру і тому значно активніше впливали на кочівників, що прийшли, ніж слов'яни VII ст., що зіштовхнулися з ордами Аспаруха" [159 - С.134]. Угорська держава дуже швидко стала європейською державою зі стійкою хліборобсько-скотарською економікою і розвиненою військовою організацією. З кочовим минулим мадярів завжди пов'язували вершницькі традиції, кінне військо, шаблі як основне озброєння, поховання вершників зі зброєю і конями і т.п. [172.– С.113].

ВИСНОВКИ

Кочові держави Східної Європи залишили помітний слід у світовій військовій історії. Багато їх народів не тільки мешкали на території нинішньої України, а й активно контактували зі слов'янами, воювали і торгували, об'єднувалися в союзи, вступали на службу один до одного, впливали не тільки на політичну і військову історію Київської Русі, але і взяли участь у етногенезі нашого народу, залишили нам елементи своєї етнопсихології і культури, у тому числі військової, збройової.

Військова організація, озброєння і воєнне мистецтво населення Хозарського каганату, Волзької Булгарії і державних утворень мадярів у епоху середньовіччя, уся їх військова справа була яскравим і самобутнім явищем в історії воєнного мистецтва Східної Європи, що представляє собою сплав ряду неоднорідних і різнохарактерних елементів.

Після падіння Тюркських каганатів у східноєвропейських степах у другій половині I тисячоріччя н.е. кочівницькі орди – вихідці зі степів, проникаючи на осілі території і возз'єднуючись мирним чи військовим шляхом з місцевими осілими племенами, утворили кілька державних об'єднань. Від приєднаних хліборобів вони одержали міцну економічну базу, а самі, володіючи сильним військовим потенціалом, забезпечували населенню своєї держави відносну безпеку, грабуючи не це населення, а сусідів, з якими вели постійні війни. Усе це сприяло утворенню економіки, військової організації, процвітанню ремесел і виробництву озброєння, виникненню високої духовної, загальної з переможеним населенням, культури і, як підсумок, – складенню з різноетнічних спільностей єдиних народів.

Завоювання надали в розпорядження держави великий економічний потенціал, поставили в залежність від кочівників масу хліборобів і ремісників. Розвинута економіка, класовий феодальний лад, війни за політичну перевагу, при яких не розорялася економіка захоплених країн, а її змушували служити собі разом з податним населенням, – усе це типові риси степової держави. Найбільш великими і

серйозними ворогами цих держав були спочатку слов'янські племена, що частково платили їм данину, а пізніше – Київська Русь.

У середині держав відбувався інтенсивний процес злиття етнічних спільностей у нове етнічне утворення. В усіх кочівницьких державах, що швидко переходили під впливом історичних обставин до напівосілого існування, в економіці істотне місце займало скотарство і було розвинуте вершництво. У духовній культурі – в епосі, у легендах, казках, звичаях він виявлявся дуже виразно.

Завойовники залишалися кочівниками. Вони не осідали на землю. Знать і багатії узимку жили осіло, на літо виїжджали в степи, де пастухи пасли скот, а знать займалася полюванням, що було прекрасною школою війни. Орда правлячого роду з політичних міркувань залишалася кочовою, бажаючи тим самим ніби підкреслити свою відокремленість від рядового податного населення.

Осідаючі кочівники для будівництва своїх міст часто освоювали старі поселення. У них були вже розвинені ремісничі виробництва і торгівля. Нові хазяїни в них найчастіше займали адміністративні посади. Концентрація продуктивних і культурних сил у цих центрах, що знаходяться під захистом військ, вела до додавання нової культури – багатоетнічної, так само як і населення держави. Основними об'єднуючими рисами культури були, крім релігії, мова і писемність.

Вирослі на уламках тюркських каганатів держави мали загальні риси, що визначають їх спільні історичні долі. Це – розміри держав (не більше 1000 – 1500 км., у поперечнику), назва від імені правлячого роду, напівосіла економіка, розвиток ремесла, збройової справи і торгівлі, ранньофеодальний лад з патріархальними пережитками і єдиною матеріальною культурою і розквіт на її основі духовної культури, писемність і загальна державна мова, розвинена військова організація, підняття «вершництва» у державну ідеологію і навіть у релігійний світогляд, установлення єдиного бога, прийняття світових релігій, зовнішня політика – складання етнічних спільностей, які при сприятливих умовах переростають у народи. Єдність економіки і політики цих держав виражалася у відсутності власного монетного чекана, хоча торгівля була досить розвинена, щоб сприяти поширенню металевих грошей.

У період утворення і розквіту східноєвропейських держав кочували племінні об'єднання, що об'єднувалися в етнічні спільності різної міцності і стійкості. Більшість залежала від однієї з держав, але усередині держави чи поруч з нею визрівало нове об'єднання, що у свою чергу утворювало союз племен, а потім – державу і народ.

Об'єднанню кочівників багато в чому сприяла сильна особистість. Кочові народи, що знаходилися на стадії розкладання общинних і формування ранньокласових відносин, регулювали своє життя законами звичайного права. Особиста воля кожного воїна – члена суспільства не була ще обмежена рамками держави. Соціальна роль кожної людини залежала від його особистісних якостей – військової доблесті, мужності, мудрості, пастушачих навичок, що цінувалися поряд з бойовими якостями. Вождь міг об'єднати навколо себе кочовий народ тільки в тому випадку, якщо він сам мав ці якості, вів його до перемог у війнах і набігах, забезпечував успішні союзи і регулярні виплати подарунків осілим сусідам.

Незважаючи на відмінності між кочовими державами, у їхньому розвитку були загальні закономірності. Це – створення хліборобсько-скотарської бази, поділ на класи, виникнення ремісничого і збройового виробництва, складання загальної синкретичної матеріальної культури, етнічних спільностей, розчинення завойовників у переможених, прийняття однієї мови, створення сильного військово-адміністративного апарата і війська, боротьба за політичне панування, поширення єдиної ідеології вершництва, культів і світоглядів, прийняття однієї зі світових релігій, поширення писемності і складання епосів, наповнених степовими героїчними сюжетами і багато іншого. Загальні закономірності рельєфно виявлялися у фортифікації, розвитку комплексу озброєння, військового мистецтві.

Початок утворення військової організації хозарів, болгар і мадярів припадає на той час, коли вони знаходилися на етапі табірної кочування, якому відповідали суспільні відносини, військова організація. Війни, що стали постійним промислом, були характерною ознакою останньої стадії розвитку військової демократії. У цей період посилюється і стає спадкоємною влада верховного воєначальника, а органи родового ладу перетворюються в самостійні органи держави і гноблення.

Ще в VII – на початку VIII ст.ст. основна маса племен Хозарського союзу продовжувала кочувати табором. На півдні каганату наприкінці VII ст. частина племен почала осідати на землю і переходити до землеробства. Пізніше населення каганату перейшло спочатку до другого способу кочування, а потім у переважній більшості – до третього, тобто, по суті, до ведення напівосілого господарства. Тоді родова аристократія перетворилася у феодальну, а каган – у верховного сюзерена. Населення Хозарії було поліетнічним. Це – насамперед, величезна кількість болгарських племен з тих, що жили у Дагестані та які залишилися у Приазов'ї після розвалу Великої Болгарії. До неї, крім тюркомовних і родинних хозарам болгар, входили угромовні орди. На території каганату кочували мадяри, які утворили на початку IX ст. власне об'єднання – Леведію, що номінально входило до складу каганату і було підлегле йому. До каганату входили іраномовні аланські племена, що переселилися з Північного Кавказу в середині VIII ст. у лісостеп Подоння. В епоху розквіту каганату йому на правах васалів підкорялися князі аланів, що залишилися в передгір'ях Кавказу, вони у X ст., після ослаблення каганату, створили самостійну державу Аланію. Таким чином, усе населення, що жило на території каганату й об'єднане під владою хозарського правлячого роду, було розділене на три великі етнічні спільності. Кожна з них мала не тільки свою мову, етнографічні особливості, свою територію, а й військову організацію та озброєння. Хозарський каганат був федерацією таких спільностей.

На чолі їх загальної військової організації стояв каган. Каган, глави великих племен, родів і багатих родин утворили ієрархічну драбину. Ядро військової системи каганату складало регулярне військо – наймана гвардія 10 – 12 тис., що складалася з ларисіїв (арсіїв, ал-арсіїв). На постійній службі у кагана були гарнізони фортець, на чолі їх стояли призначувані каганом тархани.

Крім регулярного війська, для ведення воєн скликалося і ополчення. Військо складалося з загонів васалів кагана, союзників та найманців (мадяри, печеніги, гузи, варяги, представники середньоазіатських племен). Бек і шад (“іша”) мали особисті дружини.

Основним родом військ у каганаті була кіннота. Вона поділялася на важку (тархани) кагана і легку (ополчення). До піхоти входили аланські і буртаські загони. Поряд з родовим розподілом хозарського війська окремі його контингенти, озброєні переважно одним видом озброєння, були представлені мечоносцями або шабельниками, лучниками, списоносцями, секироносцями.

Васальними державами каганату до X ст. були Волзька Булгарія й Аланія. Населення каганату в основній масі складалося з підлеглих осідаючих булгарських орд. Хозарів було небагато. Вони не знищили булгарську родову аристократію, результатом чого стало захоплення нею фактичної влади у каганаті. Єдиноначальність у каганаті незабаром змінилася двовладдям. Незвичайна форма двовладдя стала пережитком тих часів, коли каганат був племінним союзом. Кагана позбавили влади, права командувати військом. Владу, у т.ч. військову, узурпував бек – виходець з верхівки булгарських племен. Боротьба за об'єднання держави під владою хозарів та двовладдя, що розрослося у каганаті до потворних форм пояснюється тим, що в державу входило декілька сильних етнічних спільностей, які відрізнялися за мовою і навіть антропологічно. Саме “цар” став справжнім феодалним сюзереном, що має васалів, зобов'язаних йому службою, як і в будь-якій іншій феодалній країні. Військо його складав уже не збройний народ, а регулярна наймана армія, з'єднана з феодалним ополченням.

Третя форма кочування привела до завершення феодалізації й утворення феодалної держави – Хозарського каганату. Його військова організація, що значною мірою являла собою культуру булгарських чи булгаро-аланських племен, була створена етнічно спорідненими племенами. Об'єднання цих народів у різні держави привела до того, що усередині кожної з них складалася схожа військова організація.

Аналогічними в цілому були процеси і при складанні держав булгар і мадярів. Усі вони зберегли пережитки часів племінних союзів. Джерела військової організації булгар ідуть коренями в той час, коли в Середньому Поволжі з розрізнених етноплемінних об'єднань почав формуватися булгарський союз племен з відповідними інститутами (вождь-правитель і дружина) і характерним комплексом

озброєння. У VII – на початку VIII ст.ст. тюрко-булгарські племена вже мали високий рівень розвитку соціальних відносин, комплекс озброєння, що уже склався, і військово-дружинну організацію. Поступово освоюючи Середнє Поволжя, вони посіли чільне місце серед різних місцевих і прийшлих, осілих і напівкочових етнічних груп. Бурхливий розвиток соціальних процесів у суспільстві привело наприкінці IX – на початку X ст.ст. до виникнення держави, початку формування булгарської військової організації. Виникла змішана феодально-племінна військова система, коли основу військової організації складали дружини князів і ополчення племен.

У X ст. основою військової могутності правителя булгар – ельтебера – була його власна дружина. На одному її полюсі була верства знатних дружинників, що поступово перетворюються у військово-служиву знать, земельних власників, а на іншому - "молодших" дружинників – слуг, воїнів-професіоналів. У військовому відношенні дружина складала ядро війська і його вищий командний склад. Знатні дружинники мали власні загони. Булгарське військо, будучи заснованим на ієрархічно організованій системі феодальних дружин, складалося з більш дрібних підрозділів. У результаті оформлення нової військової організації у X – XI ст.ст., оформляється важка і легка кіннота і допоміжна піхота. У військо входили ополчення залежних “царств” і племен - буртасів, мадярів і східнофінських народів. Подібна система існувала в X – XI ст.ст. у ряді народів Східної Європи й Азії і зберігала, поряд з феодальними, риси племінної організації.

У XII – XIII ст.ст. військова організація ускладнюється. Незважаючи на деяку децентралізацію, емір залишався організатором і командуючим під час військових походів і оборони. У XII – XIII ст.ст. основний кістяк війська складала феодальна рицарська дружина. Емір здійснював свою військову політику через "ближню" дружину і гвардію (хашам). Військово-служива знать (“йори”-”чури”), яка пов'язана системою феодального васалітету і зосередила у своїх руках основні військові контингенти, була основою військової організації. Крім власної дружини, військово-служива знать – беки – залежно від рангу і розмірів землекористування виставляла ополчення воїнів з земель, що знаходилися в її владі. До складу війська входили

найманці – кипчаки і мадяри. Охорону кордонів здійснювали, поряд з військами болгарських феодалів, ополчення залежних прикордонних народів – мордви і прикамських угро-фінів.

Основним родом військ у Булгарії була важка і легка кіннота. З XII ст. російські літописці відзначають наявність піхоти. Помітну роль вона відіграє при обороні міст. При облозі Біяра руським військом у 1183 р., коли болгарські "пішци" "...вишедшие з граду учинили собі твердінь оплотом" [1.-Стлб.268; 2.-С.96]. У 1220 р. болгари виступили назустріч русам "...ови на конях, а други пеши" [3.-С.444-445]. У цей період піші контингенти відігравали в бою пасивну роль, зміцнюючи бойовий порядок війська і виступаючи як своєрідний рухливий бастион. Піхота використовувалася і як "суднова рать". Великі міста поставляли у військо основні контингенти піхоти. Це яскраво проявилось в період боротьби з монголами.

У X – XIII ст.ст. піхота хоча і не могла протистояти важкоозброєній кінноті у відкритому бою, але успішно діяла при захисті укріплень, на пересіченій місцевості, у річкових боях. Виросло її значення при проведенні інженерних робіт і транспортуванні вантажів. Вона наприкінці XII – на початку XIII ст.ст. виконувала ще в основному допоміжні функції. Помітна тенденція до підвищення її ролі в польових боях.

Чисельність війська досягала в середньому 50 тис. воїнів. Рицарство ("йори") складало 15 – 20 тис. чол. Число воїнів у підрозділах змінювалося: від 10 – 20 тис. у X ст. до 3 – 5 тис. воїнів у XII – XIII ст.ст. Для відбиття монгольської навали було зібрано до 50 тис. воїнів. Прослідковується тенденція до скорочення в XII – XIII ст.ст. чисельності окремих військових контингентів, збільшення кількості дружин і подрібненості війська, зменшення озброєності населення Булгарії.

Процеси складання військової організації у мадярів схожі з хозарськими і болгарськими. Їх суспільний лад у леведійський період характеризується як військово-демократичний. Вони знаходилися на першій стадії кочування. В Ателькузі мадяри постійно кочували. Зроблено перший крок від військово-демократичної форми правління до єдиноначальності – мадяри обрали "за звичаєм хозарів" першого князя – Арпада, що сприяло створенню єдиної військової

організації. Як і в хозарів, у мадярів також верховна влада була поділена між двома особами. Верховним головнокомандуючим був кенде, джила управляв усіма іншими справами. Підлеглі їм гілас і кархан також істотно обмежували владу князя.

У VII – X ст.ст. військо мадярів складалося з племен, яких було 7, пізніше – 8. Їхні вожді входили до ради кенде – глави народу – вождя і воєначальника. До війська входили загони союзників (кабарів та ін.) і найманців. У XI – XIII ст.ст. військова організація мадярів ускладнилася. На чолі її стояв король, що мав особисту дружину. Його заступник – палатин, командував військом, що складалося з загонів іспанів – великих феодалів, кавалерії дрібних феодалів – сервеситів і ополчення общинників, кінних загонів секеїв, кінноти печенігів і половців, загонів найманців (русів, варягів, німців та ін.) і військ церкви, до яких входили загони церковних васалів. Іспанам підкорялися гарнізони фортець з вільних воїнів у підвладних їм комітатах.

Новий рід військ – піхота з'являється при осіданні кочівників на землю. Роль піхоти зростала в польовому бою і при захисті укріплень, у річкових походах. З початком стратифікації суспільства модифікуються за соціальним складом і збройні сили. З появою важкоозброєного супротивника виникає необхідність у переході від легкої кінноти до змішаної, що складається, як з важко- так і легкоозброєних вершників з перевагою останніх.

У цілому військова організація хозарів, волзьких булгар і мадярів досягла значного рівня розвитку, порівнянного з розвиненими феодальними країнами Євразії.

На прикладі каганату, Волзької Булгарії і мадярів наочно видні основні етапи складання і становлення військової організації середньовічної феодальної держави кочівників. Основною умовою процесу був перехід кочівників до другої і третьої форм кочування. Після переходу до третьої форми кочування, етноси поєднувалися в держави, коли частина населення почала займатися землеробством, що створює стійку економічну базу для військового будівництва. Умовою цього був розвиток ремесел, і в першу чергу, видобування металу і виготовлення зброї, розширення торгових і військових зв'язків, запровадження на всій території держави однієї мови

і прийняття єдиної державної релігії, що відповідає новим суспільним і військовим відносинам. У каганаті це був іудаїзм, у Волзькій Булгарії – мусульманство, у мадярів – християнство.

Адміністративна система цих держав була воєнізована, поділялася як і в інших державах-завойовниках на десятки, сотні, тисячі, пільми. Ханів із дружинниками пов'язували васальні відносини. У степу перемагав не той хан, чий рід сильніший, а той, у якого більше васалів і у кого вони були сильнішими і вірнішими. У глави держави звичайно була дуже сильна особиста дружина, ядро військової організації, війська й у той же час – поліція з функцією підтримання внутрішнього порядку. Великі за розмірами кочові держави, що об'єднують безліч народів і етносів, які тільки-но втратили самостійність і тому ще повні відцентрових прагнень, могли існувати лише під владою сильної, авторитетної особистості, неабиякої людини, як правило, воєначальника.

У середньовіччі подібні процеси у розвитку озброєння спостерігалися на великих територіях, єдність ця була пов'язана також зі спільністю соціальних умов і з етнічною специфікою. У Східній Європі, що відрізнялася визначеною єдністю матеріальної і духовної культури, озброєння являло собою практично єдиний комплекс бойових засобів. Комплекс хозарського, болгарського і мадярського озброєння можна представити у вигляді ряду підсистем: рицарського і простонародного, вершницького і піхотного, місцевого і привізного та ін. Його можна вивчати як на одному тимчасовому зрізі, так і в розвитку.

У каганаті комплекс озброєння і спорядження бойового коня був у цілому постійний. Він складався із шаблі, луків, стріл у сагайдаці, бойової сокирки і зрідка списа. З захисного озброєння частіше вживалися кольчужні і бойові пояси. Для народів, що складають населення каганату, був характерний і свій комплекс озброєння. Для аланів – шабля, бойова сокирка, лук зі стрілами. Для болгар – шабля, спис, лук зі стрілами. Тюрко-угри були озброєні шаблями, списами, кинджалами і луками, у всіх народів каганату постійним у комплексі озброєння були шаблі, луки і стріли.

Збройова культура каганату була культурою сформованого у донських, прикаспійських і приазовських степах державного об'єднання з досить високою розвиненою економікою. Єдність збройової культури підтверджує, що створена вона була в межах одного політичного об'єднання з єдиною військовою організацією. Локальні варіанти збройової культури виникали у зв'язку з тим, що до каганату входило кілька основних народів - аланів, булгар, мадярів і власне хозарів. За своїм походженням комплекс озброєння Хозарського каганату був пов'язаний зі сходом (Сибір, Центральна Азія) і зі східноєвропейським середовищем. Розвиток озброєння йшов не стільки по шляху створення нових форм, скільки в напрямку удосконалення існуючих. Його еволюційний, поступальний характер значною мірою був обумовлений тим, що середньовіччя стало часом найвищого розквіту холодної зброї, створення його найдосконаліших зразків, багато з яких без істотних змін існували в Східній Європі протягом багатьох наступних століть.

Комплекс озброєння болгарського війська значно відрізнявся від зброї сусідніх фінно-угрів і мордві. Розрізнялося болгарське і кочівницьке озброєння, у першу чергу, за набором дружинної зброї (мечі, піки, рогатини, булави, захисне озброєння) і кінським спорядженням (шпори, трапецієподібні стремена). Найбільш близький болгарському і за окремими елементами, і за тенденціями розвитку давньоруський комплекс озброєння. Майже тотожні шаблі, мечі, піки, списи, булави, кистені, залізна зброя і частина спорядження бойового коня. Відмінність була в деталях: на Русі віддавали перевагу шпорам, а в Булгарії - батогу; на Русі панував романський меч, а у болгар - шабля. Булгарські дружинники були озброєні трохи легше, ніж давньоруські. У X – XIII ст.ст. не зафіксовано використання кінських лат, кольчуг з довгими рукавами, кольчужних панчів і рукавичок, наручів, поножів тощо. Справедливо помітив А.М. Кирпичников: "Використання або невикористання тих чи інших військово-технічних пристроїв найчастіше знаходить виправдання в конкретно-історичній обстановці і зовсім не свідчить про уцербність розвитку" [4.- С.74]. Полегшене озброєння болгар було викликане необхідністю боротьби з кіннотою кочівників і піших ополчень фінно-угорських племен. Подібність між руським і болгарським арсеналом особливо помітне наприкінці XII – у першій

половині XIII ст.ст., виражалося у використанні романських мечів, булав, кистенів, лускатого обладунку, шоломів з масками-заборолами і шпор.

Важкоозброєний болгарський вершник мав на озброєнні шаблю, рідше меч, піку або спис, булаву, кистінь, іноді бойову сокирку, кинджал, лук і стріли, а також металевий обладунок чи кольчугу, шолом, щит, стремена, вудила, сідло, іноді шпори. Воїни-списоносці складали ядро війська і міццю свого таранного удару вирішували результат бою.

Комплекс озброєння контингентів війська болгар вичленувати складніше. Основну його частину складали воїни, що мали окремі види зброї ближнього бою і обладунок. Спорядження включало набір масової зброї в різних сполученнях, особливість дружинного набору – у систематичному вживанні клинкової зброї і використанні металевого захисного спорядження. Особливістю, що відрізняє озброєння незначної частини війська від дружинного, є велика універсальність. Арсенал бойових засобів легкоозброєних вершників і піхотинців уключав лук і стріли, бойовий ніж, бойову сокиру, можливо, спис, кистінь, щит, обладунок зі шкіряного панцира і шолома. Зростання значення легкоозброєної кінноти у болгар у XII ст. був пов'язаний з поширенням складних луків, розмаїтістю наконечників стріл, особливо бронебійних типів.

У часи найбільшого розквіту Волзької Булгарії її комплекс озброєння складався з мечів, палахів, шабель, кинджалів, ножів, списів, дротиків, бойових сокир, булав, кистенів і засобів захисту воїна – зброї, кольчуг, шоломів і щитів. Еволюція комплексу озброєння йшла у бік диференціації його застосування: одні види і типи озброєння ставали усе більш вузькоспеціальними, для суто військових функцій, а інші – більш універсальними, придатними і для бою, і для господарства. Удосконалення озброєння відбивало наявність у війську двох верств воїнів – професіоналів і ополченців. Обладунок важчав, розвивалися бойові засоби з підвищеними проникаючими або високими ударними якостями. Зміни зброї стали наочними наприкінці XII – на початку XIII ст.ст. Упровадження військово-технічних нововведень пов'язане з удосконаленням озброєння професіонала. Воно визначало рівень розвитку зброї, спорядження і збройової культури взагалі. Масова

зброя, стаючи універсальною, забезпечувала високу бойову надійність. Її еволюція свідчить про підвищення ролі допоміжної піхоти і легкої кінноти, скорочення озброєності населення. Універсалізація масового озброєння була пов'язана з необхідністю використання різних зразків озброєння в бойовій і господарській практиці, на полюванні.

Комплекс озброєння булгар XII – XIII ст.ст. характеризує основний кістяк їх війська як феодальну рицарську дружину, з різноманітним арсеналом зброї і спорядження. У передмонгольський час він включав піки, шаблі, булави, лускаті обладунки, щити, шоломи (іноді з маскою-забралом), стремена і шпори. Такий набір склався в умовах бойової практики, коли результат бою вирішувався зіткненням важкоозброєних воїнів, що застосовували таранний удар списом. Наявність шабел, луків, кольчуг і батогів для управління конем говорить про мобільність дружини, її здатність вести бій з кочівницькою кіннотою. Рицарська кавалерія складала ядро війська і вирішувала результат боїв.

Крім професійного, виділяється набір зброї легкоозброєних вершників і піхотинців – лук і стріли, сокира, спис, кистінь, щит, а іноді кольчуга, шкіряний обладунок і шолом. Завдяки удосконаленню масової зброї і спорядження, збільшувалося значення легкої кінноти, яка виконувала задачі розвідки, зав'язки бою, дії на комунікаціях. Зросла роль піхоти в польовому бою, захисті укріплень, у річкових походах.

Схоже розвивався комплекс зброї мадярів. Еволюція їх озброєння знайшла відображення в зброї древньої Русі. Від угорців слов'яни запозичили шаблю певної форми. На озброєнні воїнів Київської Русі були шаблі першого (за класифікацією А.М.Кирпичникова) типу. Але неправильно було б відносити їх тільки до мадярських, оскільки у IX – XI ст.ст. вони були поширені від Північного Поволжя і Передкавказзя до Угорщини. Такий тип шабел – скоріше аланський, хозарський, “салтівський”, хоча шабля була популярна в середньовічній Угорщині і була предметом запозичень багатьма народами Європи. У Київській Русі сусідство меча і шаблі, що виникло в результаті військового і технічного зіткнень важкоозброєного європейця і рухливого кочівника, відбиває не тільки взаємовплив Заходу і Сходу,

але і розмаїтість умов внутрішніх і зовнішніх воєн, умов, що вимагають використання в потрібний момент найефективнішої зброї. Цим було викликане суперництво меча і шаблі, що на багато сторіч визначило своєрідність у розвитку російської та української холодної зброї. А.М.Кирпичников писав: “У ранньофеодальній Європі існували дві країни, дуже подібні щодо застосування клинкової зброї. Це Угорщина і Русь. У цих країнах подібність військових і тактичних умов, зіткнення з різними прийомами боротьби породили одночасне вживання прямої і скривленої рублячої смуги. Розходження полягало в тому, що мадяри, почавши із шаблі, прийшли до меча, а руси, почавши з меча, прийшли до шаблі” [5.-С.370].

Комплекс озброєння, властивий тій чи іншій державі або кочівницькій культурі, мав специфіку, що виражалася в побутуванні або відсутності окремих типів, рідше видів зброї чи спорядження коня. Ця своєрідність була обумовлена впливами, що йдуть від сусідніх хліборобів або з кочового Сходу. Існували особливості військової справи етнічних груп, кочівників, що входять у державне утворення. Комплекс озброєння змінювався чи істотно доповнювався у зв'язку з виникненням нових родів військ і “родів зброї”. Нова зброя зобов'язана своєю появою еволюції піхоти, важкоозброєної та легкої кінноти. Про єдність традицій країн Східної Європи у військовій сфері свідчить спорядження. Основним же компонентом, що має безпосереднє відношення до вершництва, є зброя і захисне спорядження і типовий для воїна-кочівника атрибут – бойовий пояс – рицарський знак воїна.

Розвиток зброї у середньовічних народів Східної Європи має багато спільного. Усі вони вступили в друге тисячоліття, маючи основною клинковою зброєю шаблю. Військові контакти із сусідами і феодалізація суспільства викликали необхідність використання дволезового меча. І якщо в Київській державі меч уже давно існував і раніше, то в Хозарському каганаті й у Волзькій Булгарії такий перехід відбувся наприкінці IX – на початку X ст.ст., а у мадярів навіть пізніше.

Держави кочівників у комплексі озброєння зберігали найхарактернішу ознаку збройових культур середньовіччя - стремена та шаблі що завдають ковзного удару.

Комплекс хозарського, болгарського і малярського озброєння був системою, що розвивається, постійно засвоюючи досягнення Заходу і Сходу, йдучи в руслі загального розвитку військової техніки. Він включав необхідну кількість предметів озброєння, його розвиток і модифікація визначали динаміку військової справи в цілому. Східноєвропейська зброя пройшла шлях від ранньофеодальної, близької до кочівницької, до різноманітного озброєння, типологічно подібного до давньоруського.

Історія розвитку озброєння Східної Європи багато в чому визначалася тим, що Хозарія, Булгарія і маляри боролися, з одного боку, з кочівниками, з іншого боку – з Руссю. Тому їхнє озброєння носило відбиток впливу обох супротивників, було важчим, ніж степове, і легшим від давньоруського.

Потреби у зброї задовольнялися в основному вітчизняними збройовими майстернями. Її розмаїтість і якість свідчать про майстерність і уміння зброярів. Високий рівень розвитку збройової справи навіть дозволяв експортувати свою зброю сусідам. Знаходячись приблизно на одному рівні розвитку, Київська Русь, Хозарія і Булгарія обмінювалися і взаємозбагачувалися новинками озброєння і тактики. Схожість комплексів озброєння найбільших держав Східної Європи не випадкова, а є наслідком порівнянного рівня суспільно-політичного, економічного і військово-технічного розвитку.

Історія каганату, Булгарії і малярів пронизана постійними війнами між представниками різних цивілізацій, що виникли на своєрідних господарських базах, у різному ландшафтному середовищі й історико-культурному контексті.

Ворожі відносини були вигідними для кочівників доти, поки самі вони в результаті часткового осідання чи обмеження території кочування не ставали доступними для своїх осілих сусідів. На першій і другій стадіях кочівники мали потребу не тільки в продуктах землеробства, але й у виробках ремісників своїх більш цивілізованих сусідів, необхідні були полонені для продажу. Коли співвідношення сил між двома світами змінювалося, кочівники прагнули підтримувати мирні відносини із сусідами – укладали військові союзи, спрямовані проти інших сусідів кочових об'єднань. Тактика не змінювалася. Це були набіги, але вже схвалені,

підтримувані й оплачувані союзником. Коли кочівницьке об'єднання ставало державою зі стійкою економікою, укладали рівноправні союзи. Обидві держави однаково зацікавлені в політичних результатах перемоги – оволодінні землею, торговими шляхами, портами й іншим для більшої міжнародної ваги своєї держави.

До миру кочівники прагнули тоді, коли вони поступалися силою своїм сусідам, хлібороби ж були зацікавлені в ньому завжди. Як тільки в степах з'являлися нові кочівники, землеробські держави, насамперед, намагалися налагодити з ними союзницькі відносини максимально використовуючи військову силу. Найбільшого ефекту таке використання досягали, коли кочівницькі орди ставали у васальні відносини з землеробськими державами. Військовий союз з кочівниками досягався шляхом підкупів і відкупів, що йшли до рук кочової аристократії, наданням рядовим воїнам права грабежу захоплених територій. Васалітет же спирався на жалування землею. Таким чином, усе різноманіття складних взаємин кочівників і хліборобів Східної Європи зводяться до ворожих, союзницьких, данницьких чи васальних відносин. Хоча кожний з цих типів припускав їхню участь у війнах і військових набігах з різними приводами, причинами, цілями і наслідками.

В усіх кочових державах панував культ воїна-вершника. Світогляд вершництва був основним елементом будь-якої кочівницької культури, елементом, що їх поєднував у своєрідну військову і культурну євразійську спільність. Культ вершника був пов'язаний з культом вогню, неба, сонця, поля, розповсюджених у всіх кочових народів. Звичаї та обряди, підпорядковані цим культам і які впливають з них, були дуже подібними у різних племен і орд, відділених між собою великими відстанями. У кочових державах не було великої необхідності у використанні рабської праці, тому корінне населення завойованих територій виганялося, продавалося на невольничих ринках, або знищувалося. Цим пояснюється жорстокість щодо супротивника, яка відображує суть кочового способу життя, де немає місця сентиментам, а діють біологічні закономірності.

Постійні війни із сусідами вів Хозарський каганат. Він нерідко брав участь у складних внутрішніх інтригах і вторгався у відносини між Арабським халіфатом і Візантією. Протягом півтора століття каганату вдавалося утримувати свої володіння

і навіть збільшувати їх за рахунок північних сусідів, що виплачували йому данину. Війни в цей період мали політичний, загарбницький характер, переслідуючи основну мету – захоплення нових територій для обкладання їх даниною.

Воєнне мистецтво хозарів формувалося в період переходу від табірної стадії кочування до напівосілості – “від кочовищ до міст”. Розквіту їхньої військової справи сприяло те, що їм удалося в “багатонаціональній” державі сконцентрувати виробничі і військові відносини як тих держав, з яких вийшло формуюче каганат, різне за етнічним походженням населення, так і досягнення усіх завойованих і розташованих поруч з ними держав. Багато в чому сприяли цьому фінансове і матеріальне підживлення від контролю за Волзьким торговим шляхом, за торгівлею держав Заходу і Сходу, одержання данини від підвладних народів, у тому числі і сучасною зброєю.

Тактика хозарів мало чим відрізнялася від тактики кочівників, військо яких в основному складалося з легкоозброєних кіннотників. Бій починався з двобою лучників, після якого відбувався ближній бій з наступним переслідуванням переможених. Сторона, що не витримувала обстрілу, виявлялася в ролі переслідуваної і майже завжди програвала. В обороні хозари успішно використовували відомий і іншим народам середньовіччя “спосіб оборони табором”.

Причини загибелі каганату не були пов'язані з суто військовими аспектами. За озброєнням, фортифікацією, організацією і чисельністю війська хозари навіть у Х ст. залишалися попереду інших народів Східної Європи, у них було чому учитися. Як і інші імперії, під наростаючим зовнішнім тиском племен з помітно більш низьким рівнем суспільної і військової організації (мадьяри, печеніги, гузи), Хозарія поступово втрачала контроль над підвладними племенами, виникли суперечності серед самих хозарів. Коли поява Давньоруської держави вимагала мобілізації всіх економічних і військових ресурсів, ослаблений каганат не зміг вистояти у боротьбі з ним.

Високого рівня досягло воєнне мистецтво й у Булгарії. Війни булгарами велися за завоювання нових територій і захоплення військової здобичі. Ідеологічним виправданням воєн служило прагнення поширити іслам на інші народи Поволжя і

Приуралля. Основою стратегії були: у наступальних війнах – концентрація сил для захоплення і підпорядкування території супротивника чи для удару по важливому стратегічному пункту і швидкий відхід; для оборонної кампанії – опора на укріплений центр оборони і збір військових сил для організації відсічі супротивнику. Ця стратегія сприяла тому, що воєнні дії велися, як правило, влітку і були короткими.

Стратегія "прямого удару" і швидкоплинної війни впливали із самого характеру військової організації болгар, що складалася з феодалських дружин, ієрархічно підпорядкованої військово-служивій знаті. Чисельність війська болгар у силу природних причин (розміри країни, порівняно невелике населення) була обмеженою. Тому правитель не міг вести тривалих і кровопролитних воєн. Характерним було прагнення уникати лобових зіткнень з руськими загонами, а політичних цілей намагатися досягти шляхом захоплення чи руйнування адміністративних і економічних центрів Північно-Східної Русі. У ході оборонних воєн болгарі намагалися використовувати фортеці, щоб скувати війська супротивника і завдавати маневрених ударів по комунікаціях, змушуючи його розпорошувати сили і позбавляючи стратегічної ініціативи, одночасно організуючи вирішальний удар по основних силах ворога. Вибір стратегії і плану операції ґрунтувався на оцінці сил супротивника, характері його дій і аналізі власних сил. Докладні дані про супротивника здобувала хороша розвідка і розгалужена агентура.

До середини XII ст. наростають нові тенденції у військово-політичній обстановці в країні. Болгарія стає державою зрілого феодалізму – "класичного ісламу" – і посилюється настільки, що починає суперничати за вплив у Середньому Поволжі з Володимиро-Суздальською Руссю, а за Нижнє Поволжя і Приуралля – з кимако-кипчацькими ханствами. Швидкоплинні війни, бойові походи і набіги в цей період велися не за оволодіння територією, а за захоплення політичної влади, здобичі і бранців. Війни викликали зміни в озброєнні, структурі війська і тактиці бойових дій.

Феодално-племінна військова система, коли основу військової організації складали дружини князів і ополчення племен, обумовлювала тактику болгарського

війська. Схема бойового розташування полків на полі бою перед битвою мала тричленний характер, дії під час битви спочатку являли собою послідовний наступ легкої кінноти, а в розрахунку на вирішальний удар – важкоозброєних загонів. Військо, основане на ієрархічно організованій системі феодалних дружин, складалося з дрібних підрозділів, бойові порядки стали більш дрібними. Це робило їх гнучкими і стійкими, дозволило вводити війська в бій частинами, поступово нарощуючи силу удару. Результат бою вирішувався в ближньому бою з застосуванням усього набору зброї.

Характерною рисою воєнного мистецтва Булгарії було вироблення тактики активної оборони, що поєднала опір на фортецю і маневри в тилу з використанням кінноти, піхоти і судів з метою вимотати супротивника, позбавити ініціативи і підготувати контрудар. Тактика активної оборони і польового бою дозволили булгарам протистояти військам руських князів і монгольських ханів.

Частиною оборонної операції були маневри, що мали на меті вимотати супротивника в невеликих боях, оточити його головні сили, перервати постачання, зірвавши активний наступ. Застосування оточення ворога було прогресивним елементом у військовому мистецтві булгар XII – XIII ст.ст. Поряд з відволікаючим ударом і маневром булгари використовували оперативне заманювання переважаючих сил супротивника з наступним його оточенням, атакою і розгромом. Такий маневр характерний для кочових народів (кипчаки, сельджуки, монголи), досить часто застосовувався і військами осілих держав (Угорщина, Дунайська Болгарія).

Булгари здійснювали військові експедиції і походи. Для X – на початку XIII ст.ст. це – завоювання буртасів і постійний тиск на прикамські народи, походи на міста Муром, Суздаль, Ярославль, Устюг. Такі воєнні операції звичайно здійснювали невеликі загони по ріках. Це був стрімкий, раптовий наліт на місто і спроба взяти його "ізгоном". Так були узяті Муром і Устюг. У випадку невдачі, булгари блокували гарнізон і осаджували його, спустошуючи околицю. Після нетривалої облоги, що нагадує блокування військових сил в окрузі, булгари, не починаючи штурму, відступали з захопленою здобиччю і бранцями. Поблизу міста

залишали ар'єргард, що повинен був стримувати натиск руських полків в активному "приміському", "окологородском" бою. Такі бойові дії були характерні для більшості народів Європи XII – XIII ст.ст., у тому числі і для Русі, де тактика бою на підступах до міста почала впроваджуватися в бойову практику з 70-х рр. XI ст., а прямий штурм стає найважливішим тактичним прийомом облоги вже в XII ст.

Тактичні прийоми, застосовувані булгарами, були дуже різноманітними і пройшли значну еволюцію. У X – XI ст.ст., коли поряд з територіально-феодальною військовою організацією зберігалася традиційна система племінних відносин, шикування на полі бою було сполученням феодальних дружин і ополчень. В організації війська й у тактиці було багато рис, подібних до кочівницьких прийомів ведення бою. У середині XII – на початку XIII ст.ст., внаслідок остаточного складання феодальної ієрархічної військової системи в Булгарії, реформувався спосіб комплектування військ і їхнього розподілу, що зумовило зміни тактики польового бою. Змінюється характер збройної боротьби, що стала більш швидкоплинною, інтенсивною, зросли міць і розмаїтість зброї, збільшилася кількість феодальних дружин, ускладнилася їхня структура. Це привело до певного скорочення чисельності військових загонів і зростання їхньої тактичної самостійності. До середини XII ст. оформилися особливості тактики польового бою й оборони, що дозволили максимально використовувати сильні сторони війська. У польовому бою застосовувалися різні оперативно-тактичні маневри, засідки, відступи з наступною контратакою. Ця тактика виявилася в боротьбі з руськими дружинами і монголами.

Військово-інженерне мистецтво в булгар було на досить високому рівні. За розмірами, формою, характером оборони, наявністю чи відсутністю укріплення селищ городища поділяються на три групи: залишки міст, залишки феодальних замків, залишки військових фортець по охороні зон і торгових шляхів. Багато яких булгарських укріплень додаткового зміцнення були використані для створення руських фортифікаційних споруд. Булгари вміли будувати надійні укріплення за типом античних чи візантійських фортець. Необхідність захищатися від нападів змусила їх не обмежуватися укріпленнями окремих населених пунктів, а удатися до

створення оборонних ліній. Булгарські фортечні споруди відповідали рівню розвитку воєнного мистецтва того часу й успішно виконували свою роль у період запеклих сутичок. У цілому система оборони фортець відповідала усім вимогам військової техніки того часу.

У військовій справі булгар були й істотні вади. Свої міста булгари захищали слабо, що пояснювалося пережитками кочового побуту й архаїчною тактикою, виробленою у степових умовах. Головний рід військ булгар – важка кіннота – мав переваги у відкритому бою, але при облозі міста чи при захисті своєї фортеці не мав успіху. Успішно обороняти свої міста булгари не могли через слабкість своїх піших військ. Не на належній висоті була їхня прикордонна служба. Хоча у цілому аналіз стратегії і тактики булгар говорить про високу бойову виучку булгарських воїнів і високий рівень їхньої військової майстерності.

Волзька Булгарія, як і Хозарський каганат, загинула від вторгнення монголів, що зруйнували всі її міста, і спалили поселення. Золота Орда включила Волзьку Булгарію у свої межі, запозичивши багато чого з військової організації цієї держави для себе. Булгарська збройова культура стала одним з компонентів золотоординської.

Часто нападали на сусідні осілі племена і мадьяри, вони спалювали їх поселення і гнали в неволю населення. Однак усе це не призводило до запусіння цілих областей з укоріненим у них осілим землеробським господарством. Якнайбільше, що викликали такі набіги, – це деякі переміщення населення в області, менш доступні для нападів. Звичайно між кочівниками й осілим населенням, яке не мало сил для відсічі ворогу, установлювалися відносини залежності з виплатою регулярної данини замість здобичі від грабежів.

У межах каганату мадьяри знаходилися на першій і другій стадіях кочування. Вигнані з Ателькузи печенігами, вони попрямували до Паннонії. Прийшовши туди, вигнали місцеве населення – слов'ян і волохів і захопили землі під пасовища. Протягом майже ста років вони безупинно робили грабіжницькі походи проти сусідніх європейських країн.

Виступаючи в похід, мадяри висилали вперед розвідку. Під час стоянок їх табір оточувався вартою. При зіткненні з ворогом вони обсіпали його стрілами, стрімко налітали, намагаючись роз'єднати лад ворогів. Коли це не вдавалося, вони вдавано тікали, а потім знову нападали на ворога, що розсипався під час переслідування, і примушували його вже не удавано, шукати порятунку у втечі.

Військо мадярів, відрізнялося рухливістю та ініціативою. Перед боєм виділявся резерв, що вступав у справу в критичний момент бою і забезпечував перемогу. Розбитого ворога переслідували.

Добре були знайомі мадяри і з різними способами ведення облогового бою. Навички його ведення вони придбали ще в часи військових конфліктів з жителями півночі при облогах їхніх фортець. Із середини X ст. для облоги вони застосовують облогову техніку і металеву артилерію.

Озброєння ранньофеодального війська, кожен вид бойових дій припускав застосування відповідного бойового порядку, форми побудови якого удосконалювалися. Бої велися з використанням переважно рублячо-колючої і металевій зброї. Нападаючи на ворога, мадяри ніколи не нападали всією масою, зімкнутими рядами і не вступали без необхідності в рукопашний бій. Вони знали, що протиборство найчастіше вирішувалося в рукопашному бою. Підійшовши на певну відстань до ворога, озброєні мечем, списом і, головне, луком мадяри випускали хмару стріл на ворога, прагнучи його всіляко залякати.

У боях з європейцями вони прагнули викликати паніку, з диким бойовим кличем мчалися назустріч, уражаючи ворога стрілами. Досягши цього, мадяри блискавично нападали на ворога, розрізали його ряди, розсіювали і змушували бігти з поля бою. Коли ж це не виходило відразу, то використовувалася хитрість: вони прикидалися переможеними, показували, що хочуть швидко відступити і, порушивши в такий спосіб бойові порядки ворога, що переслідував їх, раптово поверталися до нього фронтом і змушували залишити поле бою.

Загони мадярів були дуже рухливі. Щоб здобути перемогу, мадярські воєначальники завжди залишали у своєму підпорядкуванні резерв, що очікував

результату бою в засідці. Якщо результат був негативний, то резерв вступав у бій і здобував перемогу.

З метою оборони використовувалися природні рубежі. На стоянках вони оточували себе сторожовими постами, діючи завбачливо. Напередодні воєн, боїв висилали розвідників і шпигунів для здобування свідчень. Маляри були дуже витривалими, легко переносили холод і жару, труднощі похідного життя. На полі бою дотримували суворої дисципліни, будь-яке її порушення каралося.

Важкоозброєна рицарська кіннота в Угорщині з XII ст. вела бої головним чином шляхом єдиноборства рицарів. У відкритому полі вона шикувалася в лінію або клином. Лад зберігався тільки на початку бою, потім бій розпадався на окремі двобої. Такі бої були нетривалими і вже не відзначалися великою жорстокістю. Навіть у найбільших боях утрати складали декілька десятків чоловік.

Відмітною рисою дій угорських воєначальників була хитрість, застосування будь-яких прийомів для досягнення мети, не задумуючись порушували домовленості. Характерним прийомом були раптові напади на війська супротивника і населені пункти, грабiж населення, і такий же раптовий відхід. Застосування таких методів приводило звичайно до того, що вони не зустрічали дружної відсічі. Перемоги угорців у війнах пояснюються і феодалною роздробленістю, міжособною боротьбою в тих державах, на які нападали, і перевагою їх військової техніки. Поряд з військовою силою використовували створення військових союзів, спрямованих проти інших держав, дипломатичні зусилля.

Стратегічна мета угорців у війнах цього періоду полягала в повному розгромі живої сили ворога і захопленні його земель. Війни велися на великих територіях і протягом тривалого періоду. Війська мали бойові лави, що нагадували фалангу. Застосовувалися прості тактичні прийоми, що зводилися до фронтального зіткнення воюючих військ. Бій розгортався на обмеженій місцевості, мав короточасний характер. Його успіх визначався фізичною силою, швидкістю, умінням і мужністю угорських воїнів.

Угорська держава швидко стала європейською зі стійкою хліборобсько-скотарською економікою і розвиненою військовою організацією. З кочовим

минулим мадярів ще довго пов'язували вершницькі традиції, кінне військо, шаблі як основне озброєння, поховання вершників зі зброєю і конями та ін. Це був серйозний, могутній, амбіційний супротивник.

У цілому рівень розвитку військової справи хозарів, болгар і мадярів знаходився на порівнянному з іншими європейськими державами, рівні, найчастіше і перевершуючи їх. Сильною його стороною була ставка на легку кінноту. З осіданням кочівників на землю, у них з'являються стаціонарні укріплення, що вимагають оборони. Спільні риси, характерні для другої стадії кочування мають військово-інженерні укріплення кочових держав. У Ітілі укріплення були концентричними з палацом хана в центрі. Планування у “формі кола” були характерні для гунської ставки Атілі і древньої болгарської столиці Плиски. За принципом концентричних прямокутників і кіл споруджувалися ставки ханів та святилища й інших кочівників.

Задачі оборони укріплень спричинили зміни в тактиці бою, його динаміці. З'являється новий вид бою – оборонний, потребує наявності нового роду війська – піхоти з відповідним озброєнням. Поява захисних засобів, необхідність боротьби з важкоекіпірованими вершниками викликало необхідність появи важкої кінноти. Змінюється побудова бойового порядку, зростає кількість його елементів, дрібнішають підрозділи, виділяється резерв. Загони, озброєні переважно одним видом озброєння, поклали початок “родам зброї”, що згодом стали новими родами військ.

У загальному вигляді бойовий порядок війська, як правило, шикувався в один ешелон. Бойова побудова війська мала звичайно тричленний розподіл: авангард, центр (іноді виділялися фланги) і резерв. У авангарді знаходилася легка кіннота, за нею розташовувалися основні сили, у центрі яких знаходилася дружина правителя, а в резерві - дружина найбільш відданого васала. З деякими варіаціями така побудова була притаманна всім ранньосередньовічним кочівникам. Воно вимагало різної щільності бойових ліній військ, що діють компактними масами. Керувати таким боєм було важко, для контролю за діями підрозділів як орієнтири використовувалися прапори і штандарти полків, загонів і дружин. Розширення

самостійності дій окремих загонів сприяло поступовому збільшенню кількості підрозділів у бойових порядках.

Бій являв собою послідовне введення в справу легкої і важкої кінноти з метою пробити фронт. Першими у бій вступали кінні лучники авангарду, накочуючи на супротивника хвиля за хвилею, засипаючи стрілами і намагаючись розладнати його ряди. Подібна тактика застосовувалася багатьма євразійськими народами. Задачею авангарду було змусити супротивника почати відступати або ж змусити його атакувати, після чого в бій вводилися основні сили, а кінні стрілки відводилися на фланги. Вирішальний удар завдавався дружиною, що вступала в рукопашний бій, розчленовуючи бойові порядки супротивника примушувала його до втечі. Тікаючого чи відступаючого супротивника переслідувала легкоозброєна кіннота.

Відповідно до бойового порядку фази бою визначалися послідовним введенням у бій підрозділів війська. Бій починався з атаки кінних стрільців. Проносячись на скаку повз нерухомий лад супротивника, вони раз за разом буквально засипали його стрілами. Головну роль на цьому етапі бою відігравала метальна зброя. Пізніше лучники вже не тільки зав'язували бій, але і турбували супротивника на марші, виконували обхідні маневри, рейди в глибину тилу супротивника, розвідку і, нарешті, першими атакували супротивника в польовому бою. Змінювалися способи ведення бою і застосування зброї на етапі бою, коли відбувалося зіткнення основних сил – важкоозброєних кінних рицарів. Вони атакували один одного зімкнутими масами зі списами напереваги на галопі, щоб набрати силу для удару. Такий спосіб бою був характерний як для хозарів, булгар і мадярів, так і для ряду інших народів Східної Європи і Близького Сходу.

Усе це, поряд з розвиненою військовою організацією й озброєнням дозволяло військам Хозарського каганату, Волзької Булгарії і древніх мадярів успішно вести як оборонні, так і наступальні бойові дії. Великий вплив мала військова справа кочових держав Східної Європи на складання, формування і розвиток військової організації, озброєння і воєнне мистецтво Київської Русі – попередниці майбутньої України, що знаходилася в ті часи на порівнянному рівні як державного, так військового розвитку.

Практичними рекомендаціями, що впливають з дисертаційного дослідження можуть бути – всебічний облік військової справи, військової історії держав ранньосередньовічної Східної Європи при вивченні військової організації, озброєння, воєн і воєнного мистецтва древніх слов'ян, їх племінних союзів, слов'янських князівств, давньоруської держави – Київської Русі. Військова історія древньої України не може бути представлена без військової історії хозарів, болгар і мадярів. Тому в науково-дослідних роботах, що ведуться Науково-дослідним центром гуманітарних проблем Збройних Сил України та іншими науковими організаціями доцільно планувати розділи, присвячені військовій історії Хозарського каганату, Волзької Булгарії і державних утворень давніх мадярів.

У матеріалах з історії воєн і воєнного мистецтва України повинні знайти місце війни слов'ян з хозарами, болгарами і мадярами і їхній вплив на розвиток військової справи русів. Теми, пов'язані з історією, у розділах гуманітарної підготовки офіцерів, прапорщиків і солдатів силових структур України повинні містити в собі вивчення військової історії народів, що населяли територію майбутньої України на різних етапах історичного розвитку.

Озброєння хозарів, болгар і мадярів, способи його бойового використання повинні стати предметом вивчення особовим складом структур, які і сьогодні застосовують різні зразки холодної зброї. “... Найкровопролитніший збройний конфлікт останньої чверті століття – громадянська війна в Руанді, що забрала, за різними оцінками, життя від 800 тис. до 2 млн. чоловік (при п'ятимільйонному населенні країни до війни!), переважно велася ... холодною зброєю...” [6.-С.12-13].

Постійно зростаючий інтерес до військової справи минулого, і особливо середньовічної Європи, настійно вимагає проведення окремих заглиблених досліджень всіх аспектів складання і розвитку військової організації її народів, їх озброєння, воєн і воєнного мистецтва. Враховуючи постійно поповнюваний матеріал, що накопичується, з військової історії хозарів, болгар і мадярів військова справа їхніх державних утворень уже найближчим часом може стати темою окремих досліджень, у тому числі військових істориків.

Науково – дослідний центр гуманітарних
проблем Збройних Сил України

На правах рукопису

Свистович Степан Михайлович

УДК 623.4 (4) (09)

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ
ВІЙСЬК ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ VII – XIII СТ.СТ.

ДОДАТКИ

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Бережинський Володимир
Григорович, кандидат
історичних наук, старший
науковий співробітник

Київ – 2002

ЗМІСТ

	стор.
ДОДАТОК А Список використаних джерел	3
ДОДАТОК Б Ілюстрації	40

ДОДАТОК А

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

1. Повесть временных лет. - М.-Л., 1950. - Ч.2.

РОЗДІЛ 1

1. Повесть временных лет. - М.-Л., 1950. - Ч.2.

2. Хузин Ф.Ш. Великий город на Черемшане. Стратиграфия, хронология. Проблемы Биляра-Булгара. - Казань, 1995. - С.224.

3. Хузин Ф.Ш. Великий город и монгольское нашествие // Волжская Булгария и монгольское нашествие. - Казань, 1998. - С.43-58; Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. - Новосибирск: Наука, 1991. - С.190.

4. Рыбаков Б.А. Русь и Хазария // Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия. Сборник статей. - М., 1952.

5. Бруцкус Ю.Д. Письмо хазарского еврея от X века. - Берлин, 1924.

6. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С.200.

7. Zajaczkowski A. Ze studiow nad zagadnieuim chazarskim. - Krakow, 1947.

8. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. - Харьков, 1995.

9. Georgius Cedrenus Ionnis Scylitroe, ed. I. Bekker Bonnae. - 1839. - Т.2.

10. Балинт Ч. О принадлежности находки в Малой Перещепине Куврату // Материалы I тыс. н.э. по археологии в истории Украины и Венгрии. - К., 1996.

11. Моця А.П. Хазары. - Николаев, 1997. - С.24.

12. Голубовский П.В. Болгары и хазары - восточные соседи Руси при Владимире Святом // Киевская старина. - 1888. - №2. - С.66.

13. Григорьев В. О древних походах русов на восток // Россия и Азия. - СПб., 1876.

14. Русская история в очерках и статьях. - М., 1910. - Т.1.

15. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922. Статьи, переводы и комментарии. - Харьков, 1956.

16. Мерперт Н.Я. Против извращений хазарской проблемы // Против вульгаризации марксизма в археологии. - М., 1953.
17. Плетнева С.А. Хазары. - М., 1986.
18. Артамонов М.И. История хазар. - Л., 1962.
19. Полонская Н.Д. Историко-культурный атлас по русской истории. - К., 1913.
20. "Abu Hamid el Granadino y su relacion de viaje por tierras Eurasiaticas", texto arabe, trad. e interpretacion por С.Е. Dubler. - Madrid, 1953.
21. Греков Б.Д. Феодалные отношения в Киевском государстве. - М.-Л., 1936.
22. Попов Х.И. Где находилась хазарская крепость Саркел. - М., 1894. - С.13.
23. Заходер Б.Н. Итиль (три рассказа) // Международные связи России до XVIIв. Сборник статей. - М., 1961. - С.32-45.
24. Лубо-Лесниченко Е.И. Великий шелковый путь // Вопросы истории. - 1985. - №9. - С.88-100.
25. Кожин В. История Руси и русского слова // Наш современник. - 1992. - №12.
26. Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. - М., 1967.
27. Караулов Н.А. Сведения арабских географов IX-X вв. по РХ о Кавказе, Армении и Азербайджане // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. - 1908. - №38.
28. Караулов Н.А. Сведения арабских географов IX-X вв. по РХ о Кавказе, Армении и Азербайджане // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. - 1901. - №29.
29. Караулов Н.А. Сведения арабских географов IX-X вв. по РХ о Кавказе, Армении и Азербайджане // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. - 1903. - №32.
30. Вестберг Ф. Записки готского топарха // Византийский временник. - 1909. - №15.

31.Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Всемирная история войн (Харперская энциклопедия военной истории с комментариями издательства “Полигон”). - СПб.-М., 1997. - Кн.1.

32.Моця О.П. Кочівники України та їх сусіди в кінці I- на початку II тисячоліть н.е. // Кочівники України. Каталог виставки. - Катовице, 1996. - С.87-106.

33.Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. - М., 1990.

34.Комар О.В., Сухобоков О.В. Військова справа Хазарського каганату // Військова справа давньої України. Збірник наукових статей. - К., 2001.

35.Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али-Ахмеда бен-Омара Ибн-Даста. - СПб., 1869.

36.Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. - 1993. - №2. - С.52-62.

37.Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI веков. - М., 1963.

38.Гапусенко І.М. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. - К., 1966.

39.Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. - М., 1983.

40.Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы. - М., 1988.

41.История агван Моисея Каганкатваци, писателя X в. - СПб., 1861.

42.Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг.-Харьков, 1966.

43.Смирнов А.Н. Волжские булгары // Труды Государственного исторического музея.-М., 1951.-Вып.19.

44.Артамонов М.И. История хазар.-Л., 1960.-С.523.

45.Савич А. Древнейшие государства хазар и болгар в нашей стране // Исторические записки.-1939.-№1.-С.70-81.

46.Вернадский Г.В. Древняя Русь.-Тверь-М., 1996.

- 47.Бережинський В.Г. Озброєння і військова справа Волзької Булгарії // Народна армія.-1999.-31 липня.-С.5.
- 48.Смирнова О.И. К имени Алмышы, сына Шилки, царя болгар // Тюркологический сборник.-М., 1977.-С.249-255.
- 49.Фахрутдинов Р.Г. Очерки по истории Волжской Булгарии.-М.,1984.
- 50.Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X-начала XIII в.-Магадан: СВНЦ ДВО РАН, 1997.-С.212.
- 51.Греков Б.Д. Волжские болгары в IX-X вв. // Избранные труды.-М., 1959.-Т.2.-С.519-353.
- 52.Греков Б.Д., Калинин Н.Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии.-Казань, 1948.
- 53.Ковалевский А.П. Посольство халифа к царю волжских болгар в 921-922 гг. // Исторические записки.-М., 1951.-№37.-С.189-214.
- 54.Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.-Л.: Наука, 1983.
- 55.Фроянов И.Л. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории.-Л.: Издательство ЛГУ, 1980.
- 56.Ковач Л. Вооружение венгров — обретателей Родины: сабли, боевые топоры, копья: Автореф. дис... канд. ист. наук.-М., 1981.-С.18.
- 57.Давлетшин Г.М. Волжская Булгария: духовная культура (домонгольский период X-начала XIII веков).-Казань: Татарское книжное издательство, 1990.-С.192.
- 58.Измайлов И.Л. Этнополитические аспекты самосознания болгар X-XIII в. // Панорама-Форум.-Казань, 1996.-№1(4).-С.97-113.
- 59.Халиков А.Х. Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X-начала XIII в.-Казань: Издательство Казанского государственного университета, 1986.-С.160.
- 60.Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII-XV вв.-М.: Наука, 1983.-С.187.

61. Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв.- М.: Наука, 1991.-С.303.
62. Мунтаджаб ад-Дин Бади Атабек ал-Джувайи. Ступени совершенствования катибов (Атабат ал-Катаба). М.: Наука, 1985.-С.160.
63. Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар.-М.: Наука, 1978.-С.208.
64. Юсупов Г.В. Введение в болгаро-татарскую эпиграфику.-М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960.-С.370.
65. Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII-XVIII вв.-Казань, Издательство Казанского государственного университета, 1972.-С.223.
66. Кул Гали. Кысса и Йусуф (Сказание о Йусуфе).-Казань: Татарское книжное издательство, 1983.-С.543.
67. Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей.-Спб., 1856.-Т.7.
68. Дмитриев В.Д., Паньков И.П. Население чувашского Поволжья в составе Булгарского государства // Материалы по истории Чувашской АССР.-Чебоксары, 1958.-Вып.1.-С.52-84.
69. Патриаршья или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей.-М., 1965 (1862).-Т.9.
70. Патриаршья или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей.-М., 1965 (1862).-Т.10.
71. Владимирский летописец // Полное собрание русских летописей.-М., 1965.-Т.30.
72. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.-М., 1962 (1908).-Т.2.-С.938.
73. Измайлов И.Л. Поход русских князей на Великий город в 1183 г. и некоторые вопросы тактики обороны волжских булгар // Археологические памятники Нижнего Прикамья.-Казань, 1984.-С.99-107.
74. Валеев Ф.Х. Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья.- Йошкар-Ола, Марийское книжное издательство., 1975.-С.214.

75.Казаков Е.П. Булгарское село X-XIII веков низовий Камы.-Казань: Татарское книжное издательство, 1991.-С.176.

76.Измайлов И.Л. Наборные пояса как элемент дружинной культуры волжских булгар VIII-XIII вв. (к постановке проблемы) // Культура, искусство татарского народа.-Казань, 1993.-С.47-54.

77.Юнусов А.С. Восточное рыцарство (в сравнении с западным) // Вопросы истории.-М., 1986.-№10.-С.101-112.

78.Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.-М.,1982.

79.Мухамедьяров Ш.Ф. Изучение в СССР основных этапов военно-политической истории тюркских народов Поволжья и Приуралья // Советская археология.-1973.-Вып.17.-№2-4.-С.200-211.

80.Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.-Новосибирск: Наука, 1986.-С.268.

81.Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.-М.: Наука, 1967.-Т.2.-С.212.

82.Умняков И. Компедиум исламо-арабского географа Исхака ибн ал-Хусейна и его сведения о хазарах и тюрках // Известия Государственного Географического общества.-1939.-Т.71.-Вып.8.-С.1138-1145.

83.Хвольсон Д.А. Известия о хазарах, буртасах, мадьярах, славянах и русских Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даства.-СПб., 1869.-С.212.

84.Хулуд аль-Алам.-Лондон, 1937.

85.Гусейнов Р.А. Сельджукская военная организация // Палестинский сборник.-Л., 1967.-Вып. 17 (80).-С.131-147.

86.Коротка історія Угорщини. - Ніредьгаза, 1997. – С.222.

87.Повесть временных лет. - М.-Л., 1950. - Ч.1.

88.Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. I.

89.Златарски В.Н. История на Българската държава пръз средните векове. - София, 1918. - Т.1. - Ч.1.

90.Klaproth S. Tableaux historigues de l'Asie. - Paris, 1826.

91. Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах в Восточной Европе // Исторический архив. - М.-Л., 1940. - Т.3. - С.71-112.

92. Путешествие в восточные страны ПIANO Карпини и Рубрука. - М., 1957.

93. Соколов Д.П. О башкирских тамгах // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. - 1904.

94. Теплоухов А.Ф. Следы былого пребывания угорского народа и последующая смена его пермским и русским народами // Записки Уральского общества любителей естествознания. - Свердловск, 1924. - Т.39. - С.106-108.

95. История Венгрии. В 3-х томах. - М., 1971. - Т.1.

96. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. - М., 1982.

97. Плетнева С.А. Ранние болгары на Волге // Степи Евразии в эпоху средневековья: Археология СССР. - М., 1981. - С.80.

98. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999.

99. Бартольд В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893-1894 гг. // Записки Академии наук. VIII серия по историко-филологическому отделению - СПб., 1897. - Т.1. - №4.

100. Zajaczkowski A. Ze studiow nad zagadnieniem chazarskim. - Krakow, 1947.

101. Константин Багрянородный. Об управлении государством // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. - М.-Л., 1934. - Вып.91.

102. Anonimus. Rerum Hungaricarum, ed. S.Z. Endlicher. - Sangalli, 1849.

103. Wertner M. Az Arpadok csaladi tirttenete. - Nagybecskerek, 1892.

104. Эрдели И. Венгры на Дону // Маяцкое городище: Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. - М., 1984. - С.20-25.

105. Zeki Validi, Togan A. Ibn Fadlan's Reisebericht // Abhandlungen für die Kunde des Mjrgenlandes. - 1939. - Bd.24.

106. Артамонов М.И. История хазар. - Л., 1962.

- 107.Полески Я. Кочівники у Середній Європі у V-X столітті // Кочівники України. Каталог виставки. - Катовице, 1996. - С.139-159.
- 108.Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. - Новосибирск, 1990. – С.110.
- 109.Алешкевич Я.А. Обряд похоронения угорцев из конем (за материалами Чомського могильника) // Carpatica-Карпатика: Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. - Ужгород, 1998. - Вип.5. - С.201.
- 110.Халикова Е.А. Погребальный обряд Танкеевского могильника и его венгерские параллели // Проблемы археологии и древней истории угров. - М., 1972. - С.145-160.
- 111.История Венгрии. В 3-х томах. - М., 1971. - Т.1.
- 112.Плетнева С.А. Кочевники средневековья: поиск исторических закономерностей. – М., 1982.
- 113.Тортіка О. Особливості менталітету ранньосередньовічних кочівників Східної Європи (IV – VI ст. н. е.) // Східний Світ: : До 80-річчя академіка О.Б.Рибаківа – К.: Істина, 1999. - № 1 – 2. – С. 270 – 278.
- 114.Артамонов М.И. История хазар. – М., 1962.
- 115.Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // Материалы и исследования по археологии СССР, 1967. - № 142.
- 116.Кулаковский Ю. Аланы по сведениям классических и византийских писателей. – К., 1899.
- 117.Кузнецов В.А. Алания в X – XIII вв. – Орджоникидзе, 1971.
- 118.Артамонов М.И. История хазар.-Л., 1960.-С.523.
- 119.Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв.-Л.: Издательство ЛГУ, 1979.-С.216.
- 120.Халиков А.Х. Великое переселение народов и его роль в образовании варварских государств // От доклассовых обществ к раннеклассовым.-М.: Наука, 1987.-С.88-103.
- 121.Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X-начала XIII в.-Магадан: СВНЦ ДВО РАН, 1997.-С.212.

122.Владимирский летописец // Полное собрание русских летописей.-М., 1965.-Т.30.

123.Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей.-Спб., 1856.-Т.7.

124.Патриаршья или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей.-М., 1965 (1862).-Т.10.

125.Дмитриев В.Д., Паньков И.П. Население чувашского Поволжья в составе Булгарского государства // Материалы по истории Чувашской АССР.-Чебоксары, 1958.-Вып.1.-С.52-84.

РОЗДІЛ 2

1.Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв.-Л.: Наука, 1976.-С.136.

2.Измайлов И.Л. Военно-дружинные связи Волжской Булгарии с Южной Русью в X-XI вв. // Путь из Булгара в Киев.-Казань, 1992.-С.102-113.

3.Измайлов И.Л. О русско-булгарских связях в области техники и военного дела // Волжская Булгария и Русь.-Казань, 1986.-С.123-138.

4.Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X-начала XIII в.-Магадан: СВНЦ ДВО РАН, 1997.-С.212.

5.Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Праща. - К., 1998. - С.32.

6.Полонская Н.Д. Историко-культурный атлас по русской истории. - К., 1913.

7.Власкин М.В., Ильюков Л.С. Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча // Советская археология. - 1990. - №1.

8.Крыганов А.В. Налучья и их ношение раннесредневековыми кочевниками Евразии // Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н.э. - Самара, 1996. - С.344-352.

9.Амброз А.К. Кинжалы VII-VIII вв. с двумя выступами на ножнах // Советская археология. - 1986. - №4. - С.53-73.

10.Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. - Новосибирск, 1984.

11. Семенов А.И. К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. - 1988. - Вып.29. - С.97-111.
12. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С.200.
13. Соловьев А.И. О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкций в археологии. - Новосибирск, 1985. - С.150-151.
14. Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Палаш. - К., 1998. - С.64.
15. Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Всемирная история войн (Харперская энциклопедия военной истории с комментариями издательства "Полигон"). - СПб.-М., 1997. - Кн.1.
16. Комар О.В., Сухобоков О.В. Військова справа Хазарського каганату // Військова справа давньої України. Збірник наукових статей. - К., 2001.
17. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. - Харьков, 1995.
18. Минасян Р.С. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне) // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. - Л., 1980. - Вып.21.
19. Саханев В.В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. // Известия археологической комиссии. - 1914. - Вып.56.
20. Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // Советская археология. - 1987. - №2. - С.63-69.
21. Клейн Р.С., Раев Б.А., Семенов А.И., Субботин А.В. Катакомба скифского времени и салтовский курган на Нижнем Дону // Археологические открытия, 1971. - М., 1972.
22. Федоров-Давыдов Г.А. Погребения хазарского времени из урочища "Кривая Лука" в Нижнем Поволжье // Проблемы археологии степей Евразии. - Кемерово, 1984.
23. Тарабанов В.А. Средневековый могильник у аула Казазово // Историческая этнография: традиция и современность. - Л., 1983.

- 24.Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. - М., 1989. - С.288.
- 25.Прокопий из Кесарии. Война с готами. - М., 1959.
- 26.Артамонов М.И. История хазар. - Л., 1962.
- 27.Караулов Н.А. Сведения арабских географов IX-X вв. по РХ о Кавказе, Армении и Азербайджане // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. - 1903. - №32.
- 28.Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. - Л., 1979.
- 29.Кожин В. История Руси и русского слова // Наш современник. - 1992. - №12.
- 30.Измайлов И.Л. Военно-дружинные связи Волжской Булгарии с Южной Русью в X-XI вв. // Путь из Булгара в Киев.-Казань, 1992.-С.102-113.
- 31.Казаков Е.П. О некоторых новых находках предметов вооружения волжских болгар // Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии.-Казань, 1985.-С.21-27.
- 32.Измайлов И.Л. О русско-булгарских связях в области техники и военного дела // Волжская Булгария и Русь.-Казань, 1986.-С.123-138.
- 33.Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. // Материалы и исследования по археологии СССР.-1958.-№62.
- 34.Халиков А.Х. Культура Биляра. Булгарские орудия труда и оружие X-XIII вв.-М., 1985.
- 35.Марков В.Н. Булгарские наконечники стрел с городища Гремячий ключ // Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии.-Казань, 1985.-С.28-53.
- 36.Полубояринова М.Д. Костяные детали снаряжения средневекового всадника и лучника из Болгара // Советская археология.-1986.-№2.
- 37.Лихачев А.Ф. Скифские элементы в чудских древностях Казанской губернии // Труды IV Археологического съезда (1884 г.)-Одесса, 1886.-Т.1.
- 38.Талицкий М.В. Верхнее Прикамье в X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР.-1951.-№22.

- 39.Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого // Материалы и исследования по археологии СССР.-1959.-№65.-С.121-191.
- 40.Степи Евразии в эпоху средневековья.-М., 1981.
- 41.Худяков Ю.С. Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв.-Новосибирск: Наука, 1980.-С.176.
- 42.Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие: мечи и сабли IX-XIII вв.-М.-Л.: 1966.-Вып.1.-С.107.
- 43.Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X-начала XIII в.-Магадан: СВНЦ ДВО РАН, 1997.-С.212.
- 44.Кирпичников А.Н. Погребение воина XII-XIII вв. из Южной Киевщины // Сборник исследований и материалов артиллерийского исторического музея.-Л., 1959.-Вып.4.-С.219-226.
- 45.Bakay K. Archaologische Studien zur Frage der Ungarischen Staatsgründung // Acta Archeologia Hungaria.-Budapest, 1967.-Т.19.-Fasc.1/2.-С.105-175.
- 46.Очет археологической комиссии за 1893 год. III. Извлечение из отчета о раскопках в Казанской губернии.-СПб., 1895.
- 47.Недошивина Н.Г. Предметы вооружения из Ярославских могильников // Ярославское Поволжье X-XI вв.-М., 1963.-С.55-63.
- 48.Арциховский А.В. Оружие // История культуры Древней Руси.-М.-Л., 1948.-Т.1.-С.417-438.
- 49.Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // Советская археология.-1950.-Т.13.-С.63-94.
- 50.Моора Х.А. Возникновение классового общества в Прибалтике // Советская археология, 1953.-Т.17.-С.105-132.
- 51.Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X-XIII вв.-Рига: Зинатне, 1965.-С.144.
- 52.Каргер М.К. Древний Киев.-М.-Л.: Издательство АН СССР, 1958.-Т.1.-С.580.

53.Кирпичников А.Н., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Русь и варяги (руско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы.-М.:Прогресс, 1986.-С.189-297.

54.Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе.-Л.: Издательство ЛГУ, 1985.-С.286.

55.Дубов И.В. Великий Волжский путь.-Л.: Издательство ЛГУ, 1989.-С.256.

56.Культура Биляра. // Под редакцией А.Х. Халикова.-М., 1985.-С.216.

57.Измайлов И.Л. Оружие ближнего боя волжских болгар VIII-X вв. // Ранние болгары в Восточной Европе.-Казань, 1989.-С.107-121.

58.Казаков Е.П. Культура ранней Волжской Булгарии.-М.: Наука, 1992.-С.335.

59.Иванов В.А. Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья (VII-XIV вв.) // Военное дело древнего населения Северной Азии.-Новосибирск: Наука, 1987.-С.172-189.

60.Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // Советская археология.-1955.-Т.23.-С.131-168.

61.Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата.-Харьков, 1985.-С.148.

62.Плетнева С.А. От кочевий к городам // Материалы и исследования по археологии СССР, 1967.-№142.- С.198.

63.Ковач Л. Вооружение венгров — обретателей Родины: сабли, боевые топоры, копья: Автореф. дис... канд. ист. наук.-М., 1981.-С.18.

64.Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков.-М., 1973.-С.96.

65.Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.-М.: Издательство МГУ, 1966.-С.275.

66.Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Шабля.-К., 1997.

67.Плотников Ю.А. Рубящее оружие прииртышских кимаков // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии.-Новосибирск, 1981.-С.162-167.

68.Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние булгары на Волге.-М.: Наука, 1964.-С.220.

69.Измайлов И.Л. Оружие ближнего боя ранних болгар. Ранние болгары в Восточной Европе: Тезисы докладов научной конференции.-Казань,1988.-С.5-6.

70.Казаков Е.П. Памятники болгарского времени в восточных районах Татарии.-М.:Наука, 1978.-С.132.

71.Chalicova E.A., Chalikov A.H. Altungarn an der Kama und in Ural (Das Graberfeld von Bolshie Tigani) Regeszeti Fuzeter sen. 2 no 21, Magyar Nemzeti Muzeum.-Budapest, 1981.-С.132.

72.Halikova E.A., Kazakov E.P. Le cimetiére de Tankeevka // Les anciens hongrois et ethnies voisines a l'Est.-Budapest, 1977.-С.21-221.

73.Ковалевский А.П. Посольство халифа к царю волжских булгар в 921-922 гг. // Исторические записки.-М., 1951.-№37.-С.189-214.

74.Ахметгалеева Я.С. Исследование тюркоязычного памятника "Кисекбаш китабы".-М.: Наука, 1979.-С.192.

75.Липец Р.С. Образцы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе.-М.: Наука, 1984.-С.264.

76.Урманчиев Ф.И. Героический эпос татарского народа.-Казань: Татарское книжное издательство, 1984.-С.312.

77.Кул Гали. Кысса и Йусуф (Сказание о Йусуфе).-Казань: Татарское книжное издательство, 1983.-С.543.

78.Клейн Л.С. Археологическая типология.-Л., 1991.-С.448.

79.Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени.-Л.: Художественная литература, 1978.-С.360.

80.Юнусов А.С. Восточное рыцарство (в сравнении с западным) // Вопросы истории.-М., 1986.-№10.-С.101-112.

81.Джанполадян Р.М., Кирпичников А.Н. Средневековая сабля с армянской надписью, найденная в Приполярном Урале // ЭВ.-1972.-Т.21.-С.23-29.

82.Кирпичников А.Н., Коваленко В.П. Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья (по находкам в России, на Украине и Татарстане) // Археологические вести.-СПб., 1992.-Вып.2.-С.122-134.

83.Казаков Е.П., Руденко К.А., Боговатов Е.А. Мурзихинское селище // Древние памятники Приустьевского Закамья.-Казань: Издательство Казанского государственного университета, 1993.-С.42-66.

84.Свердлов М.Б. Современные проблемы изучения генезиса феодализма в Древней Руси // Вопросы истории.-М., 1985.-№11.-С.69-94.

85.Горелик М.В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие-IV в. до н.э.).-М.: Наука, 1993.-С.349.

86.Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие: копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв.-М.-Л., 1966.-Вып.2.-С.147.

87.Курылев В.П. Оружие казахов // Сборник Музея антропологии и этнографии.-Л., 1978.-Т.34.-С.4-22.

88.Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Сулиця.-К., 1996.-С.16.

89.Алешковский М.Х. Курганы русских дружинников XI-XII вв. // Советская археология.-1960.-№1.-С.70-90.

90.Плетнева С.А. Подгорновский могильник // Советская археология.-1962.-№3.-С.241-251.

91.Генинг В.Ф. Древнеудмуртский могильник VIII-IX вв. Мыдлань-Шай // Вопросы археологии Урала.-Ижевск, 1962.-Вып.3.-С.76.

92.Семенов В.А. Варнинский могильник // Новый памятник полемской культуры.-Ижевск, 1980.-С.5-136.

93.Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв.-Л.: Наука, 1976.-с.136.

94.Кухаренко Ю.В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.-1951.-Вып.41.-С.99-108.

95.Сорокин С.С. Железные изделия Саркела-Белой Вежи // Материалы и исследования по археологии СССР.-1959.-№75.-С.135-199.

- 96.Валеева Д.К. Искусство волжских булгар. X-начало XIII вв.-Казань: Татарское книжное издательство, 1983.-С.132.
- 97.Левашова В.П. Сельское хозяйство // Труды государственного Исторического музея.-1956.-Вып.32.-С.19-105.
- 98.Иванов П.П. Материалы по истории мордвы VIII-XI вв.-Моршанск, 1962.-С.232.
- 99.Халикова Е.А. Билярские некрополи // Исследования Великого города.-М.: Наука, 1976.-С.113-168.
- 100.Даркевич В.П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // Советская археология.-1961.-№4.-С.91-102.
- 101.Корзухина Г.Ф. Ладожский топорик // Культура Древней Руси.-М.: Наука, 1966.-С.89-96.
- 102.Спицын А.А. Декоративные топорики // Записки Отделения русской и славянской археологии.-Пг., 1915.-Т.11.
- 103.Хузин Ф.Ш., Валиуллина С.И. Славяно-русские материалы в Биляре // Волжская Булгария и Русь.-Казань, 1986.-С.97-116.
- 104.Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // Материалы и исследования по археологии СССР.-1959.-№65.-С.7-120.
- 105.Измайлов И.Л. Наборные пояса как элемент дружинной культуры волжских булгар VIII-XIII вв. (к постановке проблемы) // Культура, искусство татарского народа.-Казань, 1993.-С.47-54.
- 106.Бережинский В.Г. Бойовий молот.-К., 1999.-С.74.
- 107.Кирпичников А.Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения Института археологии.-М.-Л., 1978.-Вып.155.-С.80-87.
- 108.Гусейнов Р.А. Сельджукская военная организация // Палестинский сборник.-Л., 1967.-Вып. 17 (80).-С.131-147.
- 109.Рашид-ад-дин. Сборник летописей.-М.-Л., 1952.-Т.1.-Кн.2.-С.316.
- 110.Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение // Древняя Русь. Город, замок, село. Археология СССР.-М.: Наука, 1985.-С.298-363.

111.Смирнов А.П. Очерки по истории древних болгар // Труды Государственного исторического музея.-1940.-Вып.11.-С.35-137.

112.Афанасьев Г.Е. Муравьевский клад (к проблеме оногуро-булгаро-хазарских миграций в лесостепи) // Советская археология.-1987.-№1.

113.Заборов М.А. История крестовых походов в документах и материалах.-М.: Высшая школа, 1977.-С.272.

114.Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с конца VII века до конца X века).-СПб., 1870.

115.Хвольсон Д.А. Известия о хазарах, буртасах, мадьярах, славянах и русских Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даста.-СПб., 1869.-С.212.

116.Шарифуллин Р.Ф. Колодцы центра Билярского городища // Новое в археологии Поволжья.-Казань, 1979.-С.102-113.

117.Полное собрание русских летописей.-М., 1965.-Т.15.

118.Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие: доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв.-Л., 1971.-Вып.3.-С.92.

119.Gorelik M. Oriental armour of the Near and Middle East from the fifteenth centuries as shown in works of art // Islamic Arms and Armour.-London, 1979.-С.30-63.

120.Mayer L.A. Saracenic arms and armour // Arms Islamica, 1943.-Vol.10.-С.1-12.

121.Хлебникова Т.А. Алексеевское городище // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья.-Казань, 1971.-С.155-174.

122.Измайлов И.Л. Из истории домонгольского и раннезолотоордынского защитного доспеха волжских болгар // Волжская Булгария и монгольское нашествие.-Казань, 1988.-С.87-102.

123.Измайлов И.Л. Появление и ранняя история стремян в Среднем Поволжье // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии.-Новосибирск, 1990.-С.61-70.

124.Худяков Ю.С., Соловьев А.И. Из истории защитного доспеха в Северной и Центральной Азии // Военное дело древнего населения Северной Азии.-Новосибирск: Наука, 1987.-С.135-163.

125.Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси: Некоторые оценки и новые исследования // Материалы конференции "Археология и социальный прогресс".-М., 1991.-Вып.2.-С.98-112.

126.Thordeman B. Armour from the battle of Wisby 1961.-Stockholm, 1939.-Vol.1.- С.482.

127.Горелик М.В. Монголо-татарское оборонительное вооружение второй половины XIV-начала XV вв. // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины.-М.: Издательство МГУ, 1983.-С.244-269.

128.Горелик М.В. Ранний монгольский доспех (IX-первая половина XIV вв.) // Археология, этнография и антропология Монголии.-Новосибирск: Наука, 1987.-С.167-208.

129.Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.-Новосибирск: Наука, 1986.-С.268.

130.Казаков Е.П. V Старо-Куйбышевское селище // Археологические памятники Нижнего Прикамья.-Казань, 1984.-С.39-64.

131.Измайлов И.Л., Марков В.Н. Железная маска — забрало с территории Волжской Булгарии // Волжская Булгария и монгольское нашествие.-Казань, 1988.-С.120-124.

132.Краткий указатель коллекций отдела имени А.Ф. Лихачева в Казанском городском музее.-Казань, 1905.-С.64.

133.Пятышева Н.В. Железная маска из Херсонеса.-М., 1964.-С.40.

134.Пятышева Н.В. Железная маска из Серенска в коллекции Государственного исторического музея // История и культура Евразии по археологическим данным.-М., 1980.-С.134-139.

135.Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР.-М.: Наука, 1981.-С.213-222.

136.Кирпичников А.Н., Черненко Е.В. Рецензия на книгу: Н.В. Пятышева. Железная маска из Херсонеса.-М., 1984 // Советская археология.-1966.-№4.-С.214-220.

137.Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока.-М., 1961.-с.392.

138.Овчинникова Б.Б. К вопросу о вооружении кочевников средневековой Тувы (по материалам могильника Аймырлаг) // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии.-Новосибирск, 1981.-С.132-146.

139.Распопова В.И. Металлические изделия раннесредневекового Согда.-М.: Наука, 1980.-с.140.

140.Гусейнов Р.А. Из "Хроники" Михаила Сирийца // Письменные памятники Востока. 1974.-М.: Наука, 1981.-С.11-29.

141.Pritsak O. The Proto-Bulgarian military inventory inscriptions // Studia Turco-Hungarica.-Budapest, 1981.-Т.5.-С.33-61.

142.Оборин В.А. Древнее искусство народов Прикамья. Пермский звериный стиль.-Пермь, 1976.

143.Федоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды.-М.: Искусство, 1976.

144.Кызласов Л.Р. Резная костяная рукоятка плети из могилы Ак-Кюна (Алтай) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.-1951.-Вып.36.

145.Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.-М.: Наука, 1967.-Т.2.-с.212.

146.Бартольд В.В. Извлечение из сочинения Гардизи "Зайн ал-ах-бар" // Сочинения.-М., 1973.-Т.8.-С.23-62.

147.Измайлов И.Л. Об одной конструкции сложносоставного лука из Волжской Булгарии // Народы Среднего Поволжья: история, культура (секция археологии): Тезисы докладов краеведческих чтений.-Казань, 1993.-С.15-16.

148.Измайлов И.Л. Поход русских князей на Великий город в 1183 г. и некоторые вопросы тактики обороны волжских булгар // Археологические памятники Нижнего Прикамья.-Казань, 1984.-С.99-107.

149.Халиков А.Х. Семеновский клад железных изделий // Из истории ранних булгар.-Казань, 1981.-С.102-107.

150.Барта А. Истоки венгерской культуры X в. // Проблемы археологии и древней истории угров. - М., 1972. - С.118-127.

151.Артамонов М.И. История хазар. - Л., 1962.

152.Dienes I. Nemzetsegjegy (tamga) a bekesi honfoglalaskori ijcsonton // Folia Archaeologia. - 1962. - С.95-109.

153.Эрдели И. Об археологической культуре древних венгров конца IX - первой половины X в. н.э. // Проблемы археологии и древней истории угров. - М., 1972. - С.128-144.

154.Сум П.Ф. Исторические рассуждения. - М., 1846.

155.Спицын А.А. Венгерские вещи X в. в России // Известия археологической комиссии. - 1914. - №53. - С.107-110.

156.Казаков Е.П. О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника // Проблемы археологии и древней истории угров. - М., 1972. - С.161-167.

157.Балагури Э.А., Фодор И. Раскопки могильника периода приобретения венграми новой отчизны в с.Чома Береговского района Закарпатской области // Carpatica-Карпатика: Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. - Ужгород, 1998. - Вип.5. - С.166-196.

158.Барта А. Истоки венгерской культуры X в. // Проблемы археологии и древней истории угров. - М., 1972. - С.118-127.

159.Халиков А.Х. Венгры, болгары и буртасы в Среднем Поволжье и Приуралье // Урало-алтаистика. (Археология. Этнография. Язык). - Новосибирск: Наука, 1985. - С.27-32.

160.Приходько О.М. Булгари та хозари // Давня історія України. В 3-х т. – К.: Інститут археології НАНУ. – Т.3. Слов'яно – руська доба, 2000. – С.208-213.

161.Erdelyi I. A verebi honfoglolaskori sirlelet egyes targyainak Don-menti analogiai. - Alba Regia. Szekesfehervar, 1978. T. 16. – С.287-292.

162.Эрдели И. Венгры на Дону // Маяцкое городище, Труды советско-болгаро- венгерской экспедиции. – М.: Наука, 1984. – С.20-25.

163.Feher G. Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9 – 10. Jh. – St. Sl, T. 5. – Budapest, 1959. – С.257-326.

164.Балинт Ч. Погребения с конем у венгров в IX – X вв. – Проблемы археологии и истории древних угров. – М., 1972. – С.176-188.

165.Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VII-Xвв.: Дисс... канд. ист. наук. - Харьков, 1987.

166.Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. - К., 2000.

167.Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Шабля. - К., 1997. -С.84

168.Эрдели И. Венгры на Дону // Маяцкое городище: Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. - М., 1984. - С.20-25.

169.Эрдели И. Вооружение древних венгров как источник по истории основания венгерского государства // Урало-Алтаистика (Археология, Этнография, Язык). - Новосибирск: Наука, 1985.

170.Казаков Е.П. О некоторых новых находках предметов вооружения волжских булгар // Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии. - Казань, 1985.

171.Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала. - М., 1981.

172.Fettich N. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn // Archaeologia Hungarica. - Budapest, 1937. - N21.

173.Степи Евразии в эпоху средневековья. - М., 1981.

174.Ковач Л. Вооружение венгров - обретателей Родины: сабли, боевые топоры, копья. - Автореф. дисс... канд. ист. наук. - М., 1981.

175.Chalicova E.A., Chalicov A.H. Altungarn an der Kama and in Ural (Das Graberfeld von Bolschie Tigani) Regeszeti Fuzeter sen. 2 no 21, Magyar Nemzeti Muzeum. - Budapest, 1981. -С.132.

176. Halikova E.A., Kazakov E.P. Le cimetiére de Tankeevka // Les anciens hongrois et ethnies voisines à l'Est. - Budapest, 1977. - С.21-221.

177. Халиков А.Х., Халиуллин И.Х. Основные этапы монгольского нашествия на Волжскую Булгарию // Волжская Булгария и монгольское нашествие. - Казань, 1988.

178. Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X-начала XIII в. - Магадан: СВНЦ ДВО РАН, 1997. - С.212

179. Спицын А.А. Древности Камской чуди по коллекции Теплоуховых // Материалы по археологии России. - СПб., 1902. - №26.

180. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв. - Л.: Наука, 1976. - С.110.

181. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие: Мечи и сабли IX-XIII вв. // Свод археологических источников. Е1-36. - М.-Л., 1966. - Вып.1.

182. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. - Харьков, 1985.

183. Деревянко Е.И. Племена Приамурья I тысячелетия нашей эры. - Новосибирск: Наука, 1981.

184. Плотников Ю.А. Рубящее оружие прииртышских кимаков // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. - Новосибирск, 1981.

185. Плетнева С.А. Кочевнический могильник близ Саркела - Белой Вежи // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1963. - №109.

186. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. - М.: Изд-во МГУ, 1966.

187. Халикова Е.А. Погребальный обряд Танкеевского могильника и его венгерские параллели // Проблемы археологии и древней истории угров. - М., 1972. - С.145-160.

188. Винклер П.П. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению русского оружия с древнейших времен до начала XIX века. - М., 1992.

189. Bakay K. *Archaologische Studien zur Geschichte der Ungarischen Staatsgründung // Acta Archeologia Hungaria.* - Budapest, 1967. - Т.19. - Fasc. S. - С.107-173.

190. Gyurffy Gy. *Istvan Kiraly es muve.* - Budapest, 1977.

191. Грот К.Я. *Моравия и мадьяры с половины IX в. до начала X в.* - СПб., 1881.

192. Minok L., Pribulova A., Bialekova D. *Metallographic analysis of iron sword from Zavada // Carpatica - Карпатика: Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів.* - Ужгород, 1998. - Вип.5. - С.205-216.

193. Лебедев Г.С. *Эпоха викингов в Северной Европе.* - Л.: Изд-во ЛГУ, 1985.

194. Арциховский А.В. *Оружие // История культуры Древней Руси.* - М.-Л., 1948. - Т.1.

195. Моора Х.А. *Возникновение классового общества в Прибалтике // Советская археология,* 1953. - Т.17.

196. Мигуревич Э.С. *Восточная Латвия и соседние земли в X-XIII вв.* - Рига: Зинатне, 1965. - С.144.

197. Левашова В.П. *Сельское хозяйство // Труды Государственного Исторического музея.* - 1956. - Вып.32. - С.19-105.

198. Gombos A. *Catalogus fontium historiae hungaricae.* - Budapest, 1937. - Т.1.

199. Strzelczyk I. *Spotkanie dwoch swiatow. Stolica Apostolska a swiat mongolski w polowie XIII wieku.* - Poznan, 1993.

200. Медведев А.Ф. *Ручное метательное оружие VIII-XIV вв. // Свод археологических источников.* - М., 1966. - Вып. Е1-36.

201. Полески Я. *Кочівники у Середній Європі у V-X столітті // Кочівники України. Каталог виставки.* - Катовице, 1996. - С.139-159.

202. Ковалевская В.Б. *О некоторых знаковых системах в археологии. Труды по знаковым системам // Ученые записки Тартуского государственного университета.* - 1969. - Вып. 236. - Т.4.

203. Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга “древностей антов” в Среднем Поднепровье (каталог) // МАИЭГ. – 1996. – Вып.5.
204. Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М., 1996.
205. Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // *Vita antiqua*. – 1999. - № 2. – С.118-136.
206. Бокий В.М., Плетнева С.А. Захоронение семьи воина – кочевника X в. в долине Ингула // Советская археология. – 1988. - № 2.
207. Dienes I. A honfoglalo magyarok fakengyele // *Folia Archaeologia*. - 1958.
208. Чернецов В.Н., Мошинская В.И. В поисках древней родины угорских народов // По следам древних культур. От Волги до Тихого океана. - М., 1954. - С.163-192.
209. Измайлов И.Л. О русско-булгарских связях в области техники и военного дела // Волжская Булгария и Русь.-Казань, 1986.-С.123-138.
210. Сизов В.И. Древний железный топорик из коллекции исторического музея // Археологические известия и заметки.-1897.-Т.5.-С.145-162.
211. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М.: Наука, 1982.
212. Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т.2.
213. Давлетшин Г.М. Волжская Булгария: духовная культура (домонгольский период X-начала XIII веков).-Казань. Татарское книжное издательство, 1990.-С.192.
214. Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. -М.: Наука, 1978.-С.208.
215. Измайлов И.Л. Этнополитические аспекты самосознания булгар X-XIII вв. // Панорама-Форум.-Казань, 1996.-№1(4).-С.97-113.
216. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв.-Л., Издательство ЛГУ, 1979.-С.216.
217. Измайлов И.Л. К вопросу о контактах булгар с финно-уграми в области вооружения // Проблемы археологии Среднего Поволжья.-Казань, 1991.-С.96-106.

218.Измайлов И.Л. Комплексы вооружения в регионах на пути из Булгара в Киев в X-XI вв. (некоторые тенденции развития). Археологическое изучение микрорайонов: Итоги и перспективы.-Воронеж, 1990.-С.52-53.

219.Полесских М.Р. Исследование памятников типа Золотаревского городища // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья.-Казань, 1971.-С.202-216.

220.Полесских М.Р. О культуре и некоторых ремеслах обугаризованных буртас // Из истории ранних булгар.-Казань, 1981.-С.56-68.

221.Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X-начала XIII в.-Магадан: СВНЦ ДВО РАН, 1997.-С.212 .

222.Измайлов И.Л. Из истории домонгольского и раннезолотоордынского защитного доспеха волжских булгар //Волжская Булгария и монгольское нашествие.-Казань, 1988.-С.87-102.

223.Измайлов И.Л. К вопросу о булгаро-скандинавских контактах // Биляр — столица домонгольской Булгарии.-Казань, 1991.-С.130-138.

224.Измайлов И.Л. История изучения военно-оборонительного дела волжских булгар //Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии.-Казань, 1985.-С.7-21.

225.Измайлов И.Л. Появление и ранняя история стремян в Среднем Поволжье // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии.-Новосибирск, 1990.-С.61-70.

226.Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы. Самострел. VII-XI вв. // Свод археологических источников.-М.: Наука, 1966.-Вып.Е1-36.-С.184.

227.Федоров-Давыдов Г.А. Болгарское городище-святилище X-XI вв. // Советская археология.-1960.-№4.-С.122-140.

228.Федоров-Давыдов Г.А. Тигашевское городище (археологические раскопки 1956, 1958 и 1959 гг.) // Материалы и исследования по истории СССР.-1962.-№111.

229.Алешкевич Я.А. Перші контакти угорців із слов'янським світом // Carpatica-Карпатика: Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. - Ужгород, 1998. - Вип.5. - С.197-200.

230.Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // Советская археология. - 1955. - №23. - С.131-168.

231.Posta V. Archaeologische Studion auf russischen Boden. - Budapest-Leipzig, 1905.

232.Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Шабля. - К., 1997. - С.84.

233.Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. - К., 2000.

234.Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие: Мечи и сабли IX-XIII вв. // Свод археологических источников. Е1-36. - М.-Л., 1966. - Вып.1.

235.Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX-XIII вв. // Злато слово. История Отечества в романах, повестях, документах. Век XII. - М., 1986.

РОЗДІЛ 3

1.Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. - М., 1967.

2.Гадлю А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. - Л., 1979.

3.Попов Х.И. Где находилась хазарская крепость Саркел. - М., 1894. – С.13.

4.Плетнева С.А. Донские половцы // Слово о полку Игореве и его время. - М., 1985.

5.Кузнецов В.А. Алания в X-XIII вв. - Орджоникидзе, 1971.

6.Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. - М., 1989. – С.288.

7.Артамонов М.И. История хазар. - Л., 1962.

8.Артамонов М.И. Саркел - Белая Вежа // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1958. - №62.

9.Артамонов М.И. Саркел и некоторые другие укрепления в северо-западной Хазарии // Советская археология. - 1940. - №6.

10. Артамонов М.И. Средневековые поселения на Нижнем Дону // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. - 1935. - Вып.131.
11. Кожин В. История Руси и русского слова // Наш современник. - 1992. - №10.
12. Толмачева М.М. Обработка черного металла в Хазарском каганате: Автореф. дисс... канд. ист. наук. - М., 1990. - С.21.
13. Большая советская энциклопедия. - М., 1957. - Т.46.
14. Баранов И.А. Таврика в составе Хазарского каганата (середина VII-X вв.): Автореф. дис... д-ра ист. наук. - К., 1994. - С.40.
15. Новосельцев А.П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. - 1991. - №2-3. - С.3-20.
16. Плетнева С.А. Хазары. - М., 1986.
17. Повесть временных лет. - М.-Л., 1950. - Ч.1.
18. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С.200.
19. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI веков. - М., 1963.
20. Ковалевский А.П. Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным аль-Масуди // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. - М., 1973.
21. Полное собрание русских летописей. - Л., 1982. - Т.37.
22. Славяне и их соседи.- М., 1993.
23. Кожин В. История Руси и русского слова // Наш современник. - 1992. - №11.
24. Плетнева С.А. Половцы. - М., 1990.
25. Бережинский В.Г. Походы Киевской Руси на Каспий. - К., 2000. - С.25.
26. Бережинский В.Г. Войны Киевской Руси с торками. - К., 2000. - С.100.
27. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. - М., 1989.
28. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. - М.-Л., 1932.
29. Берлин И. Исторические судьбы еврейского народа на территории Русского государства. - Пг., 1919.
30. Лев Диакон Калокийский. История. - СПб., 1820.

31. Якубовский А.Ю. Ибн-Мисхавейх о походе русов на Бердаа в 332 г. X. - 943-944 гг. // Византийский временник. - 1926. - №24.
32. Кожин В. История Руси и русского слова // Наш современник. - 1992. - №12.
33. Golb Н., Pritsak О. The Khasarean Hebrew Documents of the Tenth Century. - London. - Itaaka, 1982.
34. Бережинський В.Г. Війни Київської Русі з печенігами. - К., 1998. - С.24.
35. Бережинский В.Г. Походы князя Святослава // Народная армия. - 1992. - 10 марта. - С.3.
36. Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. - Л., 1945.
37. Бартольд В.В. Арабские известия о русах // Советское востоковедение. - 1940. - №1.
38. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских - СПб., 1870.
39. Marguarth I. Osteuropdisch und Ostasiatische Streifzÿge. - Leipzig, 1903.
40. Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // Журнал Министерства народного просвещения. - 1908. - №13, 14.
41. Артамонов М.И. Белая Вежа // Советская археология. - 1952. - Т.16.
42. Знойко Н. О походе Святослава на восток // Журнал Министерства народного просвещения. - 1908. - Т.18. - №1.
43. Греков Б.Д. Феодалные отношения в Киевском государстве. - М.-Л., 1936.
44. Веневитин М.Д. По поводу пятисотлетия первого русского путешествия по Дону // Древности. - 1890. - Т.14.
45. Моця А.П. Хазары. - Николаев, 1997. -С.24
46. Повесть временных лет. - М.-Л., 1950. - Ч.2.
47. Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен. - М., 1773. - Кн.2.
48. Рыбаков Б.А. Русь и Хазария // Академику Б.Д.Грекову ко дню семидесятилетия. Сборник статей. - М., 1952.

49. Русская история в очерках и статьях. - М., 1910. - Т.1.
50. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. - М., 1990.
51. Плетнева С.А. Хазары. - М., 1986.
52. Греков Б., Якубовский А. Золотая орда (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII-XV вв.). - Л., 1937.
53. Комар О.В., Сухобоков О.В. Військова справа Хазарського каганату // Військова справа давньої України. Збірник наукових статей. - К., 2001.
54. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. - М.-Л., 1939.
55. Караулов Н.А. Сведения арабских географов IX-X вв. по РХ о Кавказе, Армении и Азербайджане // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. - 1901. - №29.
56. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893-1894 гг. // Записки Академии наук, VIII серия по историко-филологическому отделению. - СПб., 1897. - Т.1. - №4.
57. Магомедов М.Д. Древние и средневековые оборонительные сооружения Дагестана: Автореф. дис... канд. ист. наук. - Махачкала, 1970.
58. Моця А.П. Общие закономерности торгово-экономических взаимоотношений Киева и Булгара в IX-XII вв. // Путь из Булгара в Киев.-Казань, 1992.
59. Измайлов И.Л. Этнополитические аспекты самосознания болгар X-XIII в. // Панорама-Форум.-Казань, 1996.-№1(4).-С.97-113.
60. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.-М.: Наука, 1967.-Т.2.-С.212.
61. Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X-начала XIII в.-Магадан: СВНЦ ДВО РАН, 1997.-С.212.
62. Кучкин В.А. О маршрутах походов древнерусских князей на государство волжских болгар в XII-первой трети XIII вв. // Историческая география России XII-начала XX вв.-М.: Наука, 1975.-С.31-45.

63.Крючков В.Г. Сообщения анонимного автора "Ахбар аз-заман" ("Мухтасар ал-алжаиб") о народах Европы // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1981.-М.: Наука, 1983.-С.194-208.

64.Владимирский летописец // Полное собрание русских летописей.-М., 1965.-Т.30.

65.Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей.-Спб., 1856.-Т.7.

66.Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.-М., 1962 (1908).-Т.2.-С.938.

67.Дмитриев В.Д., Паньков И.П. Население чувашского Поволжья в составе Булгарского государства // Материалы по истории Чувашской АССР.-Чебоксары, 1958.-Вып.1.-С.52-84.

68.Гусейнов Р.А. Сельджукская военная организация // Палестинский сборник.-Л., 1967.-Вып. 17 (80).-С.131-147.

69.Буньятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097-1231).-М.: Наука, 1986.-С.248.

70.Рыбаков Б.А. Боевые порядки русских войск в XI-XII вв. // Ученые записки Московского областного педагогического института.-1954.-Т.27.-С.3-15.

71.Рыбаков Б.А. Военное дело (стратегия и тактика) // История культуры Древней Руси.-М.-Л., 1948.-Т.1.-С.397-416.

72.Кирпичников А.Н. Куликовская битва.-Л.: Наука, 1980.-С.124.

73.Патриаршья или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей.-М., 1965 (1862).-Т.9.

74.Худяков Ю.С. Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв.-Новосибирск: Наука, 1980.-С.176.

75.Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с конца VII века до конца X века).-СПб., 1870.

76.Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие: доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв.-Л., 1971.-Вып.3.-С.92.

77.Измайлов И.Л. Поход русских князей на Великий город в 1183 г. и некоторые вопросы тактики обороны волжских булгар // Археологические памятники Нижнего Прикамья.-Казань, 1984.-С.99-107.

78.Исследования Великого города.-М., 1976.-С.262.

79.Хузин Ф.Ш. Укрепления внешней линии обороны Билярского городища (к вопросу о времени возникновения и этапах строительства) // Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии.-Казань, 1985.-С.58-90.

80.Хузин Ф.Ш, Кавеев М.М. Исследования внутренней линии обороны Билярского городища // Военно-оборонительное дело домонгольской Булгарии.-Казань, 1985.-С.41-57.

81.Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв.-Л.: Наука, 1976.-С.136.

82.Раппопорт П.А. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X-XV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР.-1961.-№105.-С.247.

83.Измайлов И.Л. Появление и ранняя история стремян в Среднем Поволжье // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии.-Новосибирск, 1990.-С.61-70.

84.Московский летописный свод конца XV века // Полное собрание русских летописей.-М., 1949.-Т.25.

85.Летописец Переславля Суздальского.-М., 1851.

86.Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.-СПб., 1884.-Т.1.-С.420.

87.Халиков А.Х. Монгольское нашествие и судьба Великого города // Археологические памятники Нижнего Прикамья.-Казань, 1984.-С.82-98.

88.Халиков А.Х., Халиуллин И.Х. Основные этапы монгольского нашествия на Волжскую Булгарию // Волжская Булгария и монгольское нашествие.-Казань, 1988.-С.4-27.

89.Мухамедьяров Ш.Ф. Народы Среднего Поволжья и Приуралья в IX-первой четверти XIII вв. // Очерки истории СССР IX-XIV вв.-М., 1953.-С.714-734.

- 90.Типографская летопись // Полное собрание русских летописей.-1921.-Т.24-С.272.
- 91.Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР.-1967.-№140.-С.242.
- 92.Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг.-Харьков, 1966.
- 93.Nicolle D. Early Medieval Islamic arms and armour.-Madrid, 1976.-С.176.
- 94.Краткий указатель коллекций отдела имени А.Ф. Лихачева в Казанском городском музее.-Казань, 1905.-С.64.
- 95.Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие: мечи и сабли IX-XIII вв.-М.-Л.: 1966.-Вып.1.-С.107.
- 96.Радзивилловская (Кенигсбергская) летопись.-СПб., 1902.-С.540.
- 97.Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник.-М.: Издательство МГУ, 1944.-С.216.
- 98.Древнетюркский словарь.-Л.:Наука, 1967.-С.676.
- 99.Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие: копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв.-М.-Л., 1966.-Вып.2.- С.14.
100. Фахрутдинов Р.Г. Работы в Предволжье // АО-1967.-М., 1978.
- 101.Фахрутдинов Р.Г. Новые городища и укрепления Волжско-Камской Булгарии // Тезисы докладов итоговой научной сессии ИЯЛИ АН СССР за 1970 г.-Казань, 1971.
- 102.Фахрутдинов Р.Г. Исследования болгарских городищ в Татарии и Ульяновской области (по разведкам 1967, 1970, 1971 гг.) // Советская археология.-1981.-№1.-С.242-260.
- 103.Смирнов А.Н. Волжские болгары // Труды Государственного исторического музея.-М., 1951.-Вып.19.
- 104.Мухамедьяров Ш.Ф. Изучение в СССР основных этапов военно-политической истории тюркских народов Поволжья и Приуралья // Советская археология.-1973.-Вып.17.-№2-4.-С.200-211.

105. Фахрутдинов Р.Г. Об анализе письменных источников по истории Волжской Булгарии // Исследования по источниковедению истории Татарии.- Казань, 1980.

106. Каховский В.Ф. Происхождение чувашского народа.-Чебоксары, 1965.

107. Халиков А.Х. О столице домонгольской Булгарии // Советская археология.-1973.-№3.

108. Голицын Н.С. Всеобщая военная история средних времен.-СПб., 1876.- Ч 1-2.

109. История Венгрии. В 3-х томах. - М., 1971. - Т.1.

110. Немет П. Образование пограничной области Боржавы // Проблемы археологии и древней истории угров. - М., 1972. - С.206-220.

111. Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI - начало XIII вв.). - К., 1997.

112. Kucharski E. Zywiot alanski (jaski) w Karpatach wschodnich. - Warszawa, 1938.

113. Магомедов А.Х. Взаимодействие культур иранских (скифов, сарматов и алан) и финно-угорских народов // История, этнография и культура народов Северного Кавказа. - Орджоникидзе, 1981.

114. Эрдели И. Венгры на Дону // Маяцкое городище: Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. - М., 1984. - С.20-25.

115. Эрдели И. Вооружение древних венгров как источник по истории основания венгерского государства // Урало-алтаистика (Археология. Этнография. Язык). - Новосибирск: Наука, 1985.

116. Fodor I. A magyar - bolgar kapcsolatok történeti hátteréről // Bolgar tanulmányok. - Debrecen, 1980.

117. Балинт Ч. Погребения с конем у венгров в IX-X вв. // Проблемы археологии и древней истории угров. - М., 1972. - С.176-188.

118. Бобков В.А. К вопросу об обряде кремации у венгров в X в. // Урало-алтаистика. (Археология. Этнография. Язык). - Новосибирск: Наука, 1985. - С.144-147.

119. Грот К.Я. Моравия и мадьяры с половины IX в. до начала X в. - СПб., 1881.
120. Gyurffy Gy. Magyarország nepessege a honfoglalástól a XIV sz közepéig // Kovacsics I. Magyarország történeti demográfiaja. - Budapest, 1963.
121. Повесть временных лет. - М.-Л., 1950. - Ч.1.
122. Троян Л. Сердце Европы заняли венгры. 1100 лет назад // Киевские ведомости. - 1995. - 6 апреля.
123. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. - М., 1982.
124. Гранчак І.М. До питання про встановлення влади Угорської держави в Закарпатті (X-XIII ст.) // Acta Hungarica, 1996-1997. - Ужгород-Дебрецен, 1998. - С.91-96.
125. Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Всемирная история войн: Харперская энциклопедия военной истории с комментариями издательства "Полигон". - М., 1997. - Кн.1.
126. Стасюлевич М. История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых. - СПб., 1864. - Т.2.
127. Дельбрюк Г. История военного искусства. - СПб., 1994. - Т.3.
128. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. - М., 1938. - Т.3.
129. Плетнева С.А. Половцы. - М., 1990.
130. Греков Б.Д. Киевская Русь. - Л., 1953.
131. Лукошников В.В. "И пошел Святослав на греков, и вышли те против Руси..." // Военно-исторический журнал. - М., 2001. - №10. - С.58-64.
132. Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава. - М., 1991.
133. Лев Диакон. История. - М., 1988.
134. Полески Я. Кочівники у Середній Європі у V-X столітті // Кочівники України. Каталог виставки. - Катовице, 1996. - С.139-159.
135. Полное собрание русских летописей. - СПб., 1908. - Т.2.

136. Szeutpetery I. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum*. - Budapest, 1937. - Т.1.
137. Wertner M. *Az Arpadok csaladi története*. - Nagybecskerek, 1892.
138. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*. - Львів: "Світ", 1992.
139. Шушарин В.П. *Русско-венгерские отношения в IXв. // Международные связи России до XVIIв.* - М., 1961.
140. Gregoire H. *L'habitat primitif des Magyars et les // Byzantinoturcica*. - Berlin, 1938. - Т.13.
141. Hodinka A. *Az orosz evknyvek magyar vonatkozasai*. - Budapest, 1916.
142. Bielowski A. *Monumenta Poloniae*. - Lwow, 1872. - Т.2.
143. Fejer G. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus as civilis*. - Budaе, 1841.
144. Тараторин В.В. *Конница на войне: История кавалерии с древнейших времен до эпохи наполеоновских войн*. - Минск: Харверст, 1999.
145. *Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XVвв.* - М., 1953. - Ч.1.
146. Пашуто В.Т. *Очерки истории СССР. XII-XIIIвв.* - М., 1960.
147. Казаков Е.П. *О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника // Проблемы археологии и древней истории угров*. - М., 1972. - С.161-167.
148. Артамонов М.И. *История хазар*. - Л., 1962.
149. Moravcsik G. *Тактика Льва Мудрого как венгерский исторический источник // Acta Historica Academiae Scient. - Hungaricae, 1952. - Т.1. - С.161-184.*
150. Ковалевский А.П. *Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922гг.* - Харьков, 1956.
151. Раппопорт П.А. *К вопросу о системе обороны Киевской земли // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. - 1954. - №3.*
152. Erdelyi Gy. *A magyarok hadi szervezete es hadvezetesi mveszete ezer even at*. - Budapest, 1942.

- 153.Бережинський В.Г. Озброєння війська Київської Русі. Облогова техніка. - К., 1998.
- 154.Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1958. - №62.
- 155.Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. - К., 1957.
- 156.Грот К.Я. Моравия и мадьяры с половины IX в. до начала X в. - СПб., 1881.
- 157.Лопарев Х. Слово о погибели Рускыя земли. - СПб., 1892.
- 158.Taganyi K. Alte Grenzschutz-Vorrichtungen und Gzenz-Odland: гуерь und гуерьелве // Ungarische Jahrbucher. - Berlin-Leipzig, 1921. - Т.1.
159. Тортіка О. Особливості менталітету ранньосередньовічних кочівників Східної Європи (IV – VI ст. н. е.)// Східний Світ: : До 80 – річчя академіка О.Б.Рибаківа – К.: Істина, 1999. - № 1 – 2. – С. 270 – 278.
- 160.Короліук В.Д. Основные проблемы формирования контактной зоны в юго-восточной Европе и Бессинтезного региона в Восточной и Центральной Европе // Проблемы социально-экономических формаций. Историко-типологические исследования. - М., 1975.
- 161.Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М.: Наука, 1982.
- 162.Косвен М.О. Семейная община и патронимия. – М., 1965.
- 163.Комар О.В., Сухобоков О.В. Військова справа Хазарського каганату // Військова справа давньої України. Збірник наукових статей. - К., 2001.
- 164.Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С.200.
- 165.Артамонов М.И. История хазар. - Л., 1962.
- 166.Артамонов М.И. Очерки древней истории Хазар. - Л., 1936.
- 167.Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X-начала XIII в.-Магадан: СВНЦ ДВО РАН, 1997.-С.212.
- 168.Смирнов А.П. Волжские булгары. – М., 1951.

169. Фахрутдинов Р.Г. Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория. – Казань, 1975.

170. Артамонов М.И. История хазар. – М., 1962.

171. Плетнева С.А. Сведения русских летописцев о восточноевропейских кочевниках эпохи раннего средневековья (VII – начало X в.) Археология восточно-европейской лесостепи. – Воронеж, 1979.

172. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. - М., 1982.

ВИСНОВКИ

1. Владимирский летописец // Полное собрание русских летописей.-М., 1965.-Т.30.

2. Караулов Н.А. Сведения арабских географов IX-X вв. по РХ о Кавказе, Армении и Азербайджане // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. - 1901. - №29.

3. Дмитриев В.Д., Паньков И.П. Население чувашского Поволжья в составе Булгарского государства // Материалы по истории Чувашской АССР.-Чебоксары, 1958.-Вып.1.-С.52-84.

4. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв.-Л., Издательство ЛГУ, 1979.-С.216.

5. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX-XIII вв. // Злато слово. История Отечества в романах, повестях, документах. Век XII. - М., 1986.

6. Ганчаров С. Оружейные мифы. ВПК Украины: перспективы подлинные и мнимые // Киевский телеграф. – 2001 г. – 3 – 9 сентября.